

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Жаббор Эшонкул

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА ТУШ
ВА
УНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
201

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори,
профессор Тўра Мирзаев

Такризчилар:

филология фанлари доктори
Асқар Мусакулов,

филология фанлари номзоди
Шомирза Турдимов

© Жаббор Эшонкулов.
Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини.
–Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти, 2011 й.

СЎЗБОШИ

Халқ ижодини ўрганиш – халқнинг тарихи, урф-одати, анъаналари, ўй-кечинмалари, бугуни ва келажагини тадқиқ этиш демакдир. Унда миллатнинг ўзини англаши, ўзлигини намоён қилиш хислатлари, интилишлари, ҳаёт тарзи, дунёқараши акс этган. Юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек: «Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади».¹ Ана шундай юксак маънавиятимизнинг асоси ҳисобланган халқ оғзаки ижодини том маънода англаш учун эса унинг ғоявий-бадиий ва жанр хусусиятлари, поэтик структураси, тарихий илдизлари ҳамда мифологик асосларини атрофлича тадқиқ этиш лозим бўлади. Халқ ижодини ўрганишда бундай комплекс ёндашув унинг жонли оғзаки ижро шароитида ўзига хос равишда яшаш, тарқалиш хусусиятларини, узоқ асрлик тарихий тараққиёт жараёнида халқ дунёқараши ва руҳияти билан боғлиқ айрим ходисаларнинг акс этиш даражаси, конкрет асарлар сюжет тизимида тутган ўрни, бадиий функцияси ҳамда моҳиятини алоҳида-алоҳида

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.30.

тадқиқ этишни талаб қилади. Шундай ҳодисалардан бири фольклорда туш тасвири ва унинг моҳиятини ўрганиш масаласидир.

Ўзбек халқининг тарихи, дунёқараши, маиший турмуши, этнографияси, миллий руҳияти, оғзаки ва ёзма адабиётида туш ва унинг таъбирлари асрлар мобайнида муҳим аҳамият касб этиб келган. Маълумки, тушнинг мифологик, диний ва илмий талқинлари жуда кўп. Хусусан, XXI асрга келиб туш феноменига, асосан, икки хил: а) инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлмаган физиологик ҳолат; б) инсон онги, руҳияти, тақдири билан боғлиқ, ҳали моҳияти тўлиқ ўрганилмаган сирли ҳодиса деб қараш устувордир.

Тушга беписанд муносабат кўпроқ атеистик дунёқарашга хос бўлиб, туш таъбирлари, унга илмий ёндашув, дунё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг туш билан боғлиқ тасаввурлар тизими ва фольклордаги туш мотивининг тадқиқи бундай фикрларнинг ўта юзаки ва асоссизлигини тасдиқлайди.

Туш ҳодисаси билан боғлиқ мифологик, анъанавий-диний қарашларнинг бадиий ифодаси ўзбек фольклорида сезиларли даражада сақланиб қолган. Қолаверса, халқ оғзаки ижодидаги диний, хусусан, исломий қатламнинг бадиий ифодаларини илмда ҳолис ўрганишга мустақиллик шарофати туфайли кенг имкониятлар очилди. Умуман, мустақиллик фольклоршунослик тараққиётида янги босқични бошлаб берди ва мавзумизни ҳар томонлама эркин ва ҳолис тадқиқ этишга шарт-шароитлар пайдо бўлди.

Туш мотиви, бошқача айтганда, у ёки бу ижод намунаси сюжети таркибидан мустаҳкам ўрин олган туш тасвири эпизоди оғзаки ва ёзма адабиётнинг барча: эпик, лирик, драматик турлари, жанрлари учун хосдир. Туш кўриш бани башарга бирдек тегишли бўлса, туш жаҳон халқлари, жумладан, ўзбек фольклорида ҳам жуда қадимдан келаётган анъанавий мотив ҳисобланади. Бу мотивнинг бадиий-эстетик вазифаларини бир қатор жанр намуналари мисолида ўрганиш мавзумизнинг **долзарблигини** белгилаш

баробарида, туш ҳодисасининг инсон ҳаёти, тақдири, руҳиятидаги ўрнини, аҳамиятини ҳам ўрганишга кенг йўл очади.

Физиологик-руҳий ҳодиса бўлган туш феномени инсониятнинг бутун тарихи учун бирдек ҳосдир. Ибтидоий маданият даврларидан кейинги ижтимоий тараққиётнинг барча босқичларида ҳам одамлар туш кўрган. Аҳли башарнинг болаликдан умрининг сўнгги дамларигача туш кўриши, кўраётганлиги, келажакда ҳам шундай бўлиши исбот талаб қилмайди. Шундай экан, тушнинг инсон ҳаёти ва бадиий ижоддаги ўрни бениҳоя муҳимдир.

Академик А.Н.Веселовский адабиёт тарихини қисқача «сифатлаш (эпитет) тарихи»¹ деб таърифлаганидек, инсоният тафаккури тарихини ҳам маълум бир маънода туш ҳодисасига муносабатлар тарихи сифатида баҳолаш мумкин. Туш феноменининг образли ифодаси санъатнинг тасвирий, халқ амалий, театр, сўз ва бошқа турларида бирдек амал қилади. Юнон ва Рим мифологияси, Шарқ ва Ғарб уйғониш даврларининг буюк мутафаккирлари туш мотивига бежиз мурожаат қилмаганлар.² Алишер Навоий ўз достонларида тушга алоҳида диққат қаратгани,³ Данте Алигъерининг «Илоҳий комедияси»да воқеалар унинг тушлари, руҳининг сафари сифатида баён қилингани⁴ ҳам бу феноменал ҳодисанинг ҳар томонлама ўрганилиши зарурлигини кўрсатади. Туш ҳодисасига олис ўтмишдан бугунга қадар ҳеч бир ижодкор, у хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма адабиёт вакили бўлсин, бефарқ қарамаган. Танланган мавзумизнинг муҳимлиги яна шундаки, у фольклорда бадиий тафаккур тарихи тадрижини кузатиш имконини беради, ўзбек

¹ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – С.59.

² Ҳомер. Илиада / Русчадан Қодир Мирмуҳаммедов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988.

³ Қаранг: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. XVII том; Алишер Навоий. Саъбаи сайёр. Мукамал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1992. X том. – Б.387 – 402; Алишер Навоий. Садди Искандарий. Мукамал асарлар тўплами – Тошкент: Фан, 1993. XI том. – Б.119 – 289.

⁴ Данте Алигъери. Илоҳий комедия / Рус тилидан Абдулла Орипов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975.

фольклорининг қадимдан халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ яхлит бир поэтик тизим эканлигини бир мотив мисолида батафсил кузатишга, унинг жаҳон халқлари фольклори билан типологик уйғунликлари ва этник ўзига хосликларини ўрганишга асос бўлади.

Ҳозирги даврда инсоният илм-фан, технологиялар соҳасида қанчалик оламшумул ютуқларга эришган бўлмасин, ҳали-ҳануз сирлигича қолаётган туш ҳодисасига қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Ҳозирги замон жаҳон, жумладан, ўзбек адабиётининг энг иқтидорли вакиллари инсон руҳий оламини бадиий ёритиш, қайта мушоҳада қилиш, инсоният тақдири ва келажагини талқин этишда туш мотивига тобора кўпроқ мурожаат қила бошладиларки, бу ҳам тарихан халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ бўлиб, тадқиқот мавзумизнинг **долзарблигини** белгилайди.

Тушни илмий ўрганиш тарихи дастлаб кенг маънода Шарқда таъбирчилар фаолиятдан бошланган, десак хато бўлмайди.¹ Ибн Ҳалдун, Имом Ғаззолий, Жалолиддин Румий ва бошқа кўплаб мутасаввифларнинг туш ҳақидаги қарашларини дастлабки илмий талқинлар сифатида баҳолаш ўринлидир.² Ғарбда тадқиқотчилар тушни Зигмунд Фрейд фаолиятдан сўнг

¹ Тўхлиев Б. Қадимги туркий адабиётнинг бир намунаси ва унинг таржимаси // Адабий мерос. – Тошкент, 1983. -№4 (28). – Б.70 – 79; Ирқ битиги – Таъбирнома // Қадимий ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987; Раҳмонов Н. Битиклар оламида. – Тошкент: Фан, 1990; Раҳмонов Н. Руҳиятда нур муроди. – Тошкент: Халқ мероси, 2002; Раҳмонов Н. Ирқ битиги ва скифлар маданияти // Адабий мерос. – Тошкент, 1985. -№3 (34). – Б.76 – 80; Раҳмонов Н. Ирқ битиги ва қадимги туркийлар маданияти // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 1996. - №2. – Б.94 – 107; Биноий. Тушлар таъбири. – Тошкент: Халқ мероси, 1996; Хусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат -Тафлисӣ. Мукамал туш таъбирлари / Форсчадан тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008; Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. IV том. – Б.354; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990; Боболардан қолган нақллар / Ёзиб олувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳлар муаллифлари Маматқул Жўраев ва Улуғбек Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998; Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари / Тўплаб, нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи Маматқул Жўраев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000.

² Ibn Haldun. Mukaddime (Terc. Z.Kadiri Ugan). Cild I. – İstanbul: MEGSB yayini, 1988. – S.251 – 285; İmam Gazalî. İhyâ u 'Ulûmî'd-dîn (Terc. A.Serdaroglu). – İstanbul: Bedir

инсон руҳиятини инъикоси сифатида ўргана бошладилар.¹ Аслида, тушга инсон шахси, ахлоқи, руҳий дунёси билан боғлиқ ҳодиса сифатида ёндашувда ХІ асрда яшаб ўтган Имом Ғаззолий таърифлари билан Зигмунд Фрейд ва унинг издошлари ўртасида ҳамфикрлик жуда кўп. Фарқли жиҳатлар, асосан, Ғарб олимларининг тушнинг илоҳийлигини инкор этишида кўринади. Ғарбнинг кўплаб файласуфлари, тарихчилари, ижодкорлари туш ҳақида қизиқарли фикр-мулоҳазалар билдиришган. Бироқ Ғарб оламида З.Фрейдга қадар ҳеч ким тушни махсус ва мукаммал тадқиқ қилган эмас.² Шунингдек, хориж ҳамда россиялик олимларнинг бир қатор ишларида фольклордаги туш мотиви ҳақида мулоҳазалар мавжуд,³ бироқ уларнинг

yayinleri, 1975. Cild I. – S.1066; Жалолитдин Румий. Маънавийи маснавий. – Тошкент: Фан, 1999. Биринчи жилд. – Б.65 – 75.

¹ Фрейд З. Толкование сновидений. – Мн.: Поппурри, 1997; Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Мартис, 1995; Юнг К.Г. Аналитическая психология. – М.: Мартис, 1995; Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992.

² Цвейг С. Зигмунд Фрейд / Рус тилидан Маҳкам Маҳмудов таржимаси // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2000. -№2. – Б.133 – 156.

³ www.krotov.info/lib_sec; www.literary.ru; www.snovid.ru; www.dreamresearch.ca; librarything.com; www.dreamtree.com; [http:// clem.mscedu](http://clem.mscedu); www.dreamgate.com; Толковый словарь сновидений. – М.: Эксмо, 2006; Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. – М.: Наука, 1975. – С.141 – 181; Путилов Б. Эпическое сказительство. – М.: Восточная литература, 1997; Тайна сна. – Харьков: ШВН, 1995; Афанасьев А. Славянская мифология. – М.: Эксмо, 2008; Лорд Альберт. Сказитель. – М.: Восточная литература, 1994; Невелева С.Л. Махабхарата. Изучение древнеиндийского эпоса. – М.: Наука, 1991; Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976; Стеблева И.В. Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии // История, культура, языки народов Востока. – М.: Наука, 1970. – С.150 – 177; Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989; Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. – М.: Наука, 1971; Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990; Фрэзер Дж.Дж. Фольклор ветхом завете. – М.: Политиздат, 1985; Элиаде М. Шаманизм. – Киев: София, 2000; Борхес Х.Л. Страшный сон // Иностранная литература. – М.: 1990. -№3. – С.179 – 185; Қондыбай С. Арғықазақ мифологияси. Бірінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004; Голосовкер Я.Э. Логика мифа. – М.: Наука, 1987; Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002; Gökyay O. Ş. Rüyalar üzerine // Milletlerarasi Türk Folklor Kongresi bildirileri. – Ankara: MIFAD yayınleri, 1982; Erzurumlu İbrahim Hakkı. Mârifetnâme. – İstanbul: Kit-San yayınleri, 1984; Köksal H. Battalnâmelerde tip ve motif yapisi. – Ankara: MIFAD yayınleri, 1984; Günay, U. *Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1999; Ögel B. Türk mitolojisi. II cilt. – Ankara: Türk Tarih kurumu basimevi, 1995; Ergun M. *Dede Korkut Kitabı-I (Giriş-Metin-Faksimile)*. – Ankara: TDK Yayını, 1994; Ergun, M. Kazak Halk Akınlarında (Şâirlerinde) Rüya Motifi // Millî Folklor. – Ankara, 1994. -№23. – S.8 – 14.

баъзилари ёзма адабиёт намуналарини тадқиқ қилишга қаратилган бўлса, айримларида туш мотиви, асосан, баён характерида эканлигини қайд этиш лозим.

Бевосита ўзбек фольклоршунослигига келсак, ўз тарихи давомида бу фан улкан ютуқларга эришди. Аммо достон ва эртакларни ўрганиш муносабати билан йўл-йўлакай айтилган қайдлар,¹ атоқли олимлар В.М. Жирмунский, Ҳ.Т.Зарифов, Т.Мирзаевларнинг халқ бахшилари санъатини шомонлик тарихи билан боғлаши ва уларнинг ижод иқтидорига эга бўлишларида туш ҳодисасининг бирламчилиги ҳақидаги тасаввурнинг жаҳон эпосшунослиги учун типологик ҳодиса эканлиги ҳақидаги қарашлари, Т.Ҳайдаровнинг биргина мақоласидан ташқари, фольклорда туш мотиви, унинг тарихи, бадиий-эстетик вазифалари ҳақида бирорта ҳам махсус иш яратилмаган.² Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳозиргача туш мотиви туркий халқлар фольклоршунослигида ҳам махсус тадқиқ этилган эмас. Бу эса мазкур тадқиқотнинг нафақат ўзбек, балки бутун туркий халқлар фольклоршунослигидаги дастлабки изланишлардан эканлигини кўрсатади.

Туш ўзига хос рамзий тизимлари, таъбирлари, образли ифодаси, талқини билан жаҳон халқлари фольклори учун умумтарихий-типологик, ўзбек халқ ижоди учун этник-тарихий, бадиий-эстетик ҳодисадир. Туш талқинлари, унга муносабатнинг бадиий-эстетик ҳодисага айланиши, узок тарихий даврлар давомида кечган *бу тарихий-фольклорий жсараённи* илмий тадқиқ қилиш, умуман, инсониятнинг фалсафий ва бадиий тафаккури тарихини ўрганишда жуда муҳим аҳамиятга эга. Туш кўриш, таъбир қилиш

¹ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1971; Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилиқ анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982; Дўстхўжаева Н. Эртакларда туш ҳодисаси // Тафаккур. – Тошкент, 1998. -№4. – Б.85; Тухлиев Б. «Кутадгу билиг» Юсуф Хас Ҳаджиба и тюркоязычный фольклор: Автореф. дисс.... док. филол. наук. – Ташкент, 1992. – С.20 – 23.

² Жирмунский В., Зарифов Х. Узбекский героический эпос. – М.: ОГИЗ, 1947; Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979; Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968; Ҳайдаров Т. Туш таъбирининг кадимий асослари ҳақида // Адабий мерос. – Тошкент, 1986. -№2. – Б.55 – 69.

табiiй жараён, бироқ у бадий асарда, фольклор намунасида бирор-бир вазифа бажармаса, бевосита фольклоршунослик, умуман, адабиётшунослик объекти бўла олмайди. Ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, тадқиқотимизнинг **асосий мақсадини** туш феноменининг тарихий-ҳаётий асослари, ўзбек фольклоридаги ўрни, аҳамияти, турли жанр намуналари таркибидаги бадий-эстетик вазифаларини ёритиш, ноэстетик ҳодисаларнинг фольклорда **миф – туш – таъбир – поэтик мотив, образ (бадий деталь)** босқичлари сифатида эстетик ҳодисага айланиш жараёнини ўрганиш ташкил қилади.

Ишнинг методологик асосини Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг миллий истиқлол ғояси ва мустақиллик, маънавият ҳамда адабиётга доир асарларида баён этилган қарашлар ташкил этади. Фольклоршунос, адабиётшунос, руҳшунос, файласуф, элшуносларнинг илмий тадқиқотлари, хусусан, В.М.Жирмунский, Ҳ.Т.Зарифов, И.Султон, Ж.Фрэзер, В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, Т.Мирзаев, М.Афзалов, М.Саидов, К.Имомов, О.Сафаров, Б.Саримсоқов, Ғ.Жалолов, Х.Эгамов, М.Муродов, И.Ҳаққулов, М.Жўраев, С.Рўзимбоев, А.Мусақулов, Б.Тўхлиев, Н.Раҳмонов, О.Мадаев, Ш.Турдимов каби олимларнинг илмий ишлари мазкур диссертация учун илмий-назарий манба вазифасини ўтади. Иш мақсадидан келиб чиқиб, унда биринчи марта мавзумиз доирасида психоаналитик методни ўзбек фолькорига нисбатан қўллашга ҳаракат қилдик. Бундан ташқари, тадқиқотда қиёсий-типологик ва тарихий-қиёсий таҳлил методларидан кенг фойдаландик.

I БОБ

ТУШ ҲАҚИДАГИ МИФОЛОГИК ҚАРАШЛАР ВА УНИНГ ИЛМИЙ ЎРГАНИЛИШИ МАСАЛАЛАРИ

1.1. ТУШ ҲАҚИДАГИ МИФОЛОГИК ҚАРАШЛАР

Туш ҳақида шунчалик кўп айтилган, гапирилган, ёзилганки, уларни бир жойга йиғиш, жамлаш кўп вақт ва катта имкониятни талаб қилади. Бироқ туш махсус жуда кам ўрганилган. Шунинг учун бу мавзудаги илмий адабиётлар бармоқ билан санарли. Шундай бўлса-да, у ҳамма даврларда ҳам файласуфлар, тарихчилар ва адабиётчиларда катта қизиқиш уйғотиб келган. Жамият тараққиётининг бирор бир босқичи йўқ-ки, унда тушга аҳамият берилмаган бўлсин. Ибтидоий жамоа давридаёқ аجدодларимиз тушга катта эътибор билан қарашган, ундаги рамзларнинг сири ва моҳиятини англашга ҳаракат қилишган. Ана шунинг маҳсули ўлароқ, тушнинг кўплаб таъбирлари юзага келган. Туш нима, деган саволга турли даврларда турлича жавоб беришган. Бу фикрлар бир-бирини инкор қиладиган ва бир-бирини такрорлайдиган фикрлардир. Туш деб аталмиш сирга инсоният ҳалигача ўзининг аниқ бир баҳосини берганича йўқ; у ҳақида сўнгги бир тўхтамга, аниқ бир фикрга келинмаган. Зеро,

тушнинг ўзи каби у ҳақда билдирилаётган фикрлар ҳам поёнсиз ва ранг-барангдир.

«Туш» – туркийча қадимий бир сўз. Тушнинг арабчаси рўёдир. Рўё «туш» сўзининг синоними сифатида тилимизда бугунги кунда ҳам ишлатиб келинмоқда. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асарида туш сўзининг бир неча хил маъно англатишини ёзиб, шундай дейди: «Туш – уйқудаги алданиш, ихтилом бўлиш. Туш кўрмиш ўғлон – ихтилом бўлган бола... Туш йорди – тушни йўйди, таъбирлади».¹

Қадимги ёзма ёдгорликлар, жумладан, «Қутадғу билиг»да ҳам туш айнаи шаклда қўлланган.²

Одамига қараб йўрилар бу туш,

Уни яхши йўрсанг, маъқуллайди хуш.

Баъзи туш кишига амал келтирар,

Баъзи туш кишига касал келтирар.

Бунинг барчасини билишинг керак,

Кейин туш таъбирин қилишинг керак.

У тушинг қанақа, дегин-чи, очиб,

*Уни мен йўрайин айириб, ечиб.*³

Тилимизда туш билан боғлиқ кўплаб сўз ва сўз бирикмалари мавжуд.

Турли изоҳли луғат ва энциклопедияларда тушга турлича изоҳ берилган.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида тушга шундай таъриф берилади: «Туш, туш кўриш – уйқуда содир бўладиган субъектив психик ҳодиса. ...Тушда уйқудаги киши аниқ ва тасвирли кечинмаларнинг шоҳиди бўлади. Тушдаги воқеалар бир-бирига боғлиқ, бир оз ноаниқ, ҳаяжонли, афсонавий

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1960. Т. III. – Б.138.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўзбоши муаллифи Боқижон Тўхлиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – Б.128.

³ Ўша манба. – Б.129.

тус олади. ...Тушнинг хусусияти кишининг нерв системаси типига, унинг соғлигига, маълум даврдаги кечинмаларига боғлиқ».¹

Ўзбек тили изоҳли луғатининг олдинги нашрида «Туш уйқуда вужудга келадиган образлар, уйқу вақтида кўриладиган нарсалар», дея таърифланади.² Ўзбек тили изоҳли луғатининг сўнгги нашрида эса «туш» сўзининг икки хил маънода келиши таъкидланади:

I. Туш – уйқуда вужудга келадиган субъектив психик ҳодиса, жараён; уйқуда кўриладиган образлар, нарсалар.³

II. Туш – қуёш қоқ тепага келган пайт.⁴

Туш сўзининг икки маъноси бир-бирига қарама-қаршидай туюлади. Бизнинг назаримизда, фақат юзаки қараганда шундай. Маълумки, уйқунинг энг ширин пайти, тунги соат 12 билан 3 оралиғи, яъни туннинг қоқ ярмига тўғри келади. Манбаларда, кўпинча инсонлар туннинг айна пайтидан бошлаб башоратли тушлар кўра бошлаши қайд этилган. Туш бу ерда бир чегара вазифасини ҳам ўтайди. Тушда кўрилган воқеалар рост ҳам, ёлғон ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун тушимизга баъзан жиддий эътибор қилсак, баъзан эса умуман эътиборсиз бўламиз. Бу инонч туш билан боғлиқ жуда кўпгина ибораларда ҳам ўз аксини топган. Кундалик ҳаётимизда қутилмаган воқеага ёки кимсага дуч келганимизда «туш кўрибманми», «уни туш кўрганмидим» каби ибораларни ишлатамиз. Қадимда тушда кўрилган воқеага қаттиқ ишониш ва амал қилинган. Уйғониб, тушдаги кўрсатмаларни ижро этишга киришганлар. Бу ерда инсоннинг ички истак-хоҳиши, орзусининг амалга ошиши ҳақида гап кетмоқда.

«Тушингни сувга айт» иборасига кейинги саҳифаларда кенгрок тўхталамиз. Бироқ бу ўринда бир нарсани айтиб ўтишимиз лозим. Қадим

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. VIII жилд. – Б.685.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Рус тили, 1981. Т. II. – Б.236.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. Тўртинчи жилд. – Б.215.

⁴ Ўша манба. – Б.216.

тасаввурга кўра, сув у дунё билан бу дунё ўртасидаги чегарадир. Яъни бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, «туш» сўзининг ҳар икки маъноси ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар икки маънода «туш» чегара, ҳолатни англатмоқда.

Фақат бизда эмас, бошқа халқларда туш сўзи ҳам уйқудаги ҳолат, ҳам истак-орзулар сифатида келади. Инглизча dream {dri:m}– сўзининг биринчи маъноси – туш, туш кўриш, уйқу бўлса, иккинчи маъноси – орзу, роҳат, фароғат ва гўзалликдир.

Dream {dri:m} – 1. Туш, туш кўриш, уйқу. 2. Орзу. 3. Роҳат, фароғат, гўзаллик.¹

Тушга қадимдан инсон ҳаётининг ажралмас бир бўлаги сифатида қараб келишган. Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам бир қатор тарихий асарларда, айрим илмий адабиётларда туш ёхуд туш билан боғлиқ мотив ва тимсоллар ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган.

Ибтидоий инсонлар тушга катта эътибор берганлар. Кундалик ҳаётини, келажагини тушсиз тасаввур эта олмаганлар.

Халқимизнинг маданий ҳаётида туш ва унинг таъбирлари алоҳида ўрин тутади. Қадим асотирлардан бирига кўра, дунёнинг яратилиши ҳам асли тушдан бошланган. Дунёнинг яратилиши ҳақидаги ушбу асотирда дунё тангрининг тушида яратилганлиги айтилади.²

Туркиялик олим Баҳоуддин Ўғал шундай бир уйғур афсонасини келтиради: «Букухон қавмини ақл-идрок билан бошқарган. Тушига бир рух кириб, уни Қут тоғига олиб боради. Бу туш етти йилу олти ой ва йигирма икки кун такрорланади. Ҳар доим тушига Кўк руҳи киради. Охирги тушида Кўк руҳи унга бутун дунёга ҳоким бўлишини башорат этади».³

¹ Бўтаев Ш., Ирискулов А. Инглизча – ўзбекча, ўзбекча – инглизча луғат. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.163.

² Ögel Bahaeddin. Türk mitolojisi. II cilt. – Ankara: Türk Tarih kurumu, 1995. – S.75.

³ Ўша асар. – Б.75.

Алишер Навоий ижодида туш талқини масаласи алоҳида тадқиқот мавзуси. Бироқ бу ўринда шуни айтиб ўтиш керакки, алломанинг деярли барча асарларида, жумладан, «Хамса»да қаҳрамоннинг ички кечинмалари, руҳият тасвири туш орқали очиб берилади. Айниқса, «Лисон ут - тайр»ни биз Шайх Санъон ва Тарсо маликасининг тушларисиз тасаввур қила олмаймиз. Тадқиқотчи Ф.Исомиддинов ўзининг «Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили» номли номзодлик ишида Аттор, Навоийнинг ҳаёти ва ижодида тушлар муҳим ўрин тутганига тўхталиб ўтган.¹

Бундан ташқари, Ўғузхон, Қорахон, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби кўплаб тарихий шахсларнинг ҳаёти ҳам туш билан чамбарчас боғланиб кетганки, бу мавзу махсус тадқиқотларни талаб этади. Эътиборли томони шундаки, Амир Темур, Бобур каби аجدодларимиз тушга жўн, тушуниксиз бир ҳолат деб эмас, аксинча, унга жиддий эътибор бериб, ўз тушларига кучли бир руҳиятшунос сифатида ёндашганлар.²

Буюк соҳибқирон Амир Темур шундай ёзади: «Бир маҳал юмушларим ташвишида юриб, кўзим уйқуга кетди. Тушимда мени ҳар тарафдан даҳшатли жинлар, тўнғизлар, бадбашара эркаклар ва жирканч хотинлар, йиртқич ҳайвон ва қушлар ўраб олди. Мен кўрқиб уйғондим ва шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободийга мактуб битдим. Тез орада шайхдан бундай жавоб олдим: «Сен тушингда кўрган даҳшатли махлуқлар сенинг гуноҳларингдир: агар гуноҳ қилган бўлсанг, энди тавба-тазарру қил».

Мен бу мўътабар қариянинг айтганларини дарров бажардим ва бундан сўнг илгариги тушимга ўхшамаган бўлакча туш кўрдим».³

¹ Қаранг: Исомиддинов Ф. Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили (Фаририддин Аттор ва Алишер Навоий асарлари асосида). Филол. фанлари номзоди.... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – Б.11.

² Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Ташкент: Фан, 1996. – С.44 – 45; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Чўлпон, 1990.

³ Амир Темур ҳаётидаги ажойиб воқеалар ва унинг ғаройиб тушлари // Сирли олам. – Тошкент, 1991. -№8. – Б.47 – 49.

Энг аввало, шуни айтиш керакки, Амир Темур туш инсон ҳаёти ва руҳияти билан чамбарчас боғлиқлигини яхши англаган. Тушга беписандлик билан қарамаган, имкон қадар жиддий муносабатда бўлган ҳамда туш таъбирларига қатъий амал қилган. Юқоридаги шарҳга келсак, бу ерда туш соф илоҳий жиҳатдан шарҳланган. Аммо биз таржимаи ҳолни адабий асар ёки ёзма адабиёт сифатида баҳолаб, тушга шу нуқтаи назардан ёндашмоғимиз лозим. Таъбирчи тушнинг умумий манзарасини шарҳлаган, бизни эса ундаги рамзлар қизиқтиради. Аввало, рамзларни ажратиб олайлик: Ҳар тараф – бу, бизнингча, Темур салтанатининг ҳудудлари. Жин, тўнғиз, бадбашара эркалар, жирканч хотинлар, йиртқич ҳайвонлар ва қушлар эса Амир Темурнинг ҳаёти ва руҳий дунёсидан келиб чиқиб шарҳланмоғи жоиз. Туш – инсон кечинмаларининг, ҳоҳ болаликда бўлсин, ҳоҳ вояга етган паллада, универсаллашган рамзларидир. Темур қанчалик жасур, иродали, енгилмас шоҳ бўлмасин, у ҳам одам ва барча инсоний кечинмалар унга ҳам хос. Хусусан, уни жаҳонгир сифатида ҳудудлар хавотирга солади. Бу хавотир ҳатто амирнинг ўзи англамаган тарзда мияга хавотир, шубҳа, гумон бўлиб ўрнашиб қолади. Қолаверса, у ўз ҳаётидан ҳам ҳамиша хавотирда. Гарчи барча буюк шахслар каби юзага чиқармаса-да, ҳатто аёллар билан эҳтиёткор муомалада бўлишга тўғри келади. Жаҳонгир сифатида ҳам у ўз душманини жин (чунки жин турли қиёфага кира олади, уни енгиш мушкулроқ), тўнғиз (тўнғиз рамзи кўпроқ хиёнаткор одамларга нисбатан ишлатилади, шунингдек, жуғрофий рамз бўлиши ҳам мумкин), бадбашара эрка (амир ўз душманларининг қиёфасини аниқ билмайди, шу сабабли бадбашара одам кўз олдига келади), жирканч хотинлар (барча саркардаларнинг ўз дўсти, биродари билан орасини бузишда, асосан, аёллар сабабчи бўлишган. Бу хавотир Амир Темурга ҳам тинчлик бермаган бўлиши мумкин), йиртқич ҳайвон ва қушлар («Темур тузуклари» ва мактубларида биз «ҳайвонсифат», «тўнғизсифат» каби ибораларга дуч келамиз. Темур ўз душманларига нисбатан ишлатадиган энг қаҳрли сўзлар эди бу – Ж.Э.). Қушлар яхши ва

ёмон хабарлар симболи, шунингдек, инсон руҳиятининг аллегориясини, йиртқич қуш ёвуз кишилар руҳини англатади. Биз буни «Лисон ут-тайр», «Зарбулмасал»да ҳам учратамиз. Буларнинг барчаси тушда ўз аксини топади. Юқоридаги тушни шарҳлаш учун биз Темурнинг туш кўриш арафасидаги кечинма ва фаолияти ҳақида тўлиқ маълумот олишимиз зарур. Тушни шарҳлаш эса бизга Амир Темур руҳияти ҳақида аниқ тасаввур берадики, жасурлиги ва буюклиги уни биздан қанчалик узоқлаштиради, бу аниқлик Темурни бизга шунчалик яқинлаштиради.

Бизда улуғ кишилар ҳаёти руҳиятшунослик нуқтаи назаридан кам ўрганилганлиги сабабли тушлари баёнидан фойдаланиб, Амир Темур руҳиятини билишга уриниб кўрдик. Ушбу шарҳ аниқ, тўлиқ дейишдан йироқмиз, аммо рамзлар бизга эркин мушоҳада қилиш имконини берадики, биз шундан фойдаландик.

«Бобурнома»да ҳам тушларга катта эътибор берилганлигини кўрамиз. Буни таниқли ёзувчи Хайриддин Султонов ҳам ўзининг «Бобурнинг тушлари» номли эссесида алоҳида таъкидлаб ўтади.¹ «Бобурнома»нинг, – деб ёзади адиб, – илоҳий ёғду билан мунаввар саҳифаларида Бобурнинг ғаройиб тушлари тафсилига дуч келамиз».²

Дарҳақиқат, «Бобурнома»нинг кўпгина ўринларида ана шундай башоратли тушлар билан боғлиқ саҳифаларни учратамиз. «Ўшал фурсатда ажиб туш кўрдим, – деб хотирлайди Заҳириддин Муҳаммад Бобур. – Туш кўрарканман, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар. Мен истиқболларига чиқмишмен. Хожа келиб ўлтирдилар. Хожанинг олдига ғолибо бетакаллуфроқ дастурхон солмишлар. Бу жиҳатдан ҳазрат хотирига нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мenden эмастур. Дастурхон солғучи тақсир қилубтур. Хожа фаҳм

¹ Султонов Х. Бобурнинг тушлари // Саодат соҳили. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2005. – Б.153 – 164.

² Кўрсатилган манба. – Б.154.

килиб, бу узр маъсум тушти. Кўптилар. Узата чикдим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлимдан ё сўл қўлимдан тутиб, андоқ кўтардиким, бир оёғим ердан кўпти. Туркий дедиларким: Шайх маслаҳат берди. Ўша кеча кунда ўқ Самарқандни олдим».¹

Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу тушни Самарқанд шаҳрини олишдан олдин кўрган. Энди тушлардаги рамзларга эътибор қилайлик. Хожа Убайдуллонинг тушига кириши бу яхшилик аломати, албатта. Яъни Бобур тез орада ўз ниятига етишига ишора. Лекин унинг олдига ночор дастурхон ёзилганлиги бизнинг эътиборимизни тортади. Маълумки, тушдаги дастурхон – риск-насиба, тақдир маъноларида келади. Пирнинг олдига ёзилган ночор дастурхон Бобурнинг Самарқандни фатҳ этиши, бироқ у ерда узоқ вақт қололмаслигидан далолат беради. Ҳақиқатдан, биз биламизки, Бобур бу шаҳарни ўз қўлида узоқ вақт ушлаб туролмади. Энди кейинги рамзларга эътибор берайлик. Пир уни кўтарганда у юксакликка кўтарилаяпти-ю, лекин оёғи ердан узилаяпти. Бобурнинг мартабаси бундан ҳам улуғ бўлишини, бироқ бу ходиса ўз уйидан узоқда содир бўлишидан дарак бермоқда. Шоирнинг: «Оёғим етган жойгача кетгайман», деб ёзиши беҳуда эмас. Яна бир ҳолат эътиборга молик: Бобур ўз уйига келган меҳмондан хурсанд, лекин кўнглининг тубида унинг олдига ёзилган дастурхон туфайли бари бир бир афсусланиш, ўксиклик мавжуд. Ҳаётда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг кейинчалик Ҳинд ўлкасини забт этиб, Бобурийлар салтанатига асос солиши, бироқ шоир ўз юртидан узоқдалигидан бир умр афсусда бўлиши мана шу оддийгина тушда олдиндан башорат қилинмоқда. Зеро, бу тушнинг муҳим эканлигини Бобур ҳам сезган. Йўқса, уни «Бобурнома»га киритиб ўтирмаган бўларди.

«Бобурнома»даги яна бир туш Қутлуғ Муҳаммад билан боғлиқ: «Қутлуғ Муҳаммад барлос дедиким: – Ахсидан қочиб чиқганда сиздан

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Б.75.

айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдимким, Хожа Убайдуллоҳ дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кентдадур, бориб, ани олиб келингким, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўриб хушҳол бўлиб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдим».¹ Қутлуғ Муҳаммад ўз тушидаги кўрсатмаларга амал қилиб, Бобурни излаб топади. Бу эса Бобур ҳам, унинг замондошлари ҳам ўз тушларига беэътибор бўлмаганидан далолат беради.

Адабиётшунос олим Ҳ.Қудратуллаев ўз тадқиқотида «Бобурнома» ва Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-воқеъ» асарида туш ҳақида қизик маълумотлар берилганини қайд қилиб ўтади.²

Туш миянинг инсон руҳияти ҳақида рамзлар орқали етказган хабарларидир. Шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, эгасига тааллуқли бўлмаган тушнинг ўзи ҳаётда учрамайди. Туш нафақат хаёлга, балки танага ҳам таъсир қилиши Шарқда аввалдан маълум. Тушида дев, жин кўрганлар оғир хасталикка чалинади, деган қарашлар ҳам бор ва бундай кишиларни «жин ёки дев чалибди», дейишади.

Ибтидоий инсон назарида туш «маъбуд»лар билан алоқа қилиш воситаси ҳисобланган. Шунинг учун улар тушни муқаддас деб билишган. Тушдаги тақик ва кўрсатмаларга қаттиқ амал қилишган. Унга худди бугунги инсон каби алмойи-алжойи воқеалар акси, аҳамиятсиз бир ҳолат деб эмас, инсон ички олами ва ташқи дунёнинг тиниқ кўзгуси, руҳиятнинг бир парчаси деб қарашган. Улар тушга шу даражада жиддий муносабатда бўлишганки, таъбирларга қатъий риоя қилишган. Тушни ҳамма ҳам таъбирлайвермаган. Қабила ёхуд уруғнинг йўлбошчиси, донишманди даражасига кўтарила олган, махсус маросимлардан ўтган кишиларгина тушни таъбирлаши мумкин бўлган.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Б.108.

² Қудратуллаев Ҳ.С. «Бобурнома»нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифий насрининг қиёсий таҳлили асосида): Филол. фанлари доктори... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – Б.22.

Мутахассислар туш тарихини анимистик тасаввурлар билан боғлашади. Маълумки, анимизм табиатнинг жонлилиги, «жон» ва «руҳ»нинг абадийлигига ишончдир. Анимистик тасаввурга кўра, ўлган кишининг руҳи мангу яшайди, фақат у турли кўриниш ва киёфаларга киради, холос. Баъзан эса улар одам ўлгандан сўнг тушларда яшайди, деб ўйлашган. Тушга амал қилиб ҳаёт қурганлар, экин экканлар, ҳосил йиғиштирганлар, уруш қилганлар. Мағлубият ёхуд ғалаба эса уларга тушида аён бўлган. Зарур пайтда тушлари орқали улар руҳлардан мадад сўрашган. Баъзан бутун бошли қабила бир ёмон туш туфайли ўз жойини ташлаб, бошқа томонларга кўчиб кетган.¹ Бобил афсоналаридан бирига кўра, ўлган кишиларнинг руҳлари тушларда яшайди. Улар тушда зиён етказмасликлари учун туш тангриси Мамуддан мадад сўраш керак, деб тушунилган.²

Айниқса, бўлғуси шомонлар тушга алоҳида аҳамият берганлар. Шунинг учун шомонларнинг кўплаб маросимларида туш алоҳида ўрин тутди.³ Ҳатто, шомон ҳақиқий шомон бўлишдан олдин ўз фаолиятини тушида кўрган. Шомонлик қобиляти даставвал унга тушида аён бўлган. Борди-ю, у тушига амал қилмаса, бу туш уни тинимсиз таъқиб қилган ёхуд у оғир хасталикка чалинган. Шомонлар қачон ва қайси пайтда инсон башоратли тушлар кўриши мумкин ва уни қайси пайтда, қандай ҳолатда тўғри таъбир қилиш мумкинлигини жуда яхши билганлар.

«Алпомиш» достонида шундай сатрлар бор:

*Хазон бўлиб боғда гуллар сўлганда,
Жон жасаддан бир беқарор бўлганда,
Зиён ётиб, раҳмат тошар бўлганда,
Раҳмат дарё айни тошиб келганда,*

¹ Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – С.91 – 119.

² Günay U. *Aşık Tarzı Şiir Gelenegi ve Rüya Motifi*. – Ankara: Akçağ yayınları, 1999. – S.94.

³ İnan Abdulkadir. *Tarihte ve bugün şamanizm*. – Ankara: Türk Tarih kurumu basımevi, 1972. – S.1–159; Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1984. – С.98 – 142; Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – С.266 – 290.

Туш кўрибман файзи саҳар бўлганда.¹

Бу – Барчиннинг ўз тушини Суксурой канизига сўйлаб турган ҳолати. Достондаги бутун воқеа ана шу тушда баён этилгани ва ундаги кўплаб рамзлар алоҳида тадқиқот мавзуси. Бироқ бу ердаги «Туш кўрибман файзи саҳар бўлганда» мисраси бизнинг эътиборимизни тортади. Зеро, кўпгина башоратли тушлар айна саҳар пайти кўрилган. Бошқа кўплаб достонларимиз ва эртакларимизда ҳам саҳар пайти кўрилган туш ҳақида сўз боради. Нега айнан саҳар пайти? Юқоридаги парчада бунга аниқ жавоб бор. Биринчи мисра бу достонларимиздаги анъанавий формулага киради. У ҳар галги ижрода яна ва яна янгиланиб туради. Худди шу мисра «Хазон бўлиб боғда гуллар сўлдими» ёхуд «Хазон бўлиб боғда гуллар сўлибди» шаклида такрорланиб келади. Гўё бу мисранинг мазкур парчага алоқаси йўқдай кўринади. Бу сиртдан қараганда шундай. Моҳиятан эса айнан туш кўрувчининг ҳолатини тўлиқ ўзида ифодалаб турибди. Маълумки, Барчин бу тушни қалмоқлар хотинликка сўраб турган ва Алпомиш уни излаб йўлга чиққан пайтда кўрган. Шунинг учун бу тушда, энг аввало, хавотир акс этган. Иккинчи мисрани эса қолган тўрт мисра билан биргаликда шарҳлаш лозим бўлади. Башорат тушлар саҳар пайти кўрилишига сабаб, инсон кундузги толиқишлардан сўнг чарчаб ухлаб қолганда маълум пайтгача – унинг чарчоклари ёзилиб, танаси, руҳияти ором олиб бўлгунга қадар у тиниқ тушлар кўра олмаслиги мумкин. Тана дам олгач, ундаги ўзгариш руҳиятда ҳам акс этади: онг энди «холис» фикрлай бошлайди. Ана шу «холис» фикрлашдан башоратли тушлар туғилади. Худди айнан шундай ҳолатда руҳ танага эмас, тана руҳга бўйсуна бошлайди. Биз келтирган парчадаги иккинчи мисрада айнан шу нарса ўз аксини топган. Саҳар пайти кишиларнинг тоза, тиниқ тушлар кўриши фанда ҳам илмий жиҳатдан ўз исботини топган. Учинчи, тўртинчи мисраларда ҳам иккинчи мисрадаги фикр

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Зарифов ва Т. Мирзаев. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.99 – 100.

ривожлантирилиб, янада чуқурроқ асосланади. Маълумки, тун, қоронғулик, зулмат инсон руҳиятига тинимсиз таъсир қилиб туради. Айниқса, қоронғу, зулмат пайтлари бу таъсир кўпроқ салбий хусусият касб этади. Саҳар пайтига яқинлашавергач эса коинотдаги ўзгаришлар инсон танасига кўпроқ ижобий таъсир эта бошлайди. Бахшиларимиз тили билан айтадиган бўлсак: «Зиён ётиб, раҳмат дарёси тоша бошлаган» бир пайт бўлади. Қадимги аждодларимиз бу нарсаларни яхши билган. Улар нафақат ўзларини, ўзларининг ички руҳий дунёсини, балки табиат – борлиқни, бутун коинотни ҳам яхши билганлар. Коинот билан ўзлари ўртасига ҳеч қандай чегара ўрнатмаганлар. Табиат – борлиқдаги ўзгаришлар инсон онгига ҳам таъсир қилишини яхши билганлар. Шунинг учун бор ҳаракатини худди бугунги замонавий одам каби табиатни енгишга, унинг устидан ғалаба қозонишга эмас, балки уни тушунишга, англашга қаратганлар. Демак, ибтидоий инсон биз ўйлагандек «оми» одам эмас, аксинча, табиатни жуда нозик тушунган ва унга инжа бир муносабатда бўлган, ўзини, ички «мен»ини яхшироқ англаган. Туш – шунчаки, тасодифий ҳолат бўлмай, инсон руҳиятининг бир кўриниши, онг ости кечинмаларининг ўзига хос намоиши деб талқин қилганлар. Биргина достонимиздаги кичик бир парча бизни ана шундай фикрга келишга мажбур этади. Умуман, туркий халқлар оғзаки ижодида тушга шунчалик кенг ўрин берилганки, эртак ва достонларимизда унинг турли хил намуналарини учратамиз. Биз уларни ўқир эканмиз, мукаммал туш таъбирлари, энг аввало, нега айнан бизда яратилганининг сабабини тушуниб етамиз.

Ирқ битиги – «Таъбирнома» ҳам фикримизнинг далилидир. Мазкур ёдгорлик Шарқий Туркистоннинг Дуньхуанидан жаноб А.Стейн томонидан топилган. Мутахассислар мазкур асар туш кўриш ва унинг таъбирини баён қилиш асосида яратилганини эътироф этишади.

Ҳақиқатдан ҳам ушбу «Таъбирнома»да 65 та туш таъбирлари келтирилган. Мазкур ёдгорлик ўзбек ўқувчиларига яхши таниш. Даставвал,

фольклоршунос олим Боқижон Тўхлиев ўзбекчалаштирган «Таъбирнома» «Адабий мерос» журналида нашр қилинди.¹ Кейинчалик эса у Насимхон Раҳмон томонидан нашрга тайёрланиб, китоб ҳолида чоп этилди.²

Албатта, бу икки таржиманинг ўзига яраша ютуқ ва камчиликлари бор. Бироқ биз ҳозир бунга тўхталмоқчи эмасмиз. Муҳими шуки, бу бебаҳо ёдгорлик халқимизнинг маънавий мулкига айланди ва кўплаб тадқиқотчиларнинг эътиборини ўзига жалб қилди. Б.Тўхлиев ҳам, Н.Раҳмонов ҳам «Таъбирнома»га манбашунослик нуқтаи назаридан ёндашганликлари учун улар манбадаги туш ва унинг таъбирлари билан боғлиқ рамзларни махсус тадқиқ этишмаган.

Мазкур ёдгорлик аجدодларимизнинг тушга ва туш таъбирларига нечоғлик нозик муносабатда бўлганликларини кўрсатиб беради. «Таъбирнома»даги туш билан боғлиқ рамзлар, жумладан, от, туя, бўри, бургут, илон, ойна ва яна бошқа кўплаб тимсоллар халқимиз ҳаёти, тафаккурида нечоғлик муҳим ўрин тутишини ва уларнинг тарихий илдизлари қандай тушунча ва тасаввурлар билан боғлиқлигини тадқиқ этишда энг зарур манба бўлиб хизмат қилади.

Ирқ битиги – «Таъбирнома»дан бошқа қадимги хитой тилидан туркчага таржима қилинган туш таъбирларига бағишланган «Фол китоби» ҳам мавжуд.³ «Фол китоби»ни тадқиқ этган манбашунос олим Насимхон Раҳмонов таъбир илмининг илдизлари шомонлик тасаввурлари билан боғлиқ эканлигини ёзади.⁴

¹ Тўхлиев Б. Қадимги туркий адабиётнинг бир намунаси ва унинг таржимаси // Адабий мерос. – Тошкент, 1983. -№ 4 (28). – Б.70 – 79.

² Ирқ битиги – Таъбирнома // Қадимги ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б.47 – 61.

³ Раҳмонов Н. Рухиятда нур муроди. – Тошкент: Халқ мероси, 2002; Arat R. Eski Türk Şiiri. – Ankara: TDK yayini, 1986.

⁴ Раҳмонов Н. Ирқ битиги ва қадимги туркийлар / Илмий тўплам // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 1996. -№2. – Б.94 – 107.

Туш инсонни турли хил хабарлардан вокиф этар экан, ундаги турли хил рамзларга таъбир изланган. Тушдаги рамзлар ҳақида гапирганда, энг аввало, ибтидоий инсон кундалик турмушининг ажралмас қисмига айланган ўсимлик, ҳайвон, жонивор ёхуд бирор бир жисмни ҳам эътибордан қочирмаслик керак. Мисол учун – от. От инсон ҳаётида муҳим ўрин тутган. Отсиз ҳаётларини тасаввур этиша олмаган. «От – йигитнинг қаноти», деган мақол ҳам бежиз эмас. Кўплаб маросимларда от муҳим вазифа бажарган. От кўкдан тушган, илоҳий дейишган. Шунинг учун тушда дуркун отни кўриш яхшилик, мартаба ҳисобланган. Отдан йиқилиш касаллик, фалокат, ориқ от эса бирор бир нохушликдан дарак беради, деб ўйлашган.

Тушни кўпинча дин, диний дунёқараш билан боғловчилар ҳам бор. Исломда туш пайғамбарликнинг қирқ олти жузидан биридир, дейилган.¹ Қуръони Каримнинг дастлабки оятлар пайғамбаримиз Муҳаммад Расулulloҳга тушида нозил бўлган. Қуръони Каримнинг «Юсуф» ва «Ва-с-сафот» сураларида илоҳий тушлар ҳақида сўз боради.² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорийнинг «Ҳадис» китобида бир бўлим тушга бағишланган.³ Исломда туш, асосан, учга бўлинади: Оллоҳ ҳамда малоиклар томонидан нозил бўладиган ва шайтон васвасаси туфайли юз берадиган тушлар.⁴

Тушга турли замонларда ҳар хил таъриф беришган, уни айрича таъбирлашган, турлича амал қилишган, бироқ ҳеч қайси даврда унга аҳамиятсиз ва эътиборсиз бир ҳодиса сифатида қаралмаган. Туш ҳамма замонларда ҳам инсонларда қизиқиш уйғотиб келган. Айниқса, ислом оламида туш ва туш таъбирларига жиддий эътибор билан қаралган. Исломда тушнинг учга бўлинишини юқорида таъкидладик. Лекин бажарадиган

¹ Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б.414 – 415.

² Қуръони Карим. – Б.197 – 210, 414, 415, 489, 490.

³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. IV- том. – Б.354 – 376.

⁴ Uludağ Süleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Marifet yayini, 1991. – S.443.

вазифасига кўра, асосан, иккига бўлинади: раҳмоний, яъни илоҳий тушлар ва шайтоний тушлар. Раҳмоний тушларни имонли-эътиқодли ва руҳияти пок инсонлар кўради. Шайтоний тушларни эса шайтон васвасага солиб, нафсига мағлуб бўлган кишилар кўради, деган қараш мавжуд. Шунинг учун тушни таъбир қилиш пайғамбарликнинг қирқ олти жузидан бири ҳисобланган.

Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам ҳазратларига ҳам пайғамбарлик «Рўёи содиқа»да, яъни тушида аён бўлган. Ислом тарихидан маълумки, Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламга ваҳий келиши уйқуларида яхши тушлар кўриш билан бошлангач, Ҳақ субҳонаҳу ва таолога ибодат этиш учун Ҳиро тоғидаги муқаддас ғорга йўл оладилар. Муқаддас Қуръони Каримнинг дастлабки оятлари ҳам ана шу ерда ваҳий тарзида нозил бўлади.

Қуръони Карим ва ҳадислардан бизга маълумки, пайғамбарларнинг кўрган тушлари ваҳий ҳисобланган ва бунга қатъий амал қилинган. «Фатҳ» сурасида Оллоҳ пайғамбарларнинг кўрган тушларини рост қилгани ҳақида маълумот берилади. Пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад алайҳиссалом Ҳудайбийя сулҳидан сўнг кўрган тушлари бир йилдан сўнг рост бўлиб чиқади. «27. Қасамки, Аллоҳ Ўз пайғамбарига (у киши кўрган) тушини ҳаққи рост қилди: албатта сизлар (эй мўминлар) иншооллоҳ Мажжид ал -Ҳарамга тинч-омон, бошларингизни (сочларингизни) қирдирган ва (қисқартирилган) ҳолларингизда хавф-хатарсиз кирурсизлар».¹

Иброҳим алайҳиссалом ҳазратларига ҳам тушларида ўғли Исмоилни қурбонлик қилиш буюрилади. Иброҳим алайҳиссалом тушларидаги бу ваҳийга амал қилади. Қуръони Каримнинг «Ва-с-саффоти» сурасида ана шу ҳақда сўз боради: «103. Бас қачонки иккиси ҳам (Оллоҳнинг ваҳийсига) бўйсуниб, (Энди Иброҳим ўз ўғли Исмоилни қурбон қилиш учун) пешонаси билан (ерга) ётқизган эдики, 104 – 105. Биз унга нидо қилдик: «Эй

¹ Қуръони Карим. – Б.489.

Иброҳим, дарҳақиқат сен (кўрган тушингни) рост бажо қилдинг», албатта биз чиройли амал қилувчиларни мукофотлаймиз».¹

Қуръони Каримда марҳамат қилинишича, Юсуф алайҳиссалом тушларида ўн бир юлдуз, қуёш ва ойнинг унга сажда қилиб турганини кўради: «4. Эсланг, Юсуф отасига деган эди: «Эй Ота, мен тушимда ўн бир юлдузни, яна қуёш ва ойни кўрибман. Ҳаммаси менга сажда қилаётган эмиш».² Юсуф алайҳиссалом ўз тушини отасига – Ёқуб алайҳиссаломга айтади. Бу тушни тўғри таъбир қилган Ёқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломга бу ҳақида ака-укаларига айтмасликни тайинлайди. Бирок тушдан воқиф бўлган биродарлари уни ўйнатиб келамиз деб қудукқа олиб бориб, ташлаб келадилар. Қудукдан чиқарилган Юсуф алайҳиссалом жуда арзон баҳога қул қилиб сотилади ва Миср ҳокимининг уйига жойлаштирилади. Яна тухмат билан зиндонга тушганда ўз шерикларининг тушларини бекаму кўст айтиб бера бошлайди.

«43. Кунларнинг бирида Миср мамлакатининг шоҳи (Райён бинни-л-Валид): «Мен тушимда етти ориқ сигир етти семиз сигирни еяётганини ва етти яшил башоқ билан бирга бошқа қуриган (етти башоқ)ни кўрдим. Аъёнларим, агар тушларнинг таъбирини айта олувчи бўлсангизлар, бу тушимнинг таъбирини (менга) айтинглар-чи», деди». Бирок унинг тушини Юсуфдан бошқа ҳеч ким таъбир қилиб беролмайди.

«47. (Юсуф) деди: «Сизлар пайдар-пай етти йил (дон) экинглар. Кейин ўриб олган ҳосилингизни (бузилмасин учун) ўз бошоғида қолдириглар, магар ейдиган озгина озуқаларингизни (янчиб олинглар). 48. Сўнгра ўшан (серҳосил етти йил)дан кейин етти йил қаҳатчилик бўлиб, улар учун тайёрлаб қўйган бор ҳосилингизни еб кетар. Магар озгина (уруғлик учун) асраб қўйган донларингизгина қолур. 49. Сўнгра, ўшал (қаҳатчилик йиллари)дан кейин

¹ Қуръони Карим. – Б.672.

² Қуръони Карим. – Б.98.

бир йил келурки, унда одамлар ёғингарчилик остида қолурлар ва (турли мевалардан) шароблар тайёрлаб олурлар».¹

Оллоҳнинг инояти билан тушни тўғри таъбир қила олиш қобилияти туфайли зиндондан озод бўлади ва ўзи болалигида кўрган туши қирқ йилдан сўнг рўёбга чиқади.

Кўплаб манбаларда тушга турлича таъриф берилган бўлса-да, бироқ уларнинг барчасида бир нарса: тушнинг сирли ҳодиса эканлиги ҳақида фикр-мулоҳазалар деярли бир хилдир. Ғарбда туш анча мукаммал ўрганилган бўлишига ва кўплаб тадқиқотларда тушнинг сирлилиги таъкидланишига қарамай, уларда тушнинг илоҳийлиги инкор этилади. Шарқда, айниқса, ислом оламида бунга тўғри баҳо берилган. Туш неча асрларки, қанчалик чуқур ва ҳар томонлама ўрганилган бўлмасин, у бари бир сирлилигича қолиб келмоқда.

Қуръони Карим ва ҳадислардаги туш талқинларидан шу нарса аён бўладики, туш, энг аввало, сирли ва илоҳий. Киши ўз тақдирига нима ёзилганини билмагани каби, қандай туш кўришини ва унга кимлар, нималар киришини олдиндан билмайди. Бироқ бу унинг инсондан ташқарида, яъни кўрилаётган тушнинг эгасига мутлақо алоқаси йўқ, дегани эмас. Аксинча, туш — бу инсон руҳиятининг кўзгуси. Инсон ахлоқи қандай бўлса, у кўрадиган тушлар ҳам шунга муносиб бўлади.

Имом Бухорийнинг «Ҳадис» китобида Расулуллоҳ (с.а.в.) тушларида кўрган боши тош билан мажақланаётганлар, лунжи бурнидан то кўзига қадар шилинаётганлар, тандирга ўхшаш чуқурда оловда ёнаётганлар, дарёда сузиб юриб, тош ютаётганлар каби ҳолатлар шундай таъбир қилинади: «Боя сен кўрган боши тош бирлан мажақланаётган киши авваллар Қуръон тиловат қилиб юриб, кейин ташлаб қўйган ҳамда фарз қилинган намозларни ўқимай, ғафлат босиб ухлаб ётган. Кейинги — лунжини бурнидан то кўзига қадар

¹ Қуръони Карим. — Б.202 – 203.

шилишаётган киши эрса, уйидан чиқиб, ёлғон гапларни айтар эди, унинг бўҳтонлари ҳатто уфққа қадар тарқалгандур. Тандирга ўхшаш чуқурдаги яланғоч эркак ва аёллар – зинокорлар эди. Дарёда сузиб юриб, тош ютаётган одам хусусига келсак, ул судхўр (порахўр) бўлган...».¹

Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи вассаллам буюради: «Кимки ростгўйроқ бўлса, унинг туши тўғрироқдир». Бу биринчи ҳолат, яъни туш бу бевосита инсон эътиқоди, ахлоқи ва руҳияти билан чамбарчас боғлиқ. Туш кўрувчининг исми, шажараси, ёши, феъл-атвори, хулқи, ўша кунги ҳолати, еган-ичганлари, сўзлаган сўзи бу – ҳаммаси тушда ўз аксини топиши мумкин. Демак, имонли-эътиқодли одам ўз шажарасига ва исмига муносиб иш қилиши, феъл-атвориға эътибор бериши, хулқини яхшилаши, ҳар бир кун иложи борица савоб ишлар қилиши, номақбул овқат ва ичимликни еб-ичмаслиги, ёшиға, эътиқодига тўғри келмайдиган сўзларни айтмаслиги лозим. Булар бари инсоннинг кимлигини кўрсатиб турувчи жиҳатлардир.

Иккинчи ҳолат – унинг таъбири масаласи. Ҳазрат Юсуф алайҳиссалом ҳақидаги оятдан шу нарса маълум бўлаяптики, тушни ҳаммага ҳам айтиб, таъбир қилдириб бўлмайди. Уни солиҳ ва руҳияти пок кишилар таъбир қилиши керак. Бу туш кўрувчига ҳам, уни таъбир қилувчига ҳам улкан масъулият юклайди.

Ҳадиси Шарифда тушга кенгроқ шарҳ берилган. Унда кундузги ва тунги кўриладиган тушлар бир-биридан ажратилган. Бироқ улар иккаласи ҳам бир хил талқин этилади. Бундан ташқари, Ҳадисда тушлар билан боғлиқ ранглар, ҳар бир предметга алоҳида урғу бурилган. Мисол учун: кўзёш – яхши амал, сут – мусулмонлик, кўйлак – дин, яшил ранг – эътиқод мустаҳкамлиги, калит – мартаба, чодир – ислом дини ва ҳоказо.²

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. IV китоб. – Б.354 – 395.

² Ўша манба.

Ибн Сирин раҳматуллоҳи алайҳ айтади: «Таъбирчи учун шарт шуки, у тушни эшитаётган пайтда таҳоратли бўлиши, туш айтаётган душмани бўлса, душманлиги сабабли нотўғри таъбир қилмаслиги, бир одамнинг сирини билса, бошқаларга ошкор қилмаслиги керак».¹

Демак, тушни нотўғри ёки ёлғон таъбир қилишнинг ҳам ўз жавобгарлиги бор. Юсуф алайҳиссалом зиндондаги шерикларидан бирининг тушини таъбир қилар экан, унга яхши сўзлар айтиб, тушни нотўғри таъбир қилиши мумкин эди. Бироқ Юсуф алайҳиссалом тушни тўғри таъбир қилади; нонвойга: «Сени уч кундан сўнг зиндондан чиқариб, дорга осадилар»², дейди.

Мағрибий раҳматуллоҳи алайҳ айтади: «...Рост туш бу Ҳақ субҳонаҳу ва таолодан ваҳийдир, кимки ваҳийни орттирса ёки камайтирса, Ҳақ субҳонаҳу ва таолони ёлғончига чиқарган бўлади, туш Худойи таоло билан бандаси ўртасидаги омонатдир... Ҳар ким ёлғон тушни тўқиса, Расул саллаллоҳу алайҳи вассаллам сўзи бўйича осий (гуноҳкор) бўлғусидир. Бу эса тушнинг муаззам ва улуғлигига далилдир ва одоб шартини сақлаши муаббир ва савол қилувчига вожибдир».³

«Исломий туш таъбирлари қомуси»нинг муаллифи Имом Наблусий ўзининг асарида 7500 та таъбирчининг исмини келтириб ўтади ва шулардан 600 тасининг туш таъбирига бағишланган китоблари мавжудлигини таъкидлайди. Яна эътиборлиси шундаки, Имом Наблусий тушни таъбир қилувчиларни ўн беш табақага ажратиб, уларнинг ҳар бирига алоҳида изох бериб ўтади. Мисол учун, биринчи табақада ҳазрати Иброҳим пайғамбар,

¹ Ҳусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат-Тафлисӣ. Мукаммал туш таъбирлари / Форсийдан тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008. – Б.13 – 29.

² Қуръони Карим. – Б.414 – 415.

³ Ҳусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат-Тафлисӣ. Мукаммал туш таъбирлари / Форсийдан тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008. – Б.30.

ҳазрати Ёқуб пайғамбар, ҳазрати Юсуф пайғамбар, ҳазрати Дониёл алайҳи васаллам, ҳазрати Зулқарнайн ва пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам номлари келтириб ўтилса, еттинчи табақада Афлотун, Аристотель, Батлимул каби файласуфларнинг номлари келтириб ўтиладики, бу ҳолат муаллифнинг мазкур соҳадаги билими жуда кенглигидан далолат беради.¹

Исломда таъбирчи Оллоҳнинг китоби Қуръони Каримни, Ҳадиси Шарифни, ўз она тили, араб-форс тилларини, мақол-маталларни, илми нужумни, урф-одат ва маросимларни яхши билмоғи керак. Таъбирчи ҳар бир тушнинг таъбирини сир сақлаши, ундаги яхши ва ёмон жиҳатларни фарқлай билиши зарур.

Бундан ташқари, тушнинг қайси кунда қўрилгани ва қайси пайтда таъбир қилиниши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мисол учун, якшанба куннинг аввалида қўрилган туш яхши, уни таъбир қилиш ҳам осон. Чоршанба куннинг аввалида қўрилган тушни таъбир қилиб бўлмайди, деб тушунилади.

Таъбирчилар тушни эрта тонгда таъбир қилган яхши бўлади, дейишади. Хўш нега?! Сабаби, энг аввало, ҳар ишнинг эрта тонгда амалга ошгани маъқул ва тушдаги воқеалар, ундаги арзимас нарсалар ҳам туш кўрувчининг ёдидан чиқиб кетмаслиги лозим. Бу тушни таъбир қилаётганда муҳим аҳамиятга эга. Қолаверса, туш кўрувчининг ҳам, уни таъбир қилувчининг ҳам эрта тонгда тани дам олган, кайфияти соз, хотираси тиник бўлади. Кўпчилик билан учрашиб, бирор бир нохуш гап эшитмаган, эҳтиётсизлик қилиб, қандайдир бир номақмул ишга қўл урмаган бўлади.

Хуллас, исломда тушга жуда инжа бир муносабатда бўлинган. Тушга катта аҳамият бериб, унинг таъбирига ҳам жиддий эътибор билан

¹ Nablûsi İmam. İslami rüya tabirleri ansiklopedisi. – İstanbul: Cumle yayinleri, 1996. – S.59 – 63.

караганлар. Туш – шунчаки, тасодифий ҳолат бўлмай, инсон руҳияти, эътиқоди ва ахлоқининг бир кўриниши, деб талқин этганлар.

«Сен тушингни менга айт, мен сенинг кимлигингни айтиб бераман», дейди руҳиятшунослар. Шу биргина сўзда инсоннинг руҳий олами ҳақидаги улкан ҳақиқат яширин.

Хўш, инсонни унинг кўрган туши орқали билиш имкони борми? Ҳа, имкони бор. Билганда ҳам, ўзимиз кутгандан ортиқроқ билишимиз мумкин. Бунинг учун биздан кўп нарса талаб этилмайди, бор-йўғи тушимизга эътиборлироқ бўлишимиз ва ундаги ҳар бир кичик нарсаларни ҳам эътибордан қочирмай таъбир қилишимиз лозим бўлади.

Маънисиз, яъни юқорида таъкидланганидек, бизга мутлоқ алоқаси бўлмаган тушлар бўлмайди. Фақат маъносига тушунмаган ва ўзимизга боғлиқ ўринларни топа олмаган, тушимизни тушунмаган ҳолатлар бўлиши мумкин, холос.

Алишер Навоий ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида сўзлар экан, шундай бир ривоятни келтириб ўтади: Ўз шогирдларига топшириқ бериб кетган зот анча муддат ўтгандан сўнг қайтиб келгач, унинг бир шогирди устидан шикоят қиладилар. «Алар андин сўрубдурларки, бизни ҳеч туш кўрдинг? Деди: – Ҳов, кўрдим! Дедиларки: – Сенга басдир».¹

Бу билан ҳазрат Алишер Навоий туш инсон руҳиятининг кўзгуси, инсоннинг ботинида кечаётган жараён тушида ҳам акс этишини таъкидламоқда. Яъни уйқу ҳолатида инсон руҳий дунёсининг эркинлиги, онг ости ҳисларини ақл каби маълум қолипда сақлаб бўлмаслиги улардаги ахборот ақлий ахборотдан кўра ҳаққонийроқ бўлишини таъминлайди. Шу сабабли уйқуда одам рост дунё билан тўкнашади, уйқу пайтидаги фаолият жисмнинг эмас, маънавий дунёнинг фаолиятидир. Бошқача айтганда, уйғоқ одамда сохталик кўпроқ бўлади. Уйқу пайти одам ҳақиқий ҳислар билан

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. – Б.264.

яқинлашади. Уйқу пайти инсон дунёсининг энг катта ростгўйлигидир. Мана шу уйқу давридаги ҳиссиётлар туш шаклида намоён бўлади. Биз уйғоқ пайти олган таассуротларимиз ўз шаклини бузиб, бироқ қатъий бир мантиққа суянган ҳолда рамзлашади ва тушда акс этади.

Имом Ғаззолий туш ҳақида гапирар экан, асосан, Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифга суянади. «Солиҳ ва содиқ кишиларнинг тушлари, – деб ёзади у, – рост тушдир. Ёлғончи кимсанинг туши алоқ-чалок, кўрқинчли ва ёлғон тушдир. Фасод ва гуноҳга ботган кишиларнинг қалби ҳам қорайиб кетади. Шубҳасиз, бундай кишиларнинг кўрган тушлари ҳам хатарлидир».¹

Имом Ғаззолий тушни жуда нозик тушунади. Унинг: «Туш ва уйқу оламида ғайбни билмак жаноби Ҳақнинг санъати ажойиботларидандир, одам ўғли фитратининг ғаройиботларидандир»,² – дея тушга берган баҳоси ниҳоятда қадрли. Бу баҳо тушга аниқ ва тўғри баҳодир. Маълумки, исломга қадар ҳам тушга ғайб оламининг бир мўъжизаси сифатида қараш мавжуд бўлган. Тушга руҳлар ва ўзга олам билан мулоқот қилиш воситаси сифатида ёндашилган. Бу тушнинг сирли, илоҳий эканлиги билан ҳам изоҳланади.

1.2. ТУШНИНГ ИЛМИЙ ЎРГАНИЛИШИ МАСАЛАЛАРИ

Дастлабки оғзаки ва ёзма таъбирномаларда тушнинг илмий ўрганилишига асос солинган, дея бемалол айта оламиз. Олдинги бобда биз сўз юритган «Ирқ битиги», «Фол китоби» ва бошқа таъбирномалар бунга мисол бўла олади. Бу манбалар билан бир қаторда ёзма адабий манбаларда, жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида тушга аниқ илмий таъриф берилганини кўрамыз.³ Мазкур асарнинг «Ўзгурмуш касал»

¹ İmam Gazalî. İhyâ u 'Ulûmî'd-din (Terc. A.Serdaroglu). Cild I. – İstanbul: Bedir yayınleri, 1975. – S.1066.

² İmam Gazalî. – S.1066.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўзбоши муаллифи Боқижон Тўхлиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – Б.128 – 132.

бўлимида Ўгдулмуш Ўзгурмушга тушни таъбир қилишнинг тартиб-қоидалари ҳақида ўз билганларини айтади: «Тушга йўриқ турли-туман бўлади. Уни ҳар бир киши билмоғи шарт. Кўрган тушни кечаси – қоронғи тушгандан кейин ҳам таъбир сўралмайди. Кечаси кўрилган тушга таъбир кундузгисидан тамомила бошқача бўлади.

Туш таъбирининг шарт-шароитлари жуда кўп. Энг аввал уларни билиб олиш лозим.

Биринчидан, кўрган тушингни ўзинг йўрма, шунингдек, уни дуч келган кишига ҳам айтавермаслик керак. Кўрилган ҳамма тушни йўриш шарт эмас. Кўрилган тушларга таъбир жуда хилма-хил бўлади, уларни чуқур мулоҳаза қилиш лозим.

Аввало, туш йўришдан тийил, борди-ю йўрмоқчи бўлсанг, бу ишда билимга таян. Тушни бошқа ҳодисалар билан қиёсла, ундаги ҳар бир ҳолатга маъно бер, чуқур мулоҳаза юрит, яхшилаб ўйла.

Тушнинг фойдаси таъбирга қараб бўлади, агар уни йўришнинг уددасидан чиқмасанг, бу туш бефойда бўлиб қолиб кетади. Билими денгиз каби теран бўлган киши бу ҳақида яхши айтган, уни эшитиб сен юзингни қизил қилиб ол».¹

Бундан ташқари, «Қутадғу билиг»да туш мижозга қараб таъбир қилиниши, беморнинг кўрган тушига қараб уни даъволаш мумкинлиги ҳақида ҳам сўз юритилади.

Ғарб тадқиқотчилари Зигмунд Фрейддан сўнг тушни инсон руҳиятининг инъикоси сифатида ўргана бошладилар. Ваҳоланки, Имом Ғаззолий XI асрдаёқ тушни: «Одам ўғли фитратининг ғаройиботларидандир», дея таъриф бериб, туш бевосита инсон ахлоқи ва маънавияти, янада аниқроғи, руҳонияти билан боғлиқлигини айтиб ўтган эди.

¹ Кўрсатилган асар. – Б.128.

«Маънавият соҳиблари ғайб кўзи ила кўра олади. Баъзан унга ваҳий тарзида, баъзан унга туш тарзида аён бўлади. Инсон агар маънан бир оламга юксалса, ерда туриб ҳақиқатни кўради ва моҳиятни англайди. Тўғри туш пайғамбарликнинг қирқ олти жузидан биридир. Бу ҳолат ҳам энг юксак маънавиятнинг даражаларидан биридир».¹

Шу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб, Имом Ғаззолий ва Ғарб файласуфларининг, жумладан, Зигмунд Фрейд қарашлари ўртасида яқинлик мавжудлигини кўрамиз. Гарчанд Зигмунд Фрейд ва унинг издошлари тушнинг илоҳийлигини инкор этсалар-да, аммо тушнинг сирли ва мўъжизали эканлигини тан оладилар. Бу борада Имом Ғаззолий фикрлари асослидек туюлади: «Тушда бирор бир ҳодисанинг олдиндан кўрилиши сабаби қалбнинг ажойиб сирлари билан боғлиқки, бу ҳол мукошифо илми билан изоҳланади».² Зеро, шу пайтга қадар тушга турлича таъриф берилган ва ўрганилган бўлса-да, ҳамон туш сирлилигича ва мўъжизалилигича қолмоқда. Туш – инсон шахси, ахлоқи ва руҳий дунёси билан чамбарчас боғлиқ эканлиги борасида Имом Ғаззолий, Фрейд ҳамда унинг издошларининг фикрлари ҳамоҳангдир.

«Кароматли тушларга сабаб, – дейди Имом Ғаззолий, – уйқуда ғайб тажалли этади. Тушда киши ҳиссиётга бўйсунди, уйғонганда эса ҳиссиётга эътибор бермайди, ақлга бўйсунди».³

Зигмунд Фрейд фикрича эса тушда кишининг уйғоқ пайтидаги онг ости кечинмалари юзага қалқиб чиқади. Уйғоқ пайти инсон кўпроқ онгга, ақлга бўйсунди. Унинг хатти-ҳаракатлари чегараланган, маълум бир йўналишга йўналтирилган бўлади. Тушда эса инсон эркинрокдир.⁴

Дарҳақиқат, уйқу пайти биз уйғоқ пайтимиз юзага чиқишига ақлий истакларимиз йўл қўймаган кечинмаларга гувоҳ бўламиз ва у билан бирга

¹ Imam Gazalî. – S.206.

² Imam Gazalî. İhyâ u 'Ulûmi'd-din. Cild III. – S.57.

³ Imam Gazalî. Cild III. – S.57.

⁴ Фрейд Зигмунд. Толкование сновидений. – Мн: Поппурри, 1997. – С.303 – 445.

яшаймиз ҳамда буни туш деб атаймиз. Аслида туш инсон руҳий дунёсининг ажралмас, мураккаб ва муҳим қисмидир. Фрейд тушни таҳлил қилар экан, тушга эътиборсизлик, яъни XX аср инсонларининг руҳан майиб бўлиб қолишига олиб келди, деган хулосани ташлайди. Тушга – ички истак ва кечинмаларга эътиборсизлик туфайли одамзод энг катта фожиага дуч келди: у ўз қалбини унутиб қўйди.

Фрейд XX асрга хос ёвузлик, қуллик, мутелик, ахлоқий бузилишлар, маънавий юзсизликлар, эътиқодсизлик ва иймон сустигини инсоннинг ички истак, кечинмаларига эътиборсизлиги ёхуд бу кечинмаларнинг зўрлик билан жиловлаб қўйилишида, деб тушунтиради. Фрейднинг бу назарияси туш ҳақидаги қадим тасаввурларга Ғарбдаги фан оламини жалб этди ва тушни, инсоннинг руҳиятини, инсон кечинмалари акс этган бадиий ижодни тадқиқ этувчи руҳий таҳлил методи деган метод юзага келди. Фрейд, Юнг ва бошқа ушбу метод вакиллари тушни таҳлил қилиб, ундаги рамзлар мифлардаги рамзлар билан вазифа жиҳатдан ўхшаш эканлигини кашф этдилар ҳамда тушни шарҳлаш мифларни шарҳлашни осонлаштиради, деган қарашни ўртага ташладилар.

Умуман, уйқу ва уйғоқ ҳолатлар инсон фаолиятининг икки қарама-қарши қутбидир. Бирида воқелик ва мантиқ ҳукмрон, иккинчисида эркинлик ва «Мен» ҳукмрон. Уйғоқ одам ўз фаолиятини мавжуд шароитнинг мантиқига мослайди: у шу даврга мос кийим кияди, уй қуради, ташвиш чекади ва шу давр мантиқидан келиб чиқиб фикр юритади, муносабат ва муомала қилади. Яъни у макон ва замон чегарасида яшашга, макон ва замон номидан гапиришга, фаолият қилишга, яшаш учун курашга, ундан ўзини ҳимоя қилишга мажбур. Уйқу ҳолатида макон ва замондан мутлақо халос бўлади, у ўз ички дунёси – ўз «Мен»и ихтиёрига ўтади. Макон ва замон ушлаб қололмайди. «Мен» шунчалик кенги, у ўзида барча маконларни, барча замонларни мужассам этади. Бу ерда уйғоқ пайтдаги яшаш учун кураш мантиқи «ўлади». Кишининг уйғоқлигида унинг онгини жиловлаб

турган бу мантиқ уйқуда мутлақо аҳамиятсиз бўлиб қолади. У макон ва замон ахлоқидан, тартиб-қоидасидан, қонунларидан, яшаш тарзидан, таъқиб ва тақиқ хавфидан буткул қутулади, яъни буткул эркин бўлади. Унинг замон тартиб-қоидасидан таранг бўлган ақлий зўриқишлари барҳам топади, ақл «дам» олади. Ана шу пайтда фақат «Мен»га – ички дунёга хос истак-кечинмалар бош кўтарадилар. Уйғоқ одам ўзини ўраб турган воқеликнинг ижрочиси, уйқу эса ички ҳиссиётлар – рухий дунё билан юзма-юз келишдир. Уйғоқ пайти ақлий истаклар, ақлий муносабатлар пардалаб қўйган кечинмалар уйқу пайти одам билан юзма-юз келади, ўзини кўрсатади.

Тасаввуф аҳлларида яна бири Иброҳим Ҳаққи ҳам ўзининг «Маърифатнома» асарида тушни иккига – рост ва ёлғон тушларга ажратади.¹

«Рост, яхши тушларни,— дейди у, – қалби тоза бўлганлар кўради... Инсон туш кўрдиги замон қалб панжаралари очилади ва малоиклар оламида бўлган лавҳи маҳфуздаги ҳолатларни идрок этади».²

Америкалик олим Эрих Фромм тушга оид бир мақоласида шундай бир аҳамиятли мисол келтиради. А. ҳамда Б. деган шахслар учрашиб қолишади ва биргаликда тижорат қилишмоқчи бўлишади. Шу кеча А. тушида Б.нинг ўғирлаб олган пулларига сохта ҳужжат тўлдираётганини кўради. А. тушга катта аҳамият берса-да, бу гал эътиборсиз қолдиради. Бироқ бир йилдан сўнг Б. сохта ҳужжатлар билан катта миқдорда пул ўмарганига гувоҳ бўлади. Бу башорат тушни Фромм шундай шарҳлайди: «Одам уйғоқ пайти унинг ақлий салоҳияти Б.нинг асл қиёфасини тўлиқ қамраб ололмаган, бироқ ақлга нисбатан қамрови кенг бўлган онг ости ҳислари Б.нинг асл қиёфасини тўлиқ акс эттира олган ва бу таассурот хулосаси тушда намоён бўлган».³ Олимнинг фикрича, онг ости ҳислари онгли ҳисларга нисбатан сезувчан, ҳаракатчан, ўта аниқ кечинмалардир. Башорат тушлар ана шу ўта сезувчан кечинмалар

¹ Erzurumlu İbrahim Hakkî. Mârifetnâme. – İstanbul: Kit-San yayinleri, 1984. – S.99 – 101.

² Erzurumlu İbrahim Hakkî. Mârifetnâme. – S.99.

³ Фромм Эрих. Забывший язык // Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С.179 – 219.

хосиласи бўлиб, буни одам бирдан англаб олиши қийин бўлади, ақл бу сезувчан ҳисларни ўз мантиғига суяниб қабул қилолмайди. Уйқу пайти эса бу кечинмалар туш сифатида келажакни ўзида намоён қилади.

Иброҳим Ҳаққи ҳайвон суратлари ва коинот шакллари инсон онгида турли қиёфаларда акс этишини ва тушдаги бундай рамзлар инсон ахлоқи билан бевосита боғлиқ эканлигини айтиб, тушда кибр – қоплон, зўрлик – арслон, ҳасад эса бўри қиёфасида гавдаланишини таъкидлайди.¹

Рухий таҳлил методининг асосчиси Фрейд ҳам инсондаги майлларнинг тушда турли ҳайвон кўринишида гавдаланишини таъкидлайди.² Эрих Фромм эса «Қизил шапкача» эртагини таҳлил этар экан, мазкур эртактаги бўри ишқий майл тимсоли сифатида талқин этилганини ёзади.³

«Алпомиш» достонида Барчиннинг майли «йўлбарс» ва акс майли эса «маст туя» қиёфасида гавдаланади.⁴

Бу мисоллар шундан далолат берадики, ибтидоий даврлардан то ХХI асргача кишиларнинг тушга бўлган муносабатларида унчалик фарқ сезилмайди. Улар кўраётган тушдаги рамзларда ҳам яқинлик мавжуд.

Шарқда тушга шунчалик бир инжа бир муносабатда бўлинганки, инсон табиатидан тортиб у еган таомгача тушга таъсир қилиши мумкинлигини яхши билишган. Мисол учун, «Қутадғу билиг»да бу ҳолат жуда гўзал мисраларда баён этилган:

Йўриқча қолар туш, тушинг яхши йўр,

Туби – аслини бил, уқув бирла кўр.

Не тарз йўрса тушни ўшандек бўлар,

Ёмон йўрма тушни, сенга қилар кўр.

Баъзи туш еб-ичмак таъсири бўлар,

¹ Erzurumlu İbrahim Hakkî. Mârifetnâme. – S.100.

² Фрейд З. Сон и сновидения. – М.: Олимп, 1997. – С.101–122.

³ Фромм Эрих. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С.285 – 288.

⁴ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчилар Ҳоди Зарифов ва Тўра Мирзаев. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.97 – 101.

Яроқсиз озикдан ёмон туш келар.
Баъзан боғланади у йил фаслига,
Мижоз кучайиши сабаб аслига.
Кичик эрса ўғлон, йил фасли гар ёз,
Нарса қизил бўлса, ернинг ранги бўз.
Қони ошди деган унинг, шубҳасиз,
Унинг томиридан бир оз қон оқиз.
Куз ойи бўлса ҳам йигит навқирон,
Тушида кўринса қизил, заъфарон,
Сариғи кўчайган бўлар, эй доно,
Ўзини бўшатса, кетади бало.
Тушида бу ўрта яшар, куз ойи,
Агар кўрса қудуқ, тоғ, олов жойи.
Кучайган бўлади унинг савдоси,
Дори ичса, бўлар унинг давоси.
Куз чоғи эса-ю, кўрувчи улуг,
Оқар сув, қор, ёмғир бўлса гар тўлиқ,
Кучайган бўлади унинг балғами,
Иссиқлик берилса, қилинар эми.
Тагин бир тоифа бўлар пойма-пой,
Бу хил туш таъбири бўлмас ҳойна-ҳой.
Узоқ ўйлаганда киши кўрса туш,
Таъбири бўлмагай унинг тенгу туш.
Яна биров касбин кўрар тушида,
Унга ҳам таъбир йўқ, уринма жуда.
Буларнинг барига қилиб фаросат,
Таъбирласанг кейин чиқади ҳожат.
Нима дер, эшитгин, таъбирчи ҳаким,
Сўрамоғи лозим туш кўрса ҳар ким:

*«Таъбир қилма тушни билиб-билмайин,
Таъбирни не деса, бўлар шундайин.
Алам кўрса тушда, жавоби севинч,
Севинч кўрса, қайғу келар тундайин».*
*Тушингнинг таъбири ягона эмас,
Таъбирчи ҳақимлар ягона демас.
Тушда тўлиқ тутса ўзини шодон,
Алам-қайғуларга очилди гумон.
Тушида йиғласа, кўрса қўп алам,
Шодликка етишар, роҳати – бекам.
Баъзи туш бўлади, таъбири унинг
Бўлақлар учундир, у бўлмас сенинг.¹*

Абулфазл Ҳусайн ат-Тифлисий ҳам ўз асарида Имом Жаъфар розиаллоҳу анҳу тушни учга бўлганлигини таъкидлайди. «Туш, аслида, уч қисмдур, – деб ёзади у ўзининг «Мукаммал туш таъбирнома»сида, – бири ҳукм деб айтилади, иккинчиси муташобих (рамзий туш), учинчиси асфосу аҳлом (паришон) тушлардир».² Паришон тушларни кўрувчиларни тўрт гуруҳга бўлар экан, улардан бири савдо қўзғатувчи овқатларни егувчилар, деб айтади.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, туш инсон ахлоқи, маънавияти, руҳияти билан чамбарчас боғлиқ экан. «Башаранг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама», дейди халқимиз. Ёмон, кўрқинчли тушларнинг сабабини чеккадан эмас, ўзимиздан, ўз табиатимиздан излашимиз зарур. Бу биринчи ҳолат. Иккинчи ҳолат бу тушни таъбирлаш билан боғлиқ жараён.

Юсуф Хос Ҳожиб туш таъбирчиларини ўрнига қараб юрумчи, йўрумчи, муаббир, дея уч хил номда атайди. Адиб ўзининг «Қутадғу билиг»

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кўрсатилган асар. – Б.128 – 129.

² Ҳусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат-Тафлисий. Мукаммал туш таъбирлари / Форсийдан тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008. – Б.13 – 16.

асарида: «Туш қандай таъбир қилинса, шундай бўлади», «Тушни яхшига йўй, туш йўруғига кўра бўлади»¹, дер экан, тушни доимо яхшига йўйиш лозимлигини таъкидлайди.

Эртак ва достонларимиздан бизга маълумки, тушни ҳамма ҳам таъбир қилавермайди. «Алпомиш» достонида Барчиннинг тушини Суксурой каниз, Бойбўрининг тушини эса қизи Қалдирғоч таъбир қилади. Мазкур достоннинг барча вариантларида Қалдирғоч ҳам, Суксурой каниз ҳам Алпомиш ва Барчиннинг ёнидаги йўлдошлардир. Керак пайти улар ўз яқинларига маслаҳат берадиган, уларга йўл-йўриқ кўрсата оладиган донишманд, оқила аёл, янаям аниқроғи, достонда ҳомий образ сифатида гавдаланадилар. Шунинг учун достонда улар асосий қаҳрамонларга кўмакчи сифатида гавдаланади. «Манас» достонида Манаснинг отаси Жақибнинг тушини Бойжигитдан бошқа ҳеч ким таъбир қилолмайди.

«Тушингни сувга айт», дейди доно халқимиз. Сув култи ҳақидаги қадим тасаввурлар билан боғлиқ бу мақолдаги иккита энг муҳим жиҳат эътиборлидир. Биринчиси – бу тушнинг, албатта, кимгадир айтилиши лозимлиги. Шундай қилинса, инсон енгил тортади, кўнгли равшанлашади. Ғарб тадқиқотчилари айрим руҳий хаста беморларни кўрган тушларини ҳикоя қилиб бериш орқали даволаш мумкинлигини ёзишади. Иккинчиси – тушни ҳаммага ҳам айтиб бўлмаслиги. Уни энг яқин, қалби тоза кишиларга айтиш лозимлиги. Қолаверса, сувнинг тиниқлиги, мусаффолиги ва оқиб туриши инсон руҳиятига таъсир этувчи хусусиятга эга.

Халқ орасида ҳам туш ҳаммага айтилавермаган. Туш энг яқин кишиларга айтилган. Одатда, юксак мақомларга эришган, эл-юрт орасида катта ҳурматга сазовор бўлган, донишманд ва оққўнгил кишиларгина тушларни таъбир қилган.

Юқорида тушни таъбир қилиш исломда пайғамбарликнинг қирқ олти жузидан бири ҳисобланишини таъкидлагандик. Зеро, «...Рост туш Ҳақ

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б.128.

субҳонаҳу ва таолодан ваҳийдир. Туш Худойи таоло билан банда ўртасидаги омонатдир».¹

Абулфазл ат-Тифлисий шундай ёзади: «Ибн Сирин раҳматуллоҳи алайҳ айтади: «Муаббир учун шарт шуки, у тушни эшитаётган пайтда таҳоратли бўлиши, туш айтаётган душмани бўлса, душманлиги сабабли нотўғри таъбир қилмаслиги, бир одамнинг ёмонлигини билса, бошқаларга ошкор қилмаслиги керак».² Бу ўринда тушни таъбир қилишда муаббир, яъни таъбирчининг зиммасидаги масъулият алоҳида таъкидланмоқда.

Туш кўрувчининг табиати, ахлоқи, дини, эътиқоди, исми, шажараси, туш кўриш олдидagi ҳолати, тушни кўрган куни ва пайти – буларнинг бари тушни таъбир қилаётганда албатта эътиборга олиш зарур бўлган ҳолатлардир.

Ривоят қилишларича, бир киши Ибн Сирин раҳматуллоҳу алайҳга: «Тушимда азон айтаётган эканман», дейди. Ибн Сирин унга: «Ҳажга борасан!», – деб айтади. Шу пайт бошқа бир киши келиб: «Тушимда азон айтаётган эканман», деди. Ибн Сирин унинг тушини: «Сени ўғирликда айблашади», дея таъбир қилди. Нега айнан бир хил тушни икки хил таъбир қилдингиз, дея ундан сўрашганларида у киши шундай жавоб берибди: «Биринчиси яхши одам эди, шунинг учун унга: «Ҳажга борасан», дедим. Иккинчиси аҳли фасодлардан эканини билдим ва таъбирни бошқача қилиб: «Сени ўғирликда айблашади», дедим».³

Бу ўринда бизнинг эътиборимизни тортадиган биринчи жиҳат – туш, энг аввало, инсон ахлоқи билан чамбарчас боғлиқ эканлиги бўлса, иккинчи ҳолат – тушдаги рамзлар ҳар бир тушда ўзгача маъно ташишидир. Тўғри, тушда ҳам умумий рамзлар, яъни ўзак рамзлар мавжуд. Бироқ ҳар бир туш таъбир қилинаётганда улар индивидуал маънога эга бўлади. Шунинг учун

¹ Ҳусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат-Тифлисий. Мукаммал туш таъбирлари. – Б.23 – 33.

² Кўрсатилган манба. – Б.29 – 30.

³ Кўрсатилган манба. – Б.23 – 24.

хам тушлар ва улардаги рамзларни шарҳлаш мушкул масала. Типик тушлар, яъни тез-тез учрайдиган тушлар ҳам бор. Уларда умумга хос бўлган сюжет ва рамзлар иштирок этади. Бироқ худди рамзий образлар аниқ бир матнда алоҳида маънога эга бўлгани каби, тушдаги сюжет ва рамзлар ҳам конкрет туш ва унинг руҳий ҳолатидан келиб чиқиб таҳлил этилиши керак.

Шарқдаги туш ҳақидаги қарашлар Ғарбда кейинги асрларда юзага келган таълимотнинг, эртак ва достонларимиз, ёзма адабиётимиздаги тушларнинг ва таъбирномаларнинг илмий асосга эга эканлигини кўрсатади. Хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма манба бўлсин, туш лавҳаси ва ундаги рамзлар инсон руҳий оламининг рамзлари экан, уларга илмий ёндашиш ва илмий баҳо бериш бугунги кунимизнинг долзарб вазифасидир.

Ибн Ҳалдун, Имом Ғаззолий, Жалолиддин Румий каби мутасаввиф олимлар ҳам ўз асарларида туш ҳақидаги ўз қарашларини баён этганлар.¹

«Мукаммал туш таъбирлари энциклопедияси», «Мукаммал туш таъбирномаси», «Комил ат-таъбир», «Тушлар таъбири» каби асарлардан бизга маълумки, тушга аجدодларимиз жиддий муносабатда бўлганлар.²

Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа кўплаб адибларимизнинг ижодида тушга алоҳида эътибор берилган. Айниқса, Алишер Навоийнинг «Сабъаи Сайёр», «Садди Искандарий», «Мажолис ун-нафоис» ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарларида тушнинг гўзал намуналари келтирилганки, улар алоҳида тадқиқот мавзусидир. Қисқача қилиб шуни

¹ İbn Haldun. Mukaddime (Terc.Z.Kadiri Ugan). Cild I. – İstanbul: MEGSB yayini, 1988; İmam Gazalî. İhyâ u 'Ulûmî'd-dîn (Terc. A.Serdaroglu). Cild IV. – İstanbul: Bedir yayınleri, 1975. – S.1066; Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. – Тошкент, 1999. Биринчи жилд. – Б.65 – 75.

² Nablûsi İmam. İslami rûya tabirleri ansiklopedisi. – İstanbul: Cumle yayınleri, 1996; Муҳаммад Тақлисий. Комил ат-таъбир. Форсчадан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент, 1992; Ҳусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат-Тифлисий. Мукаммал туш таъбирномаси / Форсчадан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008; Биноий. Тушлар таъбири. – Тошкент: Халқ мероси, 1996.

айтиш мумкинки, то олис ўтмишдан бугунимизга қадар ҳеч бир ижодкор туш мавзуини четлаб ўтмаган.

Ғарбда туш ҳақида жуда кўп файласуфлар, тарихчилар, ижодкорлар фикр билдиришган. Аммо Зигмунд Фрейдга қадар тушни ҳеч бир ижодкор махсус ва мукаммал тадқиқ этган эмас.¹ Зигмунд Фрейд узоқ вақт инсон ҳолати ва руҳияти устида кузатиш олиб борди ва инсонни англаш, унинг қалбига, юрагига кириб бориш, ундаги хасталикни енгиш учун, энг аввало, унинг руҳиятига «тил» топиш керак, деган фикрни илгари сурган. Файласуфнинг бу фикрлари ўз даврида кескин қаршиликларга дуч келди. «Туш ўрганилишга арзимас бир нарса, уни ўрганиш бизга ҳеч нарса бермайди», дея эътироз билдирган мухолифлари унинг тадқиқотларидан сўнг тушга бошқача муносабатда бўла бошлашди. Айниқса, Зигмунд Фрейд ўзининг «Туш таъбирлари» деган махсус тадқиқотини яратгандан сўнг энг ашаддий рақиблари ҳам унга тан беришди.

«Зигмунд Фрейд, – деб ёзади Стефан Цвейг ўзининг машҳур эссесиди, – инсондаги буюк жасоратнинг тимсолидир! У инсониятни бахтлироқ эмас, онглироқ қилди... У олам манзарасини бутун бир авлод кўз ўнгида теранлаштирди».²

Зигмунд Фрейд тадқиқотларидан сўнг унинг кўплаб издошлари ҳам тушни тадқиқ этишга киришдилар. Бироқ улар орасида Карл Густав Юнг³ ва Эрих Фроммларнинг тадқиқотлари⁴ алоҳида диққатга сазовордир.

Зигмунд Фрейд, Карл Густав Юнг ва Эрих Фромм тадқиқотларида, энг аввало, туш инсон руҳиятининг ифодасидир, деган қараш ётади. Бу олимлар тушни инсон руҳиятининг турли ҳолатлари билан боғлашади.

¹ Фрейд З. Толкования сновидений. – Мн.: Поппурри, 1997. – С.50 – 144; Фрейд З. Сон и сновидения. – М.: Олимп, 1997. – С.15 – 534.

² Цвейг С. Зигмунд Фрейд // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2000. -№2. – Б.140.

³ Юнг К.Г. Воспоминания, сновидения, размышления. – Мн.: Поппурри, 1994; Юнг К. Г. Аналитическая психология. – М.: Мартис, 1995; Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Университетская книга, 1996.

⁴ Фромм Эрих. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С.180 – 298.

З.Фрейд тушда инсоннинг болаликдан сақланиб қолган пинҳоний майллари, К.Г.Юнг оммавий онг ости ҳиссиётлари, Э.Фромм ташқи дунё рамзлари: онг даражасига ўсиб чиқмаган, бироқ инсон қалбида ташқи дунёнинг рамзи бўлиб қолган турли кечинмалар устуворлик қилади, деган фикрни ўртага ташлайдилар. Бу олимларнинг туш ҳақидаги фикрлари бир-бирини инкор этувчи эмас, аксинча, бир-бирини тўлдирувчи фикрлардир. Учала олимда ҳам бир нарсa: туш – инсон руҳиятининг кўзгуси сифатида тадқиқ этилади.

З.Фрейд ва К.Г.Юнг тадқиқотларидан сўнг Ғарбда инсоннинг руҳий ҳолатларини очишда туш муҳим восита бўлиб қолди ва атайин тушга, унинг руҳий, жисмоний таъсирига бағишланган юзлаб туш ҳақидаги ҳикоялар юзага келдики, барчасида тушнинг инсон ҳаётидаги ўрни тадқиқ этилди. Лотин америкалик машҳур адиблар – Х.Л.Борхес ва Х.Кортасарларнинг асарлари бунинг мисолидир.¹

Туркиялик олимлардан Фикрат Туркман, Ҳасан Кўксал, Сулаймон Қазмаз каби олимларнинг илмий ишларида туш ҳақида сўз юритилади.² Проф. Умай Гунайнинг «Ошиқ тарзи, шеър дунёси ва туш мотиви» номли монографиясининг икки боби турк фольклоридаги туш талқинига бағишланган.³ Бироқ бу тадқиқотларнинг кўпчилиги баён характерида, туш чуқур илмий таҳлил этилмаган.

Аждодларимиздан мерос қолган кўплаб адабий ёдгорликларда туш муҳим ўрин тутди. Халқ оғзаки ижодининг дурдоналари ҳисобланган дostonларимизда, эртакларимизда, асотир ва ривоятларимизда, мақол,

¹ Борхес Х.Л. Страшный сон // Иностранная литература. – М., 1990. -№3. – С.179 – 185; Кортасар Х. Страшные сны // Иностранная литература. – М., 1990. -№3. – С.185 – 188.

² Türkmen Fikret. Manas destanı Üzerinde İncelemeler. – Ankara: TDK yayını, 1995; Türkmen Fikret. Köroğlu'nun Özbek varyantları // Millî Folklor. – Ankara, 1989. -№4. – S.8 – 9; Ögel Bahaeddin. Türk mitolojisi. II cilt. – Ankara: Türk Tarih kurumu basımevi, 1995; Kazmaz Süleyman. Türk halk edebiyatında rüya ve aşk bâdesi motifi // Erdem. – Ankara, 1985. -№1. – S.17 – 26; Köksal Hasan. Battalnâmelerde tip ve motif yapısı. – Ankara: MİFAD yayınları, 1984; Ergun, Metin. Kazak Halk Akınlarında (Şâirlerinde) Rüya Motifi // Millî Folklor. – Ankara, 1994. -№:23. – S.8 – 14.

³ Günay, Umay. Aşık tarzı şiir geleneği ve rüya motifi. – Ankara: Akçağ yayınları, 1999.

топишмоқ ва қўшиқларимизда туш ва туш билан боғлиқ рамзларга дуч келамиз.

Атоқли фольклоршунос олим Ҳоди Зарифов Виктор Жирмунский билан ҳамкорликда ёзган «Ўзбек қаҳрамонлик эпоси» номли китобида бахши ҳақидаги афсоналарда туш алоҳида ўрин тутишини қайд этиб ўтади.¹

Бунинг, албатта, қатор сабаблари бор. Маълумки, бахшичилик, яъни эпик анъана авлоддан авлодга ўтиб, асрлар оша оғзаки равишда сақланиб келган санъатдир. Бахши ўз эпик хотирасида ана шу анъаналарни сақлаб, уни авлодларга етказиб келган ва ҳар гал ижро этилганда бу эпик анъана янада бойиб, янгиланиб борган. Улар эпик билим ва эпик хотиранинг меросхўрлари, асровчилари эдилар. Аجدодлардан мерос қолган бу эпик хотирани улар ўз қувваи ҳофизасига кўра ижро этганлар.

Бахшилар, айниқса, бахши шоирлар устоз-шогирдчилик анъаналарига жиддий қараганлар. Ўзбек бахшиларининг кўпчилиги ўз устозлари ҳақида деярли сўзлашмайди. Улар ўз қобилиятларини сир сақлайдилар ёхуд илоҳиёт билан боғлашади. Бунга сабаб – халқимизнинг бахшиларни, эпик ижодиётни муқаддас, деб билишидандир.

Эпик катлам орасида бахшиларнинг ўз санъатини сирли – илоҳий эгаллаганлиги ҳақида турли афсоналар мавжуд. Бу ҳол фақат ўзбек бахшиларига хос хусусият эмас, халқаро миқёсда кенг тарқалган. Бахши илоҳий қобилият эгасидир. Ҳамма ҳам шомон бўлавермагани каби, ҳамма ҳам бахши бўлавермайди. Эҳтимол, мана шунга ўхшаш мифологик тасаввурлардан бахшиларнинг илоҳиёт билан боғланиши ҳақидаги карашлар пайдо бўлгандир?!

Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозим бўлади. Биринчи ҳолат – бахшилар билан боғлиқ бундай афсоналарнинг кўпчилигида бахшининг хасталикка йўлиқиши ва бўлажак бахшининг касал бўлиб қолиши ҳамда

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ, 1947. – С.23 – 58.

касалликдан фақат куйлаш орқали халос бўлиши. Иккинчи ҳолат – бахшининг тушга қаттиқ ишониши. Бахши реал воқеликка қандай ишонса, ўз тушига ҳам, туш билан боғлиқ афсоналарга ҳам чин ҳақиқат, деб ишонади. Худди туш каби унинг хаёл дунёси ҳам шу қадар кенг, чексиз-чегарасиз ва бепоёнки, уни фақатгина ўзи каби ижодкор одамгина тушуниши мумкин. Мана шу жараён биз учун жуда муҳим.

Бахшидаги қобилиятнинг туш, яъни илоҳиёт билан боғланиш сабабларини ҳеч ким айтиб беролмайди. Бу қобилият унга қандай келди, нега айнан уни қийнайди, азоблайди?

Бахшининг ўз қобилятини сирли тарзда эгаллаши қанчалар ўрганилмасин, бари бир жумбоқлигича қолиб келмоқда. Бахшини, у яратган эпик ижодиёт намуналарини ўрганар экансиз, сиз ўзингиз ҳам тобора бу сирга кўпроқ ишонч ҳосил қиласиз, бу мафтункор, сирли ва сеҳрли дунёнинг асирига айланасиз.

Бу тасаввурлар, эҳтимол, мифологик тасаввурлар маҳсулидир?! Шомоннинг «ўзга дунё» – «нариги олам»га саёҳати «руҳлар билан мулоқоти» ҳақидаги тасаввурлар маҳсулидир?! Бу биз учун сирли, ҳақиқатдан узок афсонадек туюлади. Бироқ бунинг ҳақиқат эканига бахши ҳам, тингловчи ҳам ишонади. Ана шу ишонч туфайли бу дунёқараш бугунги кунга қадар яшаб келмоқда. Бироқ, энг муҳими, бирор бир бахши ўз-ўзидан ёхуд четдан пайдо бўлмайди. Бирор бир бахшини ўрганиш учун у вояга етган муҳитни ўрганиш лозим бўлади. Чунки у ана шу эпик муҳитда катта бўлади, вояга етади. Бўлажак бахши ўз тинглаганларини, кўрган-кечирганларини, ҳис этганларини, руҳиятидаги товланишларни аста-секин ўз хотирасига жойлай боради.

Кўпгина тадқиқотчилар қаҳрамонлик эпосининг эпик қатламда ҳам бадиий асар, ҳам тарихий, ҳам эстетик ва амалий бир асар сифатида қабул қилинишини ёзади. Қаҳрамонлик эпоси ўзининг дастлабки пайтида мифологик маросим характерида эди. Даврлар ўтиши билан бу эпик ижодиёт

Ўзининг дастлабки хусусиятларини йўқотиши билан бирга, унинг айрим жиҳатларини ўзида сақлаб ҳам қолди. Қадим тасаввурга кўра, эпосни куйлаш орқали табиатга таъсир қилиш мумкин, деб ўйлашган. Бахшилар куйлар экан, улар бевосита руҳлар билан мулоқотга киришган. Касалликларнинг олдини олиш, табиатга таъсир қилиш, қурғоқчиликда сув сўраш, тошқиннинг олдини олиш, урушда ғолиб келиш, мўл ҳосил йиғиш, овда муваффақиятларга эришиш, фарзанд кўриш, бойликка эгалик қилиш – буларнинг ҳаммаси бахшининг вазифасига кирган. Бахши одамлар билан руҳлар ўртасидаги воситачи ҳисобланган. Бахши икки дунёни туташтирувчи кўприк бўлган. Шунинг учун бахшининг ижтимоий мавқеи шу қадар юксак эди. Ибтидоий инсон тасаввурида сўз илоҳий ҳисобланган. У ҳаракат ва оғзаки ижрони асос қилиб олган. Ҳаракат танники, сўз эса руҳга, руҳиятга тегишли деб ўйлаган. Сўзга кишан солиб, асир қилиб бўлмайди, дейишган. Шунинг учун ҳам ёзувга қизиқишмаган. Ёзув пайдо бўлгунга қадар оғзаки ижро ўзининг мукаммал даражасига етган. Эҳтимол, қадим маросимларда такрор ва такрор ижро этилган дуо ва илтижолар тилимиздаги фразеологик бирикмаларнинг, эпик формулаларнинг юзага келишига асос бўлгандир. Шу тариқа Санъат ва Магия бир-бирига қоришиб кетган. Даставвал, у бир-биридан айро ҳолда тасаввур этилмаган. Эпик формулалардаги рамзлар, оҳанг ва қатъий тизим дастлаб магик функция бажарган бўлса, даврлар ўтиши билан унинг ўрнини эстетик функция ола бошлаган. Шунинг учун ҳам бахши ҳақида сўз юритганда бу санъатнинг шомонлик билан боғлиқ эканини англаш лозим бўлади. Эҳтимол, шунинг учун эпик жараён фақат шомонлик излари яхши сақланиб қолган халқлардагина бугунги кунга қадар яшаб келаётгандир?! Бахшининг:

Эшитганнинг кўнглида армон қолмасин, –

дея айтган мисрасида ҳам ана шундай магик-ритуал тасаввур излари мавжуд. М.Н.Хангалов бурятлар тунда кўркмаслик, ёвуз руҳлардан сақланиш учун Абай Гэсэр Богдахон ҳақидаги дostonни айтишларини ёзади. Қирғиз

жырчиси Келдибек куйлаганда осмонни қора булут қоплаган, ер силкинган. Олонхочи Артаман куйлаганда одамлар хушларидан айрилган, дарахтлар кулаган. Хакаслар эса қахрамонлик қўшиғи руҳларга таъсир қилади, ер ости ёвуз руҳларига етиб боради, деб ўйлашади. Қурғоқчилик ва ҳарбий урушлар пайти эпос куйланган. Кўпгина манбалар эпоснинг ов пайтида магик функция бажарганини ёзади. Бурятларда улигерлар куйланса, ов яхши бўлишига ҳалигача ишонишади. Мўғулларда касал бўлганларни «Гэсэр», яъни мўғул эпосини ўқиб тузатишади. Бизнинг бахшиларимиз эса ижро пайтида уларга азиз авлиёлар, эранлар кўмак бериб туришини айтишади. Юқоридагилардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, шомонлик маросимларида эпос ижро этилган ва, эҳтимол, шунинг учун эпосда шомонлик излари, у билан боғлиқ тасаввурлар яхшироқ сақланиб қолгандир?!

Сибирда шомон ижроси билан бахши ижроси ўзаро ўхшаш эканлиги кузатилган. Олмон эпосшуноси К.Райхл эса шундай бир фактни келтиради: «Кэт шомонидан қахрамонлик достонини куйлаб беришни илтимос қилишганда у айнан шомон гимнини куйлай бошлаган».¹

Бахши ижро этаётган эпик матнда ҳам худди шомонликдаги каби азиз авлиё ва эранларга мурожаат қилинади. Биз биламизки, шомон, асосан, руҳлар билан мулоқотга киришган, унинг руҳи нариги дунёга сафар қилган, турли руҳлар қиёфасига кирган. Шунинг учун ҳам ўз ижросида у ана шулар ҳақида, у дунёга боргани, ўлиб-тирилгани ва яна бу дунёга қайтиб келгани ҳақида ҳикоя қилган. Биз шунга ўхшаш ҳолатнинг бир оз ўзгаришга учраган кўринишини эпик бахшилар ижодида кўрамиз. Улар ижро этган достонлар, аслида, шомоннинг «нариги дунё», «ўзга олам»га қилган саргузаштини эслатади.

¹ Reihl Karl. *Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)*. (Çeviren: Metin Ekici). – Ankara: TDK Yayını, 2002. – S.122. Бу китоб кейинчалик рус тилига ҳам таржима қилинди. Рус тилидаги таржима инглизча ва туркча нашрларидан бир оз фарқ қилади. Муаллиф кейинги йилларда йиққан маълумотлар билан мазкур нашрни тўлдирган. Қаранг: Райхл Карл. Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. – М.: Восточная литература, 2008.

«Қизиги шундаки, – деб ёзади Б.Путилов, – шомонлик матнлари характери жиҳатидан бахши матнларига ўхшаб кетиши кишини янада ҳайратга солади. Улар куйлаган матнлар, шубҳасиз, эпос намунасидир. Бироқ афсуслар бўлсинки, шомонлик қўшиқлари билан эпик ижро матнлари ҳали жиддий тадқиқ этилмаган».¹

Шомон ва эпик ижрочининг макон, замон, олам ҳамда одам ҳақидаги тасаввурлари, бадий тасвир воситаларидаги ўхшашлик ана шундай хулосага келишимизга асос бўла олади. Кўпгина эпик терминларнинг шомонлик терминлари билан ўхшаш эканлиги, эҳтимол, шундандир. Халқимизда бахши сўзининг икки маънода қўлланиши ҳам фикримизнинг далилидир.

Эвинкларда Нимнгакан деганда ҳам эпик жанр, ҳам маросим, яъни камламоқ тушунилади. Малайцлардаги Паванг термини ҳам шомон, табиб, маросим ижрочиси сифатида келади. Туркий тилдаги «йумак», «ымак», «нумах» мўғулча «дамағ» – яъни афсона, эртақ, ривоят, қадимги туркча «йом» – шомон ҳикояси маъносидадир. Худди бахши каби шомон ўз хоҳиши билан бўлолмайди. Балки уни рух танлайди. Шунинг учун у даставвал қаттиқ касалга чалинади. У рухлар айтганини қилгачгина, дарддан фориғ бўлади. Худди бахши каби шомонга ҳам келгуси тақдири тушида аён бўлади.

Шомон ҳам устозга шогирд тушади. Ундан шомонлик маросим сирларини ўрганади. Аста-секин маросимларни ўзи бошқара бошлайди.

Архаик эпосда шомонлик қатлами яққол сезилиб туради. Олимлар «Калевала» эпосининг асосида шомонлик ётишини айтадилар. Ф.Ойнас эса «Калевала»ни шомонлик эпоси сифатида талқин этади.

«Алпомиш» достонида Алпомишнинг етти йил зиндонда ётиб, унинг ҳақида «ўлди» деган хабар тарқалиши ва унинг зиндондан сўнг қиёфасини ўзгартириб, юртига қайтиши беихтиёр шомоннинг нариги дунёга сафарини ёдимизга солади.

¹ Путилов Б. Эпическое сказительство. – М.: Восточная литература, 1997. – С.59.

Қахрамон Алпнинг нариги дунёга сафаридан мақсад – магик кудратга эга бўлиб қайта туғилиш, бир мақомдан иккинчи бир мақомга кўтарилишдир. Шу сабабли турк, жумладан, Олтой шомонларининг ҳозиргача сақланиб қолган маросимларида беҳушликда ўзини чавақлаш, бошини кесиб ташлаш, танасини тилка-пора қилиш ҳолатлари учрайди. Бу ҳолат шомоннинг бир мақомдан иккинчи бир мақомга ўтишидаги маросим билан боғлиқ бўлиб, танани тўлиқ инкор этиб, руҳ билан бирлашишни билдиради. Танасини инкор этиб, янгидан туғилган, ҳомий руҳлар қувватини ўзида жамлай олган шомонга дунёни янгилаш, янгидан қуриш имкони берилади.

Шомон ва бахши тушунчалари бир-бирига боғлиқ тушунчалар эканидан Қўрқут ота ҳақидаги кўплаб афсоналар гувоҳлик беради. Уруғбоши, йўлбошчи, шунинг билан бир вақтда эпик маданият вакили Қўрқут ота мисолида шомоннинг қай тахлит даврлар ўтиши билан бахши – ижрочига эврилишини яққол кўриш мумкин. Эпик ижоднинг турлича, яъни лингвистик, психологик, фалсафий ва бадий, мифологик талқинлари бизни бир нарсага – бахши ва шомон, аслида, бир синкретик образнинг турли даврлардаги турлича кўриниши эканлигини кўрсатишига ҳеч шубҳа йўқ. Замонлар ўтган сайин шомон ва бахши вазифалари аста-секин бир-биридан фарқлана борган.

Эпосни англашдаги бундай эврилишлар халқнинг тарихи, қахрамонлик ўтмиши ва маънавиятининг сарчашмаси бўлган эпик онгнинг тараққий этишида муҳим роль ўйнаган. Эпосдаги мифологик-магик жиҳатлар аста сўна бориб, шомон, табиб ва бахши функциялари бир-биридан тобора фарқлана борган. Энди бахши шомон функциясидан кўра эл донишманди, юрт маслаҳатчиси, эпик анъаналар давомчиси сифатида намоён бўла борган. Эпик қатлам онгидаги бундай эврилишларни англасакки, нима учун эпик анъана баъзи жойларда тезда унутилиб, баъзи жойларда ҳозирги кунга қадар сақланиб келаётганлигининг сабабини тушуниб етамиз.

Буларнинг бари эпоснинг, бахшининг, қолаверса, этноснинг ижтимоий ҳаётда тутган мавқеи ва ўрни ҳақида сўзлашга мажбур қилади. Ижтимоий ҳаётда уларнинг мавқеи тушиши билан эпоснинг ҳам сўниш жараёни бошланади. Эпик хотира бу халқнинг тарихидир. У мифологик ёки қаҳрамонлик қобиғига қанчалик ўралган бўлмасин, у бари бир этнос учун муқаддас бўлиб қолаверади.

Кўпгина бахшилар ўзларидаги куйлаш қобилиятини туш, яъни илоҳиёт билан боғлаши табиий. Фольклоршунос олим Тўра Мирзаев ўзининг «Халқ бахшиларининг эпик репертуари» номли китобида Муродбахш ғори ҳақидаги худди ана шундай афсонани келтириб ўтади.¹ Дастлаб чўпон ёхуд бирор бир касб эгаси бўлган бўлғуси бахши тушида ўзига кимдир дўмбира бериб кетганини ёхуд тушида куйлай бошлаганини кўради. Бу каби афсоналар фақатгина ўзбек бахшиларигагина хос эмас, балки жаҳон эпик ижодкорларига хос хусусият ҳамдир.

Ғарбда куйчи Кэдмон ҳақидаги афсона жуда машҳур. Бу афсонага кўра, черков хизматчиси Кэдмон ўзида куйлаш қобилияти йўқлигидан жуда уялиб юрган. Йиғинларда куйлаш навбати унга келганда давраларни тарк этган. Бир куни тушига бир чол кириб, унга: «Қани, Кэдмон менга куйлаб берчи», деган. Кэдмон куйлаш қобилияти йўқлигини айтгач, чол яна унга: «Куйла», деб буйруқ берган. Кэдмон тушида бирдан куйлай бошлаган. Шундан сўнг у черковнинг энг машҳур куйчисига айланган.

Кўрган туши туфайли фавқулодда поэтик қобилиятга эга бўлган бундай санъаткорлар ҳақидаги афсоналар типологик ҳодиса эканлигини В.М.Жирмунский ўзининг «Бахши ҳақидаги афсона» номли мақоласида яхши очиб берган.²

¹ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.31 – 34.

² Жирмунский В.М. Легенда о призвании певца // Сравнительное литературоведение. – Л.: Наука, 1979. – С.397 – 407.

Ёкут эпоси тадқиқотчиси В.В.Илларионовнинг келтирган маълумотига кўра, олонхочининг тушига ҳар доим руҳлар олонхо куйлаб кетишади.¹ Қалмиқ бахшиси Муксбюн Басанговнинг айтишича, у ёшлигида касал бўлиб қолган ва Эрликхон, яъни ўликлар мамлакатига бориб қолган. Эрликхон унга жангарчи бўлишни айтиб, бу дунёга яна қайтариб юборган.² Хакасларда Хайжи бу Хай руҳи билан боғлиқ. Хай руҳи тушига кирган одам бахши, яъни хайжи бўлади.³ Бахши – бу илоҳий руҳлар танлаган киши. Кўпгина афсоналарда Қўркут ота бахшининг тушига кириб, унга куйлашни буюради.⁴ Ойротларда Этэн Гончак ҳақида шундай афсона бор: У мол боқиб юрганда олдида бир аждархони минган Алп келади-да, ундан куйлашни истайсанми, деб сўрайди. «Ҳа», деб жавоб бергач, унга бир жонлик қурбонлик қил, дейди. У уйғонганда атрофида ҳеч ким йўқ, фақат бир бўри бир эчкини ғажиятган бўлади. Шундан бошлаб у куйлай бошлаган экан.⁵ Туркиялик фольклоршунос олим Метин Эргун манасчиларнинг кўрган тушларини таҳлил этар экан, бахши, оқин, жиров, ўзон ва манасчиларнинг кўрган тушлари бир-бирига ўхшаб кетишини таъкидлайди.⁶ Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозим бўлади. Биринчидан – бахшилар билан боғлиқ бундай афсоналарнинг кўпчилигида бахшининг хасталикка йўлиқиши ва бўлажак бахшининг касал бўлиб қолиши ҳамда касалликдан фақат куйлаш орқали халос бўлиши. Иккинчи ҳолат – бахшининг ўз тушига қаттиқ ишониши. Бахши реал воқеликка қандай ишонса, ўз тушига ҳам, туш билан боғлиқ афсоналарга ҳам чин ҳақиқат, деб ишонади.

¹ Илларионов В. В. Искусство якутских олонхоустов. – Якутск., 1982. – С.14 – 17.

² Овалов Э.Б. Легенда о «Жангаре» в записи Б.Бергмана // Типологические и художественные особенности «Джангара». – М.: Элиста, 1978. – С.65 – 71.

³ Майногашева В.Е. О традиционном бытовании хакасского героического эпоса – Алыптых ныхмах // Учен.зап.Хакасского НИИ ЯЛИ. Сер. филол. Вып.ХІУ. – Абакан, 1970. – С.110.

⁴ Жирмунский В.М. Легенда о призвании певца. – С.404 – 406.

⁵ Монголо – ойротский эпос. – М., 1923. – С.23.

⁶ Ergun, Metin. Kazak Halk Akınlarında (Şâirlerinde) Rüya Motifi // Millî Folklor. – Ankara, 1994. -№23. – S.8 – 14.

Қирғиз фольклорининг тадқиқотчиси З.Қидирбоева ажойиб бир маълумот келтиради. «Бахшиларнинг туш кўриши билан боғлиқ афсоналар, – дейди у, – улар ўйлаб топган уйдирмалар эмас. Аксинча, узоқ йиллик ўқиб ўрганиш, кўникма ва маълум бир малака ҳосил бўлгандан сўнгги шогирднинг «пишиб етилгани»ни кўрсатувчи бир ҳолатдир».¹

Ҳақиқатдан ҳам шогирд бахши маълум бир поғонага кўтарилгандан сўнг, у ўнгида ҳам, тушида ҳам фақат бир нарсани, ўз устозидан ўрганганларини қандай ҳаётга татбиқ этиш, қандай ижро қилиш ҳақида тинимсиз ўйлай бошлайди. Бу бахшининг маълум бир малака ҳосил қилгандан кейин руҳий тайёргарлигини кўрсатувчи бир жиҳатдир. Худди тасаввуфдаги суфийлар каби улар ҳам ўз ижодининг маълум бир босқичига кўтарилгач, энди ўзлари ҳам ижод этиш қобилиятига эга эканлигини, бунга руҳий жиҳатдан кўникма ҳосил бўлганини ана шундай англаб олишлари мумкин.

Олимларимиз томонидан туш махсус ўрганилмаган бўлса-да, айрим мақола ва рисолаларда туш ҳодисаси фольклор манбаларида алоҳида ўрин тутишини таъкидлаганлар.² Бу тадқиқотларнинг ичида фольклоршунос Тохир Ҳайдаровнинг мақоласи алоҳида ажралиб туради. У ўзининг «Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида» номли мақоласида «Гўрўғлининг туғилиши» достонидаги туш мотивини кенгроқ таҳлил этишга ҳаракат

¹ Қидирбоева З. Сказительское мастерство манасчи. – Фрунзе: Илим, 1984. – С.9 – 11.

² Зарифов Х.Т. Основные мотивы эпоса «Алпомиш» // Об эпосе «Алпамыш». – Ташкент: Фан, 1959. – С.6 – 25; Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979; Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1979; Саидов М. Ўзбек достончилигида бадий маҳорат. – Тошкент: Фан, 1969. – Б.41; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: Фан, 1981; Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.73 – 76; Саримсақов Б. «Орзигул» достони юзасидан бир неча қайдлар // Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.27 – 36; Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерklar. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б.52 – 67; Раҳмонов Н. Битиклар оламида. – Тошкент: Фан, 1990; Раҳмонов Н. Ирқ битиги ва скифлар маданияти // Адабий мерос. – Тошкент, 1985. -№ 3 (34). – Б.76 – 80.

килган.¹ Бу мақола XX асрнинг 90-йилларига қадар фольклоршуносликда туш талқинига бағишланган бирдан-бир мақоладир. Зеро, шўро тузуми даврида туш на адабиётшунослик, на фалсафа, на руҳшунослик нуқтаи назаридан атрофлича ўрганилди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг туш ва инсон руҳиятини ўрганишда янги давр бошланди. Энг аввало, туш билан боғлиқ кўплаб манбалар нашр этилди² ва туш илмий жиҳатдан ўрганила бошланди.³ Турли таъбирномалар ва туш ҳақидаги Ғарб олимларининг рисоалари⁴ чоп этилди.

Мавжуд манбалар, «Алпомиш», «Гўрўғли», «Рустамхон» туркумлари ва бошқа юзлаб дostonларимиз, эртакларимиз, асотир ва ривоятларимиз, мақол, топишмоқ, кўшиқларимиздаги туш ва у билан боғлиқ рамз, ҳолат,

¹ Ҳайдаров Т. Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида // Адабий мерос журнали. – Тошкент, 1986. -№ 2. – Б.55 – 60.

² Биноий. Тушлар таъбири. – Тошкент: Халқ мероси, 1996; Муҳаммад Тақлисий. Комил ат-таъбир / Форсчадан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент, 1992; Ҳусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат-Тафлисий. Мукаммал туш таъбирлари / Форсийдан тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008; Фаридуддин Аттор. Илоҳийнома / Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Мусиқа, 2007; Боболардан қолган нақллар / Ёзиб олувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчи, сўз ва изоҳлар муаллифи Маматқул Жўраев ва Улуғбек Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998.

³ Ҳаққул И. Тасаввуф луғати // Тафаккур. – Тошкент, 1999. -№4. – Б.92 – 94; Ҳаққул И. Шайх Акбар // Тафаккур. – Тошкент, 2000. -№2. – Б.92 – 101; Дўстхўжаева Нодира. Эртакларда туш ҳодисаси // Тафаккур. – Тошкент, 1998. -№ 4. – Б.85.

⁴ Цвейг С. Зигмунд Фрейд / Русчадан Маҳкам Маҳмуд таржимаси // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2000. -№2 – 3. – Б.133 – 156.

кечинмалар монографик йўналишда махсус тадқиқ этишни талаб қилади. Зеро, туш шунчаки тасодифий ҳодиса бўлмай, инсон руҳиятининг бир кўриниши, онг ости кечинмаларининг ўзига хос намоёниши ҳамдир.

Тафаккуримизга куч ва қувват бериб турувчи бундай кечинмаларни ўрганиш, руҳиятнинг турли товланишларини билиш адабиётшунослик учун ҳам, жамият тараққиёти учун ҳам муҳимдир. Тушни ўрганиш орқали халқимизнинг руҳий дунёсини, маънавияти тарихини, тафаккур тарзини теранроқ англаб етамиз.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб биринчи бобга шундай яқун ясашимиз мумкин:

1. Туш феноменал физиологик-руҳий, инсоният тарихининг барча давлари учун хос, умумий, айна пайтда, ўта индивидуал ҳодисадир. Инсон тушида худди реал ҳаётдагидек кўриши, эшитиши, ҳид ёки оғриқ сезиши, кулиши, йиғлаши, завқланиши, қайғуриши ва бошқа ҳиссий кечинмаларга дуч келиши мумкин. Шу жиҳатдан уни нафақат физиологик, балки анланмаган ўзига хос эстетик ҳодиса сифатида ҳам баҳолаш мумкинки, барча санъатлар тарихида ва бугунида мифлар каби туш мотиви, унинг образли ифодаларига такрор-такрор дуч келамиз.

2. Ҳозирги замон кишисининг онгини шартли равишда турли қатламлардан иборат, дейиш мумкин. Шу жиҳатдан олганда бир инсоннинг ижтимоий тараққиётнинг қайси босқичидаги мамлакатда ёки муҳитда яшаётгани, билими, дунёқараши даражасига қараб унинг онг қатламларидан бирида мифологик тасаввурлар устувор, иккинчи инсоннинг тафаккурида диний эътиқодлар, учинчи бировида илмий қарашлар етакчи бўлиши мумкин. Инсонлар онгининг бундай хилма-хиллиги туфайли, умуман олганда, ибтидоий даврлардан XXI асргача кишиларнинг тушга муносабатида катта фарқлар сезилмайди. Бироқ турли мамлакатлар, турли халқлар тараққиётнинг турли даражасида яшаётгани учун тушга муносабат тарихини шартли равишда қуйидагича таснифлаш мумкин:

а) Мифологик муносабат. Анимистик тасаввур, яъни жон-руҳнинг абадийлиги, унинг бир шаклдан иккинчи шаклдаги танага кўчиб юриши мумкинлиги туш ҳақидаги мифологик, анъанавий қарашларнинг асосидир. Мифологик тафаккурда қадимги аجدодларимиз тушда кўрилган воқеанинг ҳақиқийлигига, албатта амалга ошишига қаттиқ ишонишган. Уни руҳлар, тириклар ва марҳумлар дунёси билан боғловчи ҳодиса, деб тушунишган. Ижтимоий тараққиётнинг дастлабки босқичида яшаган қадимги барча уруғ-қабилалар тушни инсон ухлаб ётганда жоннинг танадан чиқиб, турли жойларни айланиб, кўриб келиши, деб тушунишган, бу пайтда тана вақтинча ўлим ҳолатида бўлган. Бундай қараш анимизм, ибтидоий маданият босқичидаги барча халқлар, архаик ва замонавий динлар учун хосдир;

б) анъанавий, диний муносабат. Архаик динлар, жумладан, шомонлик, ислом дини ҳамда Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам тушга сирли ҳодиса сифатида қараш умумийлиги сақланиб қолган бўлса-да, Ғарбда тушнинг илоҳийлиги инкор этилган. Шомонлар фаолияти ва маросимларида тушга алоҳида эътибор берилган. Исломгача тушлар хосиятли ва хосиятсиз, деб тасниф қилинган. Ирқ битигидаги туш таъбирларининг «бу яхши», «бу ёмон» ҳулосалари ана шуни ифодалаган. Бундай тасниф оддий халқ ўртасида ҳозиргача сақланиб қолган. Исломда тушларга алоҳида эътибор берилиб, улар вазифасига кўра раҳмоний ва шайтонийга бўлинган.

3. Тушларнинг мукаммал таъбирлари, энг аввало, Шарқда яратилган. Ирқ битиги – «Таъбирнома»да 65 та туш таъбири келтирилган. Таъбирлар диний ва анъанавий характерга эга бўла борган. Туш ва унинг таъбири диалектик бирликдаги ҳодисалардир. Шарқда таъбирчилик юксак профессионал даражасига кўтарилган. Ибн Ҳалдун, Имом Ғаззолий, Жалолиддин Румий ва бошқа кўплаб мутасаввифларнинг асарларидаги туш ҳақидаги қарашларини дастлабки илмий талқинлар сифатида баҳолаш мумкин. Улар тушни инсон ахлоқи, руҳияти, эътиқоди билан боғлаб талқин қилганлар.

4 . Ғарбда туш ҳодисасини махсус ўрганган З.Фрейд тушда инсоннинг болаликдан сақланиб қолган пинҳоний майллари устуворлик қилади, деб, бадиий ижодда янги руҳий таҳлил методига асос солди. Унинг издошлари: К.Г.Юнгнинг тушни оммавий онг ости ҳиссиётлари, Э.Фроммнинг ташқи дунё рамзлари, деб талқин қилишлари бу методни янада бойитди. Уларнинг таълимотлари бадиий асарлар талқинида ҳам асослаб берилди.

5. Туш феноменига мифологик, анъанавий, диний, илмий қарашлар тарихи бошқа тадқиқ методлари қаторида психоаналитик методни ўзбек фольклори асарлари тарихи, поэтикасини ўрганишга ҳам тўлиқ татбиқ этиш мумкинлигини кўрсатадики, тадқиқотимизнинг кейинги бобларида бу метод моҳиятини изоҳлаш ва бундай татбиқни амалга оширишга ҳаракат қиламиз.

II БОБ

ФОЛЬКЛОРДА ТУШ ТАЛҚИНИ

2.1. ТУШ ВА МИФ МУНОСАБАТИ

Жаҳон фольклоршунослигида халқ оғзаки ижодини ўрганувчи кўплаб мактаблар мавжуд бўлиб, улар фольклоршуносликнинг у ёки бу томонини қамраб олади. Сўнгги икки асрда «Ритуализм ва функционализм», «Француз социологик мактаби», «Структурализм», «Символик назария», «Рус мифшунослик мактаби» каби мактаблар пайдо бўлди ва бу оқимларнинг ҳар бири фольклорга ўзига хос ёндашиши, олдига қўйган мақсадлари билан бир-биридан фарқланиб туради. Бироқ ҳеч қайси мактаб XIX аср охирида юзага кела бошлаган ва XX асрда ўзининг қиёмига етган психоаналитик мактабчалик шов-шувларга сабаб бўлган эмас. Психоаналитик мактаб немис олими И.Бахофеннинг 1861 йилда эълон қилинган «Оналик ҳуқуқи» тадқиқотидан сўнг маълум бир назария сифатида шакллана бошлади ва немис олимлари – В.Вундтнинг «Халқлар руҳияти», «Миф ва дин», З.Фрейднинг «Тотем ва табу», «Туш таъбири» каби асарлари ҳамда К.Юнгнинг тадқиқотларидан сўнг XX аср илмида йирик мактаб сифатида шаклланиб бўлди. Асримизнинг йирик файласуфлари – К.Юнг, Э.Фромм, Ж.Кемпбелл, М.Элиаде, В.Одайник, Ж.Хоббек, Э.Сэмюэлс, М.Фордахмлар психоаналитик методнинг турли қирраларини, унинг мифшуносликдаги беқиёс имкониятини кўрсатиб бердилар, натижада аср бошида бу оқимга шунчаки вақтинчалик модернистик оқим сифатида менсимай қараганлар психоаналитиканинг мифшуносликдаги, нафақат мифшунослик, балки фалсафа, эстетика, адабиётшунослик, социология, сиёсатшунослик, этика, психология ва санъатдаги ўрнини тан олдилар.

Хўш, шунчалик шов-шувга сабаб бўлган ва мифшуносликда янги оқим сифатида баҳо олган ҳамда миф ҳақидаги антик даврдан бери ҳукм суриб

келаётган қарашларни янги йўналишга буриб юборган бу оқим қанақа оқим ва қанақа назария? Унинг моҳиятида нима ётади ва унинг жаҳон фольклоршунослигидаги ўрни қандай? Бу назария миф тадқиқотида нимага суянади?

З.Фрейд, К.Юнг, Э.Фромм тадқиқотларида, энг аввало, миф инсон руҳиятининг ифодаси, деган ягона қараш ётади. Тўғри, бу олимлар мифни инсон руҳиятининг турли ҳолатлари билан боғлашади: хусусан, З.Фрейд мифда шахвоний майл, К.Юнг оммавий онг ости ҳиссиётлари, Э.Фромм ташқи дунёни рамзлар орқали қабул қилган, бироқ онг даражасига ўсиб чиқмаган, инсон кўнглига ташқи дунёнинг рамзи бўлиб қолган кечинмалар устуворлик қилади, деган фикрни ўртага ташлашади.¹ Бир қарашда бу олимлар бир-бирига қарама-қарши фикр айтаётгандай туюлади, аммо гап шундаки, ҳар учала олимда ҳам бир нарса – миф инсон руҳиятининг инъикоси, деган қараш мавжуд. Бу психоаналитик методнинг асосини ташкил қилади.

Инсон руҳияти жуда кенг олам бўлиб, ундаги ҳиссиёт ва туйғулар икки хил шаклда ўзини намоён этади: биринчиси анланган, маълум мантиққа бўйсунган, ташқи дунёга нисбатан ўзининг қатъий ҳулоса ва йўналишига эга туйғулар. Бу туйғу инсоннинг жамиятга, одамларга, атроф-муҳитга муносабати ва булар ҳақидаги маълум тушунчага эга бўлган қарашларни ифодалайди; буларнинг барчасини онг синтез қилиб беради, яъни онг бевосита иштирок этади. Иккинчиси, онг ости ҳислари, онгга қалқиб чиқмаган, лекин инсон руҳиятида доимо мавжуд, ташқи дунё билан тинимсиз алоқа қилиб турувчи ҳислар. Бу ҳислар инсон ҳаракати, руҳиятининг асосини ташкил этади. Гарчи гапираётган гапларимиз, фикрларимиз, ўзимизни тутиш ва ҳолатларимиз бизга анланган, маълум бир мантиққа бўйсунгандай

¹ Фрейд З. Толькование сновидений. – Мн.: Поппурри, 1997; Юнг К.Г. К вопросу о подсознании // Человек и его символы. – М.: Серебряные нити, 1997. – С.13 – 03; Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992.

туюлса-да, аммо шу ҳисларни юзага чиқарувчи, ушбу тушунчаларга туртки берувчи асосий нарса онг ости ҳисларидир. Инсон руҳиятида онгли фаолият ва онгли ҳислардан кўра англолмаган ҳислар кўлам жиҳатдан чексиздир. Гарчи биз кўчада кетаётиб олдимиздан ўтган мушукни англамай қолсак-да, онг ости ҳислари уни ўзига қабул қилади ва маълум муддатдан сўнг ўзи қабул қилган рамзда тушимизга узатади. Шу сабабли тушимиз бизга ҳамиша ғайритабиий туюлади. Улардаги воқеа ва образларни онгимиз қабул қилолмайди. Бироқ тушдаги воқеа, ҳодиса, ҳолат ёки образ айнан онг ости ҳисларининг ташқи дунёни қабул қилиш рамзлари бўлиб, одам онгли фаолиятдан тўхтаган, яъни уйқу пайтида бу ҳислар инсон миясига ўзи қабул қилган рамзларни тарқата бошлайди. Миф ва эртаклар ҳам ҳали инсон онгли фаолият даражасига кўтарилмасдан ёки дастлабки онгли фаолият босқичларида яратилган бўлиб, у пайтлар инсон руҳиятида онгли фаолият онг ости ҳислари даражасида эди. Мифлар қуруқ тушунча ёки аجدодларимизнинг дунёқараши рамзи эмас, балки онг ости ҳисларининг дунёни қабул қилиш пайтдаги рамзларидир. Бугунги тушунчада юксак тараққий этмаган у пайтларда онг ости ҳислари инсон фаолияти ва қарашили ўзида акс эттирган. К.Юнг айнан шу ҳолат мифларни яратди, айнан шу ҳолат бугунги онгли инсонни катта кашфиётлар қилишга мажбур қилди, деган фикрни ўртага ташлайди.¹ Онгли фаолият инсонни ўзи яшаб турган олам қонун-қоидалари, ахлоқи билан чегаралаб қўяди. Онг ости ҳислари инсонни ҳамиша поэзия билан, табиат билан яқинлаштириб туради, унда ижодий ҳиссиёт туғдиради. К.Юнг: «Ҳозирги одам фан ва техникага сарфлаётган ижодий қудратини қадимда аجدодларимиз мифларни яратишга сарфлаган эди», дейди.² Инсондаги ижод қилиш ҳисси, ижодий руҳ онг ости туйғуларига хос. Шу сабабли фольклорда, у қанчалак қадим бўлмасин, инсон руҳияти рамзлари ётади. Туш каби мифда ҳам мантикий тафаккур изчиллиги

¹ Юнг К.Г. Ўша асар. – Б.17.

² Кўрсатилган манба.

бузилади. К.Юнг туш бу асли аجدодларимиздан генлар орқали бизга мерос қолган мифик тасаввурлардир, деб таъкидлайди. Тўғри, файласуф бу ерда туш фақат аجدодлардан мерос қолган тасаввурлар оқимидан иборат, демайди, балки замонавий одамнинг ўз туши, яъни ўзи яратган мифи ҳам бор. Туш – бу замонавий одамнинг мифидир. Гарчи юксак цивилизация даврида яшаётган бўлсак-да, ҳар бир одам ё англамай миф яратади, яъни онг ости ҳислари онг тараққиёти, мантикий тафаккур ривожидан қатъи назар, ўз мифларини яратаверади ва бу мифлар тушда мантикий тафаккурга кўниккан, табиат олдида ҳайратга ҳам, кўркувга ҳам тушмай қўйган бугунги одамнинг тушларида акс этади. Замонавий одамда мантикий тафаккур билан онг ости ҳислари ораси минг йиллик онг тараққиёти натижасида узилиб қолганлиги сабабли ҳам бизга бугун тушлардаги ва мифлардаги кечинмалар, воқеалар ғайритабиий туюлади. Мифлар яратилган даврда бу узилиш деярли сезилмасди. Ҳатто бугун онгли фаолият бирламчи бўлган тафаккур даврида ҳам баъзан онг бирон муаммони ечишга ожиз бўлиб қолганда инсон фаолиятини онг ости ҳислари қўлга олади, яъни у бошқаришга ўтади. Баъзан «интуиция билан сезди», «интуицияси ёрдам берди» деган фикрларни эшитамиз-у, лекин айнан интуиция онг ости ҳислари эканига эътибор бермаймиз. Онг ости ҳислари инсоннинг ижодий қувватини белгиловчи ҳислар бўлиб, шеър ёки санъат асари яратаётганда, гўзаллик инсонни тўлиқ қамраб олганда, ё муҳаббат, ё нафрат кишида ҳайрат уйғотганда онг ости ҳислари юзага қалқиб, инсон тафаккурига бевосита ўз маҳсулини беради. Санъатдаги поэтик мушоҳада билан мифдаги рамзий мушоҳада айнан бир нарса.

Санъат ва мифнинг тили битта – рамзларга асосланади. Ҳар иккаласини ҳам рамзларни шарҳлаб ўрганиш мумкин. К.Юнг мифларни таҳлил қилишда кўпроқ оммавий онг ости ҳисларига (коллективный бессознательность) катта эътибор беради. Унинг фикрича, оммавий онг ости ҳислари мифлар

яратилаётганда асосий ўринни эгаллаган.¹ Бу онг ости ҳислари мифларга рамз, тимсол, сурат сифатида кўчиб ўтади, тўғрироғи, ташқи дунёни рамзлари билан қабул қилади. Момоқалдиروقни найза дея тушуниш бу мифларни яратган ибтидоий аجدодларимиз учун ташбеҳ эмас, шундай тушунилган, қабул қилинган. Психоаналитика мактабининг катта хизмати шунда бўлдики, улар мифларни, халқ оғзаки ижодини рамзларни шарҳлаш ва инсон психологиясини тадқиқ қилиш билан уйғунлаштира олди. Гарчи метод ягона бўлса-да, мифлардаги рамзларни шарҳлашда ҳар хил қарашлар дунёга келди. Ана шу қарашлар ҳар хиллигидан З.Фрейд ва К.Юнг бир мактаб вакили бўла туриб, К.Юнг мифлар асосида оммавий онгсизлик рамзлари ётади, деган қарашни ўртага ташлагач, рақобатчи файласуфларга айландилар.

Психоаналитика назарияси «Шоҳ Эдип» трагедиясини шарҳлашда ўзининг мукаммал даражасига етди. Шунини айтиш керакки, биргина шу асарни психоаналитика назарияси намояндаларининг деярли барчаси шарҳлаган, аммо бу шарҳ турличалиги билан диққатга сазовордир. «Шоҳ Эдип» З.Фрейд назарида она ва бола ўртасидаги англашилмаган майлни, К.Юнг фикрича, оммавий онгсизликни рамзлаштиради. Э.Фромм фикрича эса асар патриархал ва матриархал тузумларни ва шу даврга хос ота, она, боланинг ички кечинмаларини – табиийки, англалмаган, бироқ миёга рамз ҳолатида чўккан ҳиссиёт, кайфиятлар курашини акс эттиради. Психоаналитик мактаб намояндалари шу уч хил қараш таъсирида кейинчалик уч оқимга асос солдилар.

Шунини айтиш керакки, психоаналитика методи XX аср бошидан буён жаҳон мифшуносларининг қизгин баҳсига айланган. Бу методни ўрганиш фольклоршунослигимизни жаҳон фольклоршунослигининг илғор оқимлари билан таништирибгина қолмай, миф, асотири, эртак ва достонларимизни ўрганишда, улардаги рамзларни шарҳлашда жуда зарур. Зеро, миф ва

¹ Юнг К. Кўрсатилган асар. – С.339.

эртактлардаги рамзларни таҳлил қилиш бизнинг фольклоршунослигимизга ҳам бой материал беради.

«Шоҳ Эдип» трагедияси шарҳидаги З.Фрейд назарияси маълум манода тушунарли. К.Юнг «Оммавий онгсизлиги»ни изоҳлаб ўтишга тўғри келади. Шахсга хос хусусият шаклланмаган, онг ҳали шахс бўла олиш даражасида ривож топмаган, кўп нарса оломонга хос кайфият ва тушунчалар билан аталадиган ҳолатни Юнг оммавий онгсизлик, деб номлайди. Оммавий онгсизликнинг қуйи даражаси оломончиликдир. Ҳар бир киши каби маълум гуруҳ, оломонда ҳам уларнинг ҳолати, кайфияти, ички дунёсини ифодаловчи бир хил онг ости ҳислари мавжуд.

Тафаккур тараққиётида шахс хусусиятлари намоён бўлмаган барча нарса омма нуқтаи назари ва омма тушунчаси ҳамда савиясидан келиб чиқиб баҳоланган, бошқача айтганда, тасаввур қилинган руҳий ҳолат оммавий онгсизлик, деб аталади. Оммавий онгсизлик оломон кайфиятини ифодалайди. У бошқарилиши ва йўналишига қараб ёвуз ёки эзгу куч касб этиши мумкин. Одам руҳияти шундай мураккаб системаки, унда ёвуз кучни уйғотиш жуда осон. Оломон кайфиятини текширган Э.Фромм унинг кўр-кўрона сиғинишини ва ҳамиша раҳнамога, йўлбошчига ташна туришини, натижада раҳнамо, маъбуд ёки йўлбошчига ишончи мифик тарзда тушунилишини таъкидлайди. Бунда онг ости ҳислари иштирок этади. Илк космогоник қарашлар оммага, оломонга хос қарашлардан ташкил топган. Уруғчилик тузуми оломон кайфияти ва инон-ихтиёри ҳукмрон давр эди, яъни ҳамма нарса «биз» ёки «бизники» тарзида ифода этиларди. Бу даврда табиат ҳаммага бир хил иқтидор, салоҳият ато этганди. Кейинчалик жисмонан кучли ёки турмушда бошқаларга қараганда кўпроқ тажриба тўплаганлар шахс сифатида ўзини намоёиш қила бошладилар, уларда «Мен» пайдо бўлди. Шу тарзда мантикий тафаккур билан онг ости ҳислари ўртасида бўлиниш бошланди. Мантикий тафаккурнинг бугунги тараққиёти даврида ҳам онг ости ҳислари йўқолиб кетгани йўқ, у ҳамон инсон руҳиятининг асосини

ташкил қилади. Психоанилитик мактаб руҳиятнинг шу қисмини ва мифлардаги руҳий ҳолатларнинг рамзларини ўрганади.

Ушбу мактаб вакиллари биринчи марта мифни замонавий одам билан бирга қўйишни ўргана бошлади. Бу метод асосчиларининг фикрича, миф – инсоннинг фақат ўтмиши, аجدодларнинг ҳаёлпарастлиги эмас, балки уларнинг кайфияти ва ўзи англаб етмаган, бироқ миёда сингиб ётган ҳолат, кечинма ва таассуротларидир. Мифга аجدодларнинг жўн хомхаёллари ёки чўпчаклари сифатида эмас, инсон руҳиятининг инъикоси сифатида қараш зарур, шу сабабли ҳам миф ўтмиш садоси эмас, у кеча, бугун ва эртанинг мужассами, инсон руҳиятининг манзарасидир. Миф одам билан бирга яшайди, одам яшар экан, у ўзича миф яратади. Бироқ ҳамма ҳам ўз миёси яратган мифни «ўқийвермайди».

Миё яратган мифни, яъни инсон ҳаёти давомида бошидан кечирган кечинмалар, ҳиссиётлар, кайфиятлар, таассуротларни бугунги цивилизация ахборотлари билан тўлган онгимиз бирдан юзага чиқара олмайди: бу таассуротлар, кўпинча, онг ости қатламларида ётади ва одам ахборот олишдан, кундалик онгли кечинмалардан тўхтаган пайти, яъни уйқу ҳолатида туш сифатида юзага чиқади. Агар тушларимизга кирадиган «дахшат»лар, ғайритабиий воқеаларни миф билан солиштирсак, кўп жиҳатдан ўхшаш эканлигига гувоҳ бўламиз. Тушларимиздан, шу жумладан, мифлардан ҳам воқеалар ёки махлуқлар «дахшатли» бўлгани учун эмас, биз бу воқеа ва «дахшат»нинг тилини билмаганимиз, уни шарҳлашга бугунги «юксалган» онгимиз қодир бўлмаганлиги учун дахшатга тушамиз. Психоаналитик методнинг вакиллари ана шу ўхшашликдан келиб чиқиб, туш ва мифнинг айна бир нарса, яъни ҳар иккаласи ҳам инсон онгига рамзлар билан қабул қилинадиган ва рамзлар билан шарҳланадиган ҳолатлар, деб баҳо берганларида мифни ўрганишда янги метод юзага келганини бутун дунё эътироф этганди. Туш ва мифни ўрганувчи, шарҳловчи тилни Э.Фромм

«рамзлар тили» деб атайди¹ ва бу атама ҳозир жаҳон фалсафа ва фольклоршунослигида кўп такрорланадиган атамага айланди.

«Рамзлар тили» мифларни ва тушни шарҳлашда энг зарур ва ягона восита эканлигини айтиб ўтдик. Аجدодларимиз бугун ибтидоий давр деб баҳо бериладиган пайтларда бизга қараганда юз карра шоирроқ эдилар. Улар, албатта, поэзияни тушунмасдилар, бироқ, бугунги тил билан айтганда, ўша минглаб йиллар аввал уларнинг тафаккур тарзи «поэтик мушоҳада» тарзида эди: улар ҳаётлари ва табиатдаги ҳар бир нарсани тасаввур қилган тушунчаларнинг рамзи сифатида қабул қилардилар. У пайтлар осмон, сув, кўкат, қуёш, ой, ёруғлик ва зулмат – тангрилар эди; қуёш ўрнини тун эгалларкан, эзгулик ва ёвузлик кураши кетаяпти, деб ўйлашарди. Ҳайвонлар ҳам муқаддас саналар, уларнинг ичида ҳам ёвуз ва эзгу ниятлилари бор, деб тушуниларди. Эзгулик маъбудлари осмонда, ер юзида ёруғлик билан бирга, ёвузлик тангрлари ер остида, зулмат билан бирга яшашади, деб ўйлардилар. Олтой мифларидан бирида ҳатто дарахт тангри – ҳаёт дарахти ҳақида ҳам афсона бор. Атроф ва табиатда кўп нарса ҳали исмсиз эди; аجدодларимиз ҳар бир нарсага исм бераркан, бу исм ўз тасаввур ва тушунчаларининг рамзи эди. «Аждарҳо» деган сўз товуш ва лингвистик жиҳатдан улкан илонга ҳеч алоқаси йўқ эди, бироқ «аждарҳо» сўзи аجدодларимизнинг назарида олов пурковчи, учиб юрувчи улкан илонга ўхшаш махлуқни рамзлаштиради: бу тушунча энг қадим тушунча бўлиб, ўзида динозаврлардан тортиб, улкан қушлар ва ёвуз одамларнинг феъл-атвориғача бўлган тушунчани рамзлаштирар, аждарҳо гапирар, учиб юрар, улканлиги билан бутун бир қишлоқни ҳаплаб ютарди. Аслида, буларнинг бари маълум тушунчаларнинг рамзи эди; бу рамзлар аجدодларимизнинг ҳиссиёти, тасаввури, онг босқичи, ички кечинмалари ва кайфияти билан боғлиқ эди. Ёвузлик белгиси бўлган аждарҳо ёвузликка хос барча нарсани ўзида мужассам этарди: исмсиз ва номсиз, улкан ва офатгўй стихияларга бой табиат олдидаги оммавий кўркув

¹ Фромм Э. Забытый язык // Душа человека. – М.: Политиздат, 1992. – С.

ўша давр мифларига бутунлай сингиб кетган. Одам табиат олдида ожиз эди, бироқ борлиқ, жисмлар, коинот, наботот ҳақида шундай тасаввурлар қилардики, бу тасаввурлар тўлиқ рамзлар тили билан баён этиларди. Эртақларда учрайдиган кўпдан-кўп образлар катори дев ҳам ҳар хил эди. Биз эртақларда Япроқ дев, Қўнғир дев, Оқ дев, Сарик дев каби рангларга боғлиқ девларни учратганимизда уларга зарб этилган рангларга унчалик эътибор бермаймиз, ваҳоланки, Япроқ дев – ўсимлик культининг, Сарик дев – олов культининг, Қўнғир дев – тоғ ва ғорлар, тошлар культининг, Оқ дев – осмон ва ёмғир культининг рамzlари сифатида эртақларда кезиб юради. Бундан ташқари, девлар ўзларида яна хилма-хил рамзлар ташийдики, бу рамзларни шарҳлаш бизга аجدодларимизнинг поэтик мушоҳадаси ғоят кенг ва чуқур бўлганидан дарак беради. Мифлардаги рамзларга мурожаат қилиш бизга ғоят кенг бадиий олам эшигини очади. Шуниси алоҳида диққатга сазоворки, мифлардаги ҳар қандай рамз ушбу рамзни яратган аجدодларимизнинг маълум бир кайфиятини, ички дунёсини акс эттиради. Шундай миф, эртақ, достонлар борки, улардаги маълум эпизодлардаги рамзларни психоаналитик метод ёрдамида шарҳлаш бизни аجدодларимизнинг тафаккур босқичлари, онг жараёнлари, интилиш ва кечинмалари билан таништиради.

«Рустамхон» достонида деярли эътибор берилмайдиган, барча эртақларга ўхшаб кетадиган шундай эпизод бор: онасини излаб юрган Рустамхон шоҳ қизини ейиш учун келаётган аждарҳони ўлдиради ва сал вақтдан сўнг шу достоннинг ўзида Рустамхон зиндондан бўшаган девга дуч келади: девни мастон кампир Рустамни ўлдириш учун зиндондан бўшатган эди, бироқ дев Рустамни ўлдирмай, мастон кампирнинг ўзини ўлдиради.¹ Бу эпизод деярли барча эртақ ёки достонларда учрайди, лекин бу хил психологик эпизодлар ўзбек фольклоршунослигида ё тарихий, ёки маросим нуқтаи назаридан ўрганилган. Бу ерда, бизнингча, психоаналитик метод бўйича ёндашиш зарур бўлади.

¹ Рустамхон. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. – М.: Наука, 1972. – Б.169.

Аввало, шуни айтиш керакки, энг қадим эртақларда, инсоният онгли ҳаётининг илк босқичида тангрилар ҳайвон қиёфасида тасаввур қилинар эди. Биз ҳайвон, қуш қиёфали тангриларни: Тиамат, Опсу, Улген, Эрликхон ва хоказоларни туркий халқлар қадим мифологиясидан хоҳлаганча топишимиз мумкин. Худди шунингдек, ёвузлик тангриларининг кучлари ҳам ҳайвон шаклида тасаввур қилинган. Аждарҳо шундай ёвузлик кучи бўлиб, кейинчалик, онг маданийлашгани сайин аждарҳо қиёфаси ҳам маданийлашиб борган. В.Пропп шаҳарлар пайдо бўлиши билан худолар ҳам ҳайвоний қиёфасини йўқотиб, одам қиёфасини олдилар, дейди. Ёвузлик кучи аждарҳо ҳам онг маданийлашгани, инсон табиат сирлари ва кучларини англагани сайин одам қиёфасини олди: у энди одам каби юрадиган, қўлли-оёқли девга айланди. Бироқ у одам қиёфасини олгандан сўнг ҳам аждарга хос олов пуркаш, учиб юриш, ямлаб-ютиш, ғорларни макон қилиш каби белгиларни сақлаб қолди, яъни ёвузлик тангриси ва ёвузлик кучлари қиёфаси ўзгарди-ю, бироқ вазифалари ўша-ўша ёвузлик бўлиб қолди. Юқоридаги «Рустамхон» достонида худди ана шу жараён ўз ифодасини топган.

Ушбу шарҳдан кўриниб турибдики, достондаги воқеа эмас, балки унда сақланиб қолган қадим эпизодларнинг тарихий ва ижтимоий маъноси ҳатто достондаги кейинчалик бахшилар томонидан киритилган воқеадан ҳам кенгрокдир. Бу эпизод тўқима бўлмай, айтувчининг онг ости қатламларида англашилмаган тарзда мавжуд бўлган. Англашилмаган ёки онгга тўлиқ қалқиб чиқмаган ҳиссиётлар мифларнинг туб моҳиятини ифода этганлиги К.Юнг ва З.Фрейд томонидан исботланган ҳамда бу онг ости ҳиссиётлари психоаналитик методнинг асосини ташкил қилади.

«Рустамхон» достонидаги эпизод ҳам ана шу онг ости ҳиссиётлари маҳсулидир. Чунки тангриларнинг ҳайвон қиёфасидан одам қиёфасига ўтишини бир миф қилиб қўяй, деб ҳеч ким уринмаган, ижод қилиш ва достон тузилиши жараёнида бу эпизод ўз-ўзидан онг ва шуур оқими сифатида достонга сингиб кетган. Онг ости ҳиссиётлари воқеликнинг рамзий

кўриниши бўлиб, шу пайтгача ўзбек фольклоршунослигида бунга жуда кам эътибор берилган.

Достондаги Рустам ва аждарҳо жангги унчалик паҳлавонлар жангига ўхшамайди: Рустамнинг наърасини эшитиб, аждарҳо хушдан кетади ва Рустамга бор-йўғи беҳуш аждарҳони чошиб ташлаш қолади. Кўриниб турибдики, наъра тортиш ва беҳуш аждарҳони ўлдириш унчалик ҳам катта ботирлик талаб қилмайди. Биз бу эпизодда жангни эмас, қадим тангрилар ўлиб, янгилари пайдо бўлиш жараёнини кўрамиз ва Рустам бу ерда ана шу янги майл рамзи сифатида иштирок этаяпти.

Бу хил мисолларни халқ оғзаки ижодидан кўплаб келтиришимиз мумкин. Психоаналитик метод фольклоршунослигимизни бойитса бойитади-ки, унга зарар етказмайди. Шу сабабли фольклоршунослигимизни дунё мактаблари билан муқояса қилиб ўрганиш тадқиқот методини ранг-баранглаштиради.

Зеро, адабиётда мифологик тасвирга эҳтиёж ҳеч қайси замонда пасаймаган. Алишер Навоий асарларининг асоси мифга қурилган. Буюк шоир мифга ўз ғояларини, инсон ҳақидаги тадқиқот ва таълимотини сингдирди. Фольклоршуносликда миф ва ёзма адабиёт, Алишер Навоий ижодида мифларнинг тутган ўрни масаласига доир қатор тадқиқотлар мавжуд.¹

Европада эса XIX асрда бунёдга келган мифологик назариялар адабиётнинг яна мифга юз буришини бошлаб берди. Ницше биринчи марта миф ва инсонни яхлит ҳолда тадқиқ этди. З.Фрейд, К.Юнг, А.Адлер мифшуносликнинг, мифга бўлган муносабатнинг янги назариясига асос солдилар. Бу назария миф билан адабиёт алоқасини мустаҳкам боғлаб берди: бу назарияга кўра, миф аجدодларимизнинг тимсоллар тилига асосланган онг ости ҳис-кечинмалари инъикосидир. З.Фрейд мифга «онг ости шахвоний майлларнинг», К.Юнг «оммавий онг ости ҳисларининг», Э.Фромм «ақлий фаолиятгача бўлган онг ости ҳисларининг» намоён бўлиши, деб баҳо

¹ Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт . – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006.

бердилар. Шу жиҳатдан миф билан тушнинг фарқи йўқ эди ва бу баҳо мифни адабиётга мутлоқ яқинлаштирди. Адабиётни услубий янгилашни мақсад қилган модернистлар мифга мурожаат қилдилар; тушга асосланган услуб – сюрреализм шу назария асосида пайдо бўлди. З.Фрейд, К.Юнг, А.Адлер мифнинг тимсолий тилини шарҳлаб бериши оқибатида мифга бўлган талаб кучайишига олиб келдики, инсондаги бадиий мушоҳада тимсолий тилга асосланар экан, миф ва адабиёт поэтик тасаввур маҳсули сифатида бир-бирини тўлдириши мумкин, деган қарашни ўртага ташлаган модернистлар мифик сюжет, рамз, тимсолларни адабиётга олиб кира бошладилар. Лекин бу «олиб кириш» шунчаки сюжетни қайтариш эмас, балки XX аср инсон руҳий дунёсини мифологик мушоҳада билан тадқиқ қилиш шаклида бўлмоғи керак эди.

Аслида, миф ва адабиёт мавзуси ёзма ижод пайдо бўлгандан буён файласуфлар, олимлар, шоирларнинг энг қизғин мунозара майдони бўлиб келган. Мифнинг адабиётга таъсирини аниқловчи, таҳлил қилувчи турлитуман оқимлар пайдо бўлди; бу оқимларнинг бир қисми адабиётни реал ҳаётга, реал тасаввурларга яқинлаштириш, ундан мифологик тасаввурларни суриб чиқариш тарафдори бўлса, бир қисми адабиётни мифга яқинлаштириш масаласини кўтардилар. Инсоният ақли мифдан, мифологик оламдан, аجدодларнинг илк хаёлий дунёсидан қанчалик узоқлашиб ва тараққиёт зиналаридан кўтарилган сайин бу мавзу яна ҳам қизғинроқ тус олди. Атом, космик кема асри бўлган XX асрда ҳам физика ва кимёнинг ютуқларига карамай, мифология яна адабиётнинг асосий мавзусига айландики, оқибатда «неомифологизм» деган оқим пайдо бўлиб, миф ва адабиёт алоқаларини биринчи марта илмий ўрганишга киришди. XX аср илғор адабиётининг йирик намуналари бўлмиш «Улисс», «Сехрли тоғ», «Доктор Фаустос», «Қўрғон», «Жараён», «Ваб», «Педро Парома», «Ёлғизликнинг юз йили», «Сарторис», «Ғазаб ва шовқин» каби асарлар адабиётдаги янгилашни, унинг имкониятларини кенгайтириш, юксак поғонага кўтариш мифсиз содир

бўлмаслигини кўрсатиб бергач, миф ва адабиёт алоқаларини энди курук сюжетлардан эмас, инсон психологиясидан излайдиган фан – психоаналитика юзага келди. Бу фан миф – аجدодлар дунёсининг яралиши, олам ва маъбудлар ҳақидаги жўн ва чўпчакона онгсиз тасаввурларнинг йиғиндиси эмас, балки инсон психологиясининг бир қисми, инсон руҳиятининг ажралмас бўлаги эканлигини исботлаб бера бошлади. Қизиғи шундаки, XVIII – XIX асрлардаги танқидий, романтик реализмларни ўзлаштирган, инсонни ўрганишда ўзигача бўлган бой тажрибадан унумли фойдаланган XX аср адабиёти инсон дунёси ва руҳиятини таҳлил қилар, ўзигача бўлган адабиётлардан ҳам кўра инсон руҳияти ва қалбига кўпроқ яқинлашар, уни тадқиқ этар экан, ана шу руҳият ва қалбда илк инсонлар дунёси каби мифологик тимсолларга дуч келди. Шундагина мифни фақат ифода усули, бадиийлаштириш воситаси сифатида эмас, балки инсонни таҳлил ва тадқиқ қилувчи поэтик тил сифатида қабул қилиш бошланди. Шу сабабли миф ва адабиёт алоқаси ҳақида гап кетганда бу алоқани фақат сюжетлаштириш ва тасвир усули, бадиийлик воситаси сифатида эмас, инсон руҳиятини акс эттирувчи поэтик тил сифатидаги ўрнига катта аҳамият бериш керак, зеро, Франц Кафка асарларида «Улисс», «Доктор Фаустос» каби параллел мифик сюжетлар эмас, балки ички ва ташқи оламдаги мифологик жараён моделининг яратилиши муҳимдир.¹ Чунки инсоннинг ўз-ўзига ва ташқи оламга ётлашуви ва муносабати жараёни илк инсоннинг табиат ва илоҳларни культлаштириш жараёни ҳамда муносабатидан кам фарқ қилади. Инсон илк аждоди табиат, «илоҳ»лар олдидаги ожиз бўлгани каби бу ерда ҳам ўз тақдирини ўзгартиришга ожизлик қилади, ташқи ва ички олам жараёни мифологик модел устига қурилади. Шу сабабли ўз ихтиёридан ёт, олдиндан жараёнга маҳкум этилган ҳамда кўрғонни излаб йўлга чиққан ва уни тополмаган XX аср одамининг руҳияти, тақдири маъбудлар қўлида бўлган, тақдир тақозосига қарши қанчалик курашмасин, бари бир унинг

¹ Кафка Ф. Избранное. – М.: Радуга, 1989.

кулига айланган, қанчалик истамасин, ҳеч бир воқеа ўз ихтиёри билан содир бўлмаган Эдипдан кам фарқ қилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам одам ихтиёрсизлик қурбонидир ва ҳар иккала ҳолатда ҳам инсон ўз-ўзига ҳамда ташқи оламга бегонадир, демак, турли даврларда яратилган асар ва қаҳрамонлар муҳити мифик муҳитдир. Мифнинг бундай кенг имконияти ва инсонни таҳлил қилишдаги ролининг беқиёслиги унинг адабиётнинг ажралмас қисми сифатида яшаб қолишини кўрсатдики, XX асрда эмас, умуман, инсоният шу пайтгача яратган ёзма адабиётнинг бирон улкан намунасини мифсиз, миф иштирокисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Хўш, бу нимадан дарак беради? Адабиётга нега миф шунчалар «ёпишиб» олган? Адабиёт ва миф таъсирини қандай илмий асослаш мумкин? Умуман, нега адабиёт мифсиз яшолмайди? Нега мифсиз адабиётнинг умри қисқа? Бу саволга жавобни, бизнингча, икки нарсадан излаш зарур бўлади. Булардан биринчиси, инсоннинг ташқи олам билан муносабати ва уни қабул қилиш жараёнидир. Илк аجدодларимиз ҳам худди шу ҳолатда мифларни яратган, яъни мифлар аجدодларимизнинг ташқи оламга муносабати, уни жонли, ҳаракатда, дея тасаввур қилишлари, ана шу муносабатда инсоннинг тутган ўрнини белгилашлари, макон ва замин ҳақидаги тушунчалари оқибатида юзага келади. Э.Тайлорнинг аниқлашича, Африкадаги ҳанузгача қабила сифатида яшаётган ибтидоий қавмларнинг ер, осмон, фалак, табиат кучлари, олам ҳақидаги қарашлари ҳамон ўша олис замонлардаги каби ўзгармай қолган, яъни уларнинг бутун тасаввурлари ҳам мифологик тасаввурлардан иборат.¹ Ташқи олам билан муносабат масаласи ва ундан туғиладиган тушунча ва тасаввурлар, бошқача айтганда, инсоннинг ташқи олам олдидаги ожизлиги оқибатида туғиладиган тасаввурлар йиғиндисидан миф яралади. Инсон беҳад кучли ва сирли ташқи олам олдида кичкина бир жонзотдир, унинг барча хатти-ҳаракати, ҳаёти, қисмати ана шу ташқи оламдаги кучлар қўлида ва у ана шу кучларнинг инон-ихтиёрини ифода этиб ҳаёт кечиради.

¹ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – С.149 – 176.

Ана шу жойда эзгулик ва ёвузлик бўлинади, ташқи оламдаги қудратли кучлар эзгу ва ёвуз илоҳларга ажралади. Олам ана шу эзгу ва ёвуз маъбудларнинг мувозанатидан, курашидан иборат. Бу кураш инсон ичкарисси – руҳиятида ҳам акс этади. Агар одам руҳиятида ёмонлик пайдо бўлса, ёвузлик тангриси унинг ичкарисига кириб олиб, инсонни фақат ёмон ишлар қилишга ундайди. Ёки аксинча бўлиши мумкин. Бизнингча, XX аср адабиётида инсоннинг ана шу ожизлиги, ихтиёрсизлиги мавзуси асосий ўрин тутди. Шу сабабли «Улисс», «Сехрли тоғ», «Қўрғон», «Жараён» ёки бошқа асарларда инсон ихтиёрсизлиги бўрттириб тасвирланган.¹ Хусусан, бу асарларнинг ҳар бирида ўзига хос мифик олам яратилган. Бу оламда инсон ихтиёрсиз, ожиз қилиб тасвирланади, яъни шу мифик оламдаги ташқи, сирли кучлар инон-ихтиёрининг оддий ижрочилари, улар ихтиёрсизлик ва ана шу ихтиёрсизликдан туғиладиган маънисизлик қурбонларидир. Бу қурбонлик жараёни Ф.Кафка асарларида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Шунини айтиш зарурки, Кафка асарларида биронта миф эслатилмайди, мифлар келтирилмайди, бироқ асарлардаги образлар ўз ҳолати, ташқи оламга ёки ташқи оламнинг уларга муносабатига кўра мифологик образлардир. Кафкашунос М.Брод бу образларни маъбудлардан адолат ва шафқат ҳамда эътироф сўраётган мифологик образларга ўхшатади. Бошқа тадқиқотчилар эса асар Фрейд – Юнг назарияси асосида қайта талқин қилинган Нух пайғамбар ҳақидаги мифнинг таъсирида юзага келган, дейишади. Хусусан, Нух отасининг мустабидлиги остида яшаган айбсиз айбдор ситамгар сифатида асар руҳига сингиб кетган. Бироқ бу талқин «Жараён»дан кўра «Хукм» новелласига кўпроқ мос тушади. Новеллада отанинг ўғлига муносабати ҳамда «Жараён»да ҳам қонуннинг Йозеф К.га муносабати ана шу мифни эсга солади, бироқ Кафка асаридаги мифологик талқин бевосита эмас, билвосита, яъни асарда яратилган тасаввур ва тушунчалар моделига

¹ Қаранг: Джойс Дж. Улисс. – М.: Эксмо, 2009; Кафка Ф. Избранное. – С.23 – 150; 151–329.

сингдирилгандир. Шу сабабли бу асарларни хоҳлаган мифологик нуқтаи назардан талқин қилиш мумкин бўлади. Бадий олам мифни қайтариш эвазига эмас, балки ўша мифдаги олам моделини яратиш эвазига бунёдга келади ва асар қаҳрамони бутун инсониятни ўзида тимсоллаштиради. Мифик олам моделида ҳаракат қилаётган қаҳрамон мифдаги қаҳрамонлар каби ҳаракат қилади ва айбсиз айбдорга, илоҳларнинг қурбонига айланади. Йозеф К. ўзини нима учун суд қилишаётганини билмайди, бироқ унга тинимсиз қонуннинг адолатли томонларини (илоҳларнинг адолати каби) уқтиришади, уни суд қилишади, бироқ айбининг нималигини айтишмайди, судьялар суд пайти турли суратлар чизиб ўтиришади, суд ҳам одатий бинода эмас, эски бир уйнинг томида, искирт ва ташландиқ жойда бўлиб ўтади; турма руҳонийси Йозеф К.га ўз тақдирига кўниши кераклигини, агар гуноҳи бўлмаганда, иш қўзғатилмаслигини айтиб, уни ўзини қурбон қилишга кўндиради ва шу хизмати билан мифдаги коҳин вазифасини ўтайди; асар охирида Йозеф К.ни ташландиқ, тор, искирт, қоп-қоронғу кўчада қатл этишади – бу қатлдан кўра оддий каллакесарликка ўхшайди: Йозеф К. асар давомида адолат излаб тополмайди ва унинг қандай бўлишини тасаввур ҳам қилолмайди, оқибатда у ўзини қурбон қилишларига кўникади. Унинг қурбон бўлиши маъбудларга қилинган қурбонликни эслатади.

Тайлор қадим замонларда одамларни ҳар хил худоларга қурбонлик қилишларини ва буни қурбонлик қилувчи худоларнинг марҳамати сифатида қабул қилгани тўғрисида гувоҳлик беради. «Қўрғон»да қаҳрамон қўрғондан ўзини ер қазувчи сифатида эътироф этишларини истайди. Қўрғоннинг энг паст амалдорлари ҳам ўзини маъбудлардай тутати. «Қўрғон» юнон мифологиясидаги Зевс макони Олимпни, амалдорлар эса унинг атрофидаги илоҳларни эсга солади. Мифик олам модели асардаги ғайриоддий ходисаларга кенг имкон беради: К. кишлоққа келгач, меҳмонхона хўжайининикидан қўрғонга телефон қилиб, ер қазувчи чакирилган-чакирилмаганини аниқлашади. Кишлоқдагилар қўрғон билан шу телефон

орқали гаплашиб туришади ва ҳар хил кўрсатмалар олинади. Бироқ асар давомида маълум бўладик, Қўрғон билан меҳмонхона ўртасида ҳеч қандай сим йўқ, алоқа ўрнатилмаган. Асарнинг мифологик модели уни хоҳлаган мифга нисбатан талқин қилиш имконини беради, шу сабабли тадқиқотчилар Ф.Кафка асарларини насроний, яҳудий мифларидан ташқари, шумер мифларига, хусусан, Билгамеш (Гилгамеш)нинг «мангу ҳаёт суви»ни излаб, унга эришолмай ҳалок бўлгани ҳақидаги мифга ҳам қиёслайдилар. Ф.Кафканинг бевосита бирон мифни эмас, балки мифик олам моделини асарига сингдириши, асарни ана шу модел асосига қуриши бевосита бирон параллел мифга асосланган, «Улисс» ёки «Сехрли тоғ» асарлари «Жараён» ва «Қўрғон»га нисбатан ўзининг қурилмасини тезроқ фожия қилиб қўяди. Ж.Жойс мифга инсоният ҳаётининг давомийлиги сифатида ёндашади, Т.Манн XX аср ҳаётини тимсоллаштиришда мифдан фойдаланади, Ф.Кафка эса мифнинг асл моҳиятини очиқ беради; бизга мифни келтирмайди, балки шу мифологик олам моделига олиб қиради.

«Эврилиш»да биз бевосита мифологик маросимга – бир мақомдан иккинчи мақомга ўтишга, яъни одамни ҳайвонга айлантирган сеҳргарликка дуч келамиз ва бу «сеҳргарлик»ни энди жамият амалга оширади, инсонни ҳашаротга айлантириб ташлайди: мифология қадамма-қадам ҳайвон қиёфасидаги маъбудларни одам қиёфасига айлантирган бўлса, «Эврилиш»да биз одамнинг ҳайвонга эврилиш жараёнини кўрамиз. Умуман, XX аср адабиёти мифологияга янги муносабатни шакллантирди. Мифологияни тушунишда, уни талқин қилишда янги назарияни яратган психоаналитикларнинг инсон ва ижод жараёнлари ҳақидаги қарашларининг ўзиёқ мифологияни адабиётга, санъатга яқинлаштиради.

Психоаналитиклар ижодга онгсиз ҳисларнинг онг қатламига қалқиб чиқиши, деб баҳо берадилар. Илҳом ақл бўғиб қўйган, ақлий фаолият тўхтатиб қўйган онг ости ҳисларининг бирдан юзага қалқиб чиқишидир. Буюк ижодкорлар онг ости ҳис-кечинмаларининг юзага қалқиб чиқишини

оддий кўникмага айлантирган, онгли фаолият ва онг ости кечинмалари мувозанатини сақлай олган кишилардир. Психоаналитика фани инсон ичидаги «Мен»ни излар экан, у руҳий дунёдаги шу руҳиятга хос бўлган «миф»ларга дуч келди. Бу «миф»лар ўзининг инсон руҳий дунёсига таъсири жиҳатидан илк аجدодларнинг мифларидан деярли фарқ қилмайди.

Руҳий дунёда «мен» шаклланмаган экан, у ерда культлар мавжуд бўлади ва улар инсонни маънан мутеликда ушлаб туради. Мифлардаги қаҳрамон мақсадга эришишда илоҳлар, ёвуз руҳлар, деу жинлар тўсиқ бўлгани каби, унинг «Мен»га интилишини ҳар хил жимжима, сароб, умидсизликлар билан тўсиб туради, ўз кучига бўлган ишончни емириб ташлайди. Инсон ичидаги «культ» ўзларига маъбуд ясаб олган илк аجدодларнинг руҳий дунёсидан кам фарқ қилади. Гарчи унинг ақли, онгги илк аجدодига нисбатан кескин фарқ қилса-да, уларни қиёслаб бўлмас даражада эса-да, Йозеф К. ичидаги культнинг илк аждодининг ичидаги культдан фарқи йўқ. Инсоннинг маънавий тараққиёти ва юксалиши фақат онг ва ақлнинг яшин худонинг найзаси эмаслигини ёки ерни ҳўкиз кўтариб турмаслигини билиши билан ўзгармайди, балки руҳий дунёдаги культларни енгиб, комил «Мен»ни қай даражада ярата олганлиги билан ўлчанади. Маданий қаҳрамон одамхўр дев ёки циклоп йўқлигини жуда яхши англайди ва бундай чўпчакка ишонмайди, бироқ унинг руҳий дунёсидаги культлар олдида ожизлиги, заифлиги, ички мутелиги ва қўрқуви соясидан, ўзига тушиб турган аксидан ваҳимага тушиб, кул бўлиб яшашга мажбур қиладики, бу икки ҳолат ҳам фан нуқтаи назаридан миф деб аталади. Атоқли адиб У.Фолькнер асарларида «полковник»ларнинг шарпаси (арвоҳи эмас – Ж.Э.) кезиб юради ва шу шарпа қаҳрамонларни бошқаради. Ф.Кафка асарларида инсоннинг ожизлиги ва мутелиги, унинг ўз «Мен»идан ётлашуви, ихтиёрсизлиги қаршисида турган Жараён ва Қўрғон культларининг охирига етиб, ўз йўриғига юрдириб бўлмаслиги ҳақидаги маҳкумлик хулосаси туради; Т.Маннинг асарларида инсон руҳининг алдамчи эгизаги – ёвузлик ва мубталолик култи

хукмронлик қиладики, инсон нимани яратмасин, ҳатто эзгулик номидан қилган ишлари ҳам охир-оқибат шу культга қилинган қурбонлик бўлиб чиқаверади. С.Беккет ёки театр абсурднинг бошқа намояндалари мантиқсизликка асосланган ҳаётларини культ қилиб, шунга сиғиниб яшашади. А.Камю асарларида инсоннинг ҳаёти охир-оқибат бари бир бемаъниликдан, маъносизликдан иборатдир, деган ақл культининг соялари ётади. М.Пруст асарларида сония, лаҳзани культ қилиб олиб, шундан маъни ва гўзаллик излаётган қаҳрамонлар кезиб юради. Биз «неомифологизм» оқимига мансуб хоҳлаган ёзувчининг асарида инсон ҳақидаги қайси даражададир «миф»ни учратамиз. Бу миф антик даврдаги мифларга параллел мифлар эмас, балки ўша мифларнинг такрори бўлмиш XX аср одами руҳиятидаги мифлардир. Шу сабабли ҳам бизнинг асримизда адабиётда мифлар маълум маънода янгиланди ва инсон руҳиятига кириб борилган, унинг онг қатламлари кашф этилган, адабиёт ҳақиқий инсоншуносликка айланган сайин цивилизация янги бир чўпчак, деб қараган мифга эҳтиёж шунчалик кучайди. Ч.Айтматовнинг «Оқ кема», «Асрга татиғулик кун», «Кунда» асарларида параллел мифлар шу бугунги инсон руҳиятида миф билан қиёсланиб, ҳар иккала мифдаги ўхшаш жиҳатлар кўрсатиладики, ёзувчи мифлар яратган аجدодларидан кам фарқ қилади.¹ XX аср адабиётини кузатар эканмиз, Ф.Достоевскийнинг «Одам жумбоқдир», деган фикрига яқинроқ тарзда шартли қилиб айтиш мумкинки, «Инсон – бу миф». Бугунги адабиётимизда пайдо бўлаётган «Жажман», «Қора кун», «Кўк кўл», «Қора китоб», «Тун панжаралари», «Қадимдан бўлган экан» каби асарларда биз ана шу инсон ҳақидаги мифга яқинлашувни кўраамиз. Бу асарлардаги ўзларидан илгариги ҳикоялардан, А.Қаҳҳор мактабидан фарқли жиҳатлар, ғайриоддийликлар, ақл мантиғига зид, бироқ идрок ва руҳият мантиғини

¹ Айтматов Ч. Собрание сочинений в семи томах. – Бишкек: Туркестан, 1998. Т.2. –С.117 – 308; Айтматов Ч. Собрание сочинений в семи томах. – Бишкек: Туркестан, 1998. Т.3. – С.9 – 431; Айтматов Ч. Собрание сочинений в семи томах. – Бишкек: Туркестан, 1998. Т.4. – С.5 – 358.

тўлдирувчи ҳолат ва фантасмагориялар ана шу мифологик тасвирга бўлган интилиш натижасидир. Бироқ бу инсонни миф шаклида таҳлил қилиш масаласининг бир жиҳати. Унинг бошқа бир томони ҳам борки, бу услубга доир жиҳат. Мифологик тасаввур ёки мифологик ижод инсонни макон, замон, илоҳиёт тушунчаларига яхлитлаштиради, уни қайсидир макон, замонга тегишли ғоянинг ёки мафқуранинг маҳсули эмас, макон, замон, илоҳиёт тушунчаларидаги яхлит бир умумийлик маҳсулига айлантиради. Кези келганда шуни айтиш керакки, социалистик реализм шу маънода инсонни сохталаштиришга, унга маълум бир ғоянинг маҳсули сифатида баҳо беришга уринди, бу эса инсонда мужассам бўлувчи яхлит тушунчани юзакилаштирди, уни ишлаб чиқариш воситалари каби бир ускунага айлантирди. Инсон ғоя инъикоси эмас, у ўзликнинг, ички «Мен»нинг, ички культнинг инъикосидир.

Миф, айтиш мумкинки, услуб имкониятларини кенгайтди, поэтик мушоҳадага эркинлик берди, уни фалсафий кўлам билан тўлдирди. Маълумки, миф оламнинг яралиши, илоҳлар, уларнинг ўрни, вазифаси, умуман, дунёнинг ва инсоннинг яралиши ҳақидаги тасаввурлар йиғиндисидир. Хўш, бу тасаввурларнинг поэтик тасаввурга, асар поэтикасига қандай алоқаси бор?! Бу шу билан ифодаланадики, асарда ҳам мифдаги дунё каби ёзувчи дунёси яралади; яъни кенг олам ҳақида асарда фақат шу ёзувчига хос маълум ғоя сингдирилган ва маълум ғоясини ифода этган дунё яралади. Ана шу кичик олам ёзувчининг катта олам ҳақидаги мифологик мушоҳадасининг маҳсули ўлароқ пайдо бўлади; асарда ўз оламини яратаётган ёзувчи билан олам ҳақида миф яратаётган аждоди ўртасида фарқ йўқ. Ч.Айтматовнинг «Оқ кема» асаридаги мифология Она буғу ҳақидаги афсонада эмас, балки ёзувчи бола қалбида яратган олам – Она буғуга ишонч культида ўз аксини топади. Мифни шунчаки қайтариш, баён қилиш – бу ҳали ижод эмас. Европада ҳам, Америка қитъасида ҳам илғор адабиёт

туғилишидан илгари мифларни шунчаки қайтариб ёки озгина ўзгартиришлар киритиб, мифологик рухдаги асарлар эълон қилган ёзувчилар кўп, бироқ бу мифологик адабиётнинг илк босқичидир. Унинг юқори босқичи ёзувчи асарида у яратган дунё модели акс этади. Қадимги одамнинг дунёнинг яралиши, илоҳиёт, атрофни ўраб турган кучларнинг таъсирида туғилган тасаввури билан ёзувчи яратган дунё тасаввури ўртасидаги мантикий боғлиқлик мифологияни поэтикага айлантиришдаги энг муҳим жиҳатдир.

2.2. ТУШ, МАРОСИМ ВА ЭПОС

Туш ва маросим ҳақида сўз юритганда масаланинг икки муҳим жиҳатига эътибор қаратиш лозим бўлади. Биринчи жиҳат – тушларнинг бевосита маросимдаги ўрни. Бундай қадим маросимларнинг рудиментларини тушни таъбирлаш билан боғлиқ урф-одат, ирим-сиримларда ҳам кўришимиз мумкин. Тушни таъбир қилувчининг шахси, жамиятда тутган ўрнига алоҳида эътибор қаратилишининг илдизлари ана шундан.

Халқ орасида «Яхши тушга ҳам, ёмонга тушга ҳам садақа бериш керак», «Туш йўрилганидек бўлади» каби мақоллар бу маросим билан боғлиқ тасаввурлар ҳанузгача яшаб келаётганидан дарак беради. Қадимда эса бирор бир тушни таъбир қилиш учун махсус маросим уюштирилган. Буқа, қўйлар сўйиб, зиёфат берилган. Атрофдаги энг яхши таъбирчилар таклиф этилиб, мусобоқалар ташкил қилишган.

Кўпгина эртакларимиз, достонларимизда ана шу маросим билан боғлиқ тасаввурлар изи яхши сақланиб қолган. Мисол учун, «Алпомиш» достонида Бойбўри ва Бойсарига фарзандли бўлишлари тушда аён бўлади. Шундай хосиятли тушдан хурсанд бўлган ака-ука юртга зиёфат беради: «Бу сўзни

эшитиб, бийларнинг жуда вақти хуш бўлиб, «тилаганимиз қабул бўлди», – деб кўнгли тўлиб, минди бедов отди, қистаб мазгилга қараб йўл тортди. Вақти хушлиги билан уч кеча-кундуз йўл юриб, Бойсун-Қўнғирот элатига етди. Вақти хушлигига халойикни, элни йиғиб, қирқ кечаю қирқ кундуз тўй-томошо бериб ётди».¹

Гарчанд бу парчада зиёфат сабаби хурчандчилиги учун дейилаётган бўлса-да, аслида, олдинги сатрларда бунга сабаб хосиятли туш эканлиги айтилган.

Пўлкан шоирнинг «Гўрўғлининг туғилиши» достонида Шохдорган кўрган тушини таъбирлаш учун таъбирчиларни йиғдириб, катта машварат ўтказди.

«Ана энди Шохдорхон подшодан эшитинг. Шохдорхон подшо бир куни ёмон туш кўрди, тушида бир ажойиб иш кўрди. Шунда куръаандоз мунажжимларини, ҳукамо таъбирчиларини йиғди. Йиғилганларга қараб Шохдорхон подшо бир сўз айтди».²

Худди шунга ўхшаш ҳолат «Юсуф ва Аҳмад», «Гулихиромон» дostonларида ҳам айнан такрорланади. «Юсуф ва Аҳмад»да Миср подшоси Гўзалшоҳ, «Гулихиромон»да шоҳи Гардон ўз тушларини таъбир қилдириш учун куръаандозларни тўплаб, катта йиғин ўтказди.³

Бундай мисолларни яна кўплаб келтиришимиз мумкин. Бошқа туркий халқлар дostonларида ҳам туш таъбирига бағишланган маросимлар муҳим ўрин тутганини кўраимиз.

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – Б.68.

² Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Пўлкан шоир. Нашрга тайёрловчи Малик Муродов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – Б.12.

³ Қаранг: Юсуф ва Аҳмад. Достон / Айтувчи Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан ва Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи Ҳоди Зарифов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б.47 – 48; Гулихиромон. Достон / Айтувчи Ислom шоир Назар ўғли. Ёзиб олувчи Сиддиқ Асқаров. Нашрга тайёрловчилар: Мансур Афзалов, Сиддиқ Асқаров. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б.226 – 235.

«Манас» достонида бутун бошли бир бўлим «Манас баатыр туш коруп, той берип жорутканы» деб номланади ва бошдан-охир туш таъбир маросимига бағишланган. Манас тушида олтин қилич топиб олади:

*Жатып баатыр туш коруп,
Далай сонун иш коруп...
Жолго баатыр салыптыр,
Келе жатса, кезигип,
Жолунан чыгып калыптыр.
Байнеги алтин, сабы жез,
Узундугу уч-торт кез,
Сырты калын, мизи курч,
Алкымы туз, кайкан уч,
Кандай болду бул кылыч?*

Қахрамон бунинг оддий туш эмаслигини билиб, юртга чопар юбориб, катта тўй-томошо уюштиради:

*Ойгонуп Манас калыптыр,
Ою терен бу баатыр,
Оной эмес бу туш деп,
Оюна кыйланы алыптыр...
Октурулуп эр Манас,
Орчун кыргыз журтина
Ой-тоого кабар салыптыр:
Угузду журтка кабарын,
Кырк кундуз тойго келсин деп
Ар тарапка чаптырды*

Йиғилганлардан ҳеч бир таъбирчи унинг тушини таъбир қилолмайди. Фақат Ажибай (Ажыбай)гина бунга журъат этади. Манаснинг кўрган туши хосиятли туш эканини, тез орада ниятлари амалга ошишини айтади.²

Туркиялик олим Баҳоуддин Угал «Манас» достонининг бошқа вариантларида ҳам ушбу маросим муҳим ўрин тутганлигини қайд этади.

«Бу хосиятли туш учун (Манас – Ж.Э.) тўй беришни, кенгаш чакирилишини истади. Бу тушни тўғри таъбир қилганларга кўп молу дунё берайлик, деди».³

Бундай маросим изларини биз «Илиада» достонида ҳам учратамиз. «Илиада»да туш энг кўп такрорланадиган мотивлардан бири бўлиб, достонда туш таянч мотив сифатида келади, десак хато қилмаган бўламиз.

Достонда Париснинг онаси Ҳекуба унга ҳомиладор бўлиб, ой куни яқинлашиб қолганда бир туш кўради. Тушида мудҳиш ёнғин бутун Трояни қамраб олади. Бу тушини у эрига айтади. Эри бу хосиятсиз тушни коҳинга таъбир қилдиради. Коҳин тез орада Ҳекуба ўғил туғишини ва у Троянинг бошига улкан фалокатлар олиб келишини башорат қилади. Башоратга қарши ўзича чора кўрган Ҳекуба ва унинг эри бола туғилиши билан уни Ида тоғига олиб бориб, хилват ўрмонга ташлашни буюришади. Чақалоқ ўрмондаги айиқ сутини эмиб катта бўлади. Бир ёшга етганда уни ўрмондан топиб олган Агелей ўзига ўғил қилиб олади.

Париснинг олдига келган маъбудлар унинг қўлига олма тутқазиб, қай биримиз чиройлимиз, шуни аниқлаб бер, деб шарт қўяди. Афродита Еленани унга хотин қилиб олиб беришга ваъда бергани учун у Афродитани танлайди.

¹ Манас. Сағымбай Оразбек уулунун варианты боюнча / Басмага даярдап, создугун тузгондер: Кырбашев К., Мусаева Ж., Сарыпбеков Р., Сооронов О. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. II китеп. – Б.273 – 283.

² Ўша манба. – Б.278.

³ Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi. I cilt. – Ankara: Türk Tarih kurumu basimevi, 1993. – S.510.

Сўнгра у Трояга қайтиб келиб, ўзининг ота-онаси билан топишади. Ота-онаси тушдаги башоратни унутишади. Парис Еленани излаб Спартага йўл олади. У ердан Менелайнинг меҳмондўстлигидан фойдаланиб, гўзал Еленани ўғирлаб келади. Бу ҳақоратларга чидай олмаган Менелай Трояга уруш очади. Шу тахлит Парис Троянинг бутунлай ёниб кул бўлишига сабабчи бўлади.¹

*Лекин, дўстлар, аввал бирон коҳин ёки соҳибкаромат
Ё тушларни таъбирловчи сўзлаб берса (Туш ҳам Зевсданку)
Не боисдан экан Фебнинг бизга қаҳри? Ё қурбонликка
Юзта тана атаб, кейин унутдикми? Ё мудҳиш ўлат,
Чангалидан бизни халос этмоқ учун тангри Аполон
Истармикан қўй, эчкилар хушбўй ёгин ёндирмоғимиз.²*

Яна:

*Қушлаб билан фол очишда тенги йўқ зот донишманд Калхас,
Воқиф этди у ўтмишдан, мавжуд кундан ва келажакдан.
Юнонларни Аполоннинг паноҳида денгизлар оша
Иллионга бошлаб келган ҳам шу соҳибкаромат эди.³*

Достоннинг иккинчи боби «Туш. Беотия ёки кемалар саноғи» деб номланади. Зевснинг кўзига уйқу келмай, у ҳузурига Тушни чақиртиради:

*Қалбаки Туш деган гоят мақбул фикр келди бошига.
Сўнг у Тушни чақиртириб, айтди унга ҳикматли сўзлар:
«Қалбаки Туш, гизиллаб уч, юнонларнинг бандаргоҳига
Ва сездирмай оҳиста кир Атрей ўғлин қароргоҳига.
Ҳозир сенга нелар десам, қулогига қўй ҳаммасини:
Жингалаксоч юнонларни ўзинг жангга бошлармишсан де,*

¹ Ҳомер. Илиада / Русчадан Қодир Мирмуҳаммедов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.14.

² Кўрсатилган асар. – Б.27.

³ Кўрсатилган асар. – Б.27.

*Жами лашкар қўзғолсин, де: ниҳоят сен гавжум Илион
Шаҳрини заб этарсан, де: Олимп тоғида маскан қурганлар
Орасида мухолифат қолмади, де. Маъбуда Ҳера
Ўз фикрини ўтказди, де, самодаги илоҳийларга,
Приам элин бошига Зевс зўр фалокат ёғдирмоқчи, де.¹*

Туш бу ерда жонли бир персонаж сифатида тасвирланган.

Туш фармонга қулоқ солиб, парвоз этди мисли шамолдек.

... Илоҳий Туш гап бошлади Нелей ўғли қиёфасида.²

Демак, у ўз қиёфасини ўзгартира олади. Энг муҳими, биз юқорида таъкидлагандек, тушни таъбирлаш учун махсус маросим уюштилади:

*Агаменнон шунда ахей лашкарини зўр маъракага
Йиғинглар, деб фармон берди жарчиларга. Улар чор ёққа
Тарқалдилар жар солишиб. Одамлар ҳам тўпланди дарҳол.
Вале бундан хиёл олдин Агаменнон Нестор кемаси
Турган ерга улугларни чақиртириб, маслаҳат солди:
«Бугун, дўстлар, мен муаттар тун қўйнида кўрдим ажиб туш,
Тушининг бўйи, ҳаракати ўхшар эди Несторга гоят.
Илоҳий Туш бошим узра туриб, шундай деди рўй-рост.³*

Йиғинда унинг тушини қумлоқ Пилос шоҳи Нестор хосиятли туш эканини айтиб, жанг қилишга чорлайди.

*Шундан кейин қумлоқ Пилос шоҳи Нестор чиқди даврага
Ва хушният билан шундай калом айтди оқсоқолларга:
... Модомики, Тушни ахей лашкарининг бош саркардаси
Кўрибдийкан – ори ростдир: йигитларни, бас, шундай экан,*

¹ Кўрсатилган асар. – Б.41.

² Кўрсатилган асар. – Б.41.

³ Кўрсатилган асар. – Б.42.

Дам ганимат, жанг майдонга даъват этмоқ йўлин ўйлайлик.

Албатта, Нестор бунинг ёлғон туш эканини билмайди. Бироқ бу ерда бир нарса, тушга у ниҳоятда жиддий муносабатда бўлиб, тушдаги кўрсатмага амал қилиш зарурлигини уқтиради.

Бу мисоллардан кўриниб турибдики, туш инсон ҳаётида қанчалик ўрин тутса, оилавий маиший маросимларда ҳам шунчалик муҳим аҳамият касб этиб келган. Юқоридагиларга қўшимча қилиб республикамизнинг жанубий вилоятларида бугунги кунгача сақланиб қолган никоҳ тўйи узвидаги туш билан боғлиқ маросимни мисол келтиришимиз мумкин. Никоҳ тўйидаги «Кампир ўлди маросими»да кампир ўзини ўлганга (ухлаганга) солиб ётади-да, кейин тирилиб (уйғониб), кўрган тушини таъбир қилиб беради. Бу маросим «Алпомиш» эпосида ҳам тўлалигача ўз бадиий ифодасини топган. Шу ўринда туш ва маросим моҳиятини тўлароқ англаб етиш учун, аввало, эпик ижод ва маросим масаласига кенгроқ тўхталиб ўтиш зарур бўлади.

Мутахассислар эпос ва маросимни бир-бирига боғлаб турувчи энг муҳим жиҳат — халқ ижодининг специфик намунаси сифатида дostonлар маросим ва маросим фольклори билан бевосита алоқадорликда эканлигини урғулашади.¹

Шуни айтиб ўтиш керакки, эпоснинг, айниқса, қаҳрамонлик дostonларининг бевосита маросим билан боғлиқ жиҳатлари ҳали етарли даражада ўрганилган эмас. Архаик эпосда, жумладан, «Алпомиш» дostonида ҳам маросимларнинг муҳим ўрин тутиши ва устувор қонуният кашф этиши кузатилади. Бироқ қаҳрамонлик эпоси биргина маросимлардан келиб чиқади ёки туғилади, деб хулосалаш масалани ўта жўн ҳал этиш бўлади. Эпос эпик формаларнинг трансформацияси орқали юзага чиқади. Ушбу архаик эпик форманинг бевосита маросим билан алоқадорлик томонларини тадқиқ этиш эпоснинг туб асосларини ёритишда ўта муҳимдир. Бу ўринда икки жиҳатга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур:

¹ Путилов Б. Эпос и обряд // Фольклор и этнография. — Л.: Наука, 1974. — С.76.

– Биринчидан, эпоснинг маросимлардаги ўрни ва функцияси. Бугунги кунда Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида давом этаётган қадимий анъана – тўйу томошо ва бошқа маросимларнинг бахшилар иштирокида ўтказилиши;

– Иккинчидан, маросимларнинг эпосда акс этиши, яъни маросимларнинг эпос сюжетида тутган ўрни.

«Алпомиш» достонини, таъбир жоиз бўлса, халқимизнинг кўҳна маросимлар, урф-одатлар, ирим-сирим, табуларнинг «комуси» деб аташ мумкин. Чунки ҳеч бир эпосда халқимизнинг маиший ҳаёти бунчалик кенг кўламда ўзининг бадиий ифодасини топмаган. Фарзанднинг туғилишидан олдин овга чиқмоқ, суюнчи олмоқ, фарзанднинг туғилиши, фарзандга исм қўймоқ, этагига солмоқ, бешик тўй, масалаҳат, жарчи қўймоқ, чуфуррон тўй, тўёна бермоқ, аташтириб бешиккерт қилмоқ, иккинчи исм қўймоқ, аташтириб рўмол ўрамоқ, қаллиққа бормоқ, совчи қўймоқ, шартлашиш (кураш, кўпкари, пойга), куёв навкар, тўққиз товоқ, куёв товоқ, ўтни айланмоқ, қиз яширди, вакил ота, вакилини бермоқ, чимилдиқ тутмоқ, ит ириллар, ойна кўрсатар, соч сийпатар, қўл ушлатар, куёв улоқ, юз очди, бақан (таёқ) ташламоқ, солим бермоқ, ўлан айтмоқ каби турли-туман одат ва маросимларнинг «Алпомиш» эпосидан жой олиши муҳим аҳамиятга эга ва у махсус тадқиқотни талаб этади.

Эпос ва маросимни ўрганишда, биринчи навбатда, қиёсий-типология методнинг устуворлигини инкор этмаган ҳолда, структурал, лингвопоэтик ва руҳий таҳлил каби кўплаб методларга ҳам суяниш лозим бўлади. Қиёсий типология таҳлилда, биринчидан, маросимларни ўзаро қиёсий ўрганиш мумкин бўлса, иккинчи томондан, уни эпос ва эпосдаги мотивлар билан муқоясалаш имконияти туғилади. Лингвопоэтик ва руҳий таҳлил методлари эпос ва маросим семантикасини чуқурроқ ёритиб беришда асосий омил бўлади. Структурал метод эса эпос ва маросим тизимини ўрганишда муҳим

аҳамият касб этади. Чунки архаик эпос билан маросим структураси ўзаро уйғун келишини кўрамыз.

Шомоннинг шажараси, унинг танланиши, ҳомий руҳлар кўмагида бўлиши, ўзга дунёга сафар, ёвуз руҳлар билан жанги, ўзга қиёфага эга бўлиши бу шомонлик маросимига хос хусусиятдир. Архаик, жумладан, «Алпомиш» эпосида ҳам шажарага алоҳида урғу берилиши, Ҳакимбекнинг туғилиши ва доимо пирлар кўмагида бўлиши, қаҳрамонликлар намойиш этиши, сафарга отланиши, ёвузликка (ёвуз руҳларга) қарши кураши, етти йиллик зиндон, яъни рамзий ўликлик ҳолатидан сўнг қайта тирилиб чиқиб, Қултой қиёфасига кириши структурал жиҳатдан шомонлик маросими билан айнан бир хил эканлигини кўрамыз. Қолаверса, эпоснинг генетик хусусияти унинг жанр структурасини ўрганиш орқали очилади.

Маросимнинг эпосда акс этиши ҳақида сўз кетар экан, унинг, асосан, икки: а) маиший турмушда ўз ижро ўрнига эга бўлиб, эпосда ҳам бадиий акс этган (бефарзандлик, илоҳий кучларга сиғиниш, туш ва уни таъбир қилиш, фарзанднинг туғилиши, исм қўйиш, бешиккерт қилмоқ, аташтириб рўмол ўрамоқ, совчи қўймоқ, қаллиқ ўйнамоқ ва ҳоказо); б) маиший турмушда ижро ўрни унутилиб, бадиий ҳолатга кўчган (фарзанд туғулишидан олдин овга чиқиш, куёвга келин томонидан шартлар қўйилиши ва ҳ.к.) жиҳатларини тадқиқ этиш лозим бўлади.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, бугунги кунда унутилган жуда кўп маросим элементлари, удумлари, табу, иримларнинг бадиий ифодалари фольклор асарларида сақланиб қолган.

«Алпомиш» достонида фарзанднинг туғилиши, яъни илоҳий туғилиш фольклорда етакчи мотивлардан бири бўлиб, у бир неча босқичлардан иборат. Биринчиси, ота-онанинг фарзандсизлик ҳолати. Бу, бир томондан, она уруғчилиги билан боғлиқ тасаввурларнинг маросим ва достонларимиз катламида сақланиб қолганлигидан далолат берса, иккинчи томондан,

достонда рамзий маъно кашф этиб, пароканда элни бирлаштирадиган, ҳокимиятни мустаҳкамлайдиган янги авлод, янги алпнинг туғилишини англатади.

Қаҳрамонга исм берилиши билан боғлиқ ўринлар қисқа сатрларда айтилиб кетган бўлса-да, у достон сюжетида муҳим аҳамиятга эга. Достон қаҳрамони Ҳақимбек етти ёшга тўлганда Алпинбий бобосидан қолган ўн тўрт ботмон парли ёйни отгани учун «Алпомиш» деб аталади: «Шунда барча халойиқлар йиғилиб келиб айтди: ...Бу Алпомиш алп бўлсин. Тўксон алпнинг бири бўлиб санага ўтди».¹

Қадим маросимларда, хусусан, шомонликда маросимдан сўнг қаҳрамонга иккинчи исм берилган. Бу, биринчидан, шомоннинг эранлар томонидан танланганлигини ва руҳий камолотга етганлигини билдирса, иккинчи томондан, унинг бошқа қиёфага кирганлигини, магик қудратга эга бўлганлигини ҳам кўрсатган. Бугунги кунда ҳам республикаимизнинг жанубий вилоятларида баъзан оилада ўғил фарзанд туғилса, уни «орқалиқ» экан деб ҳамда инсу жинс, ҳар хил ёмон руҳлардан асраш мақсадида болага дастлаб ёлғон исм берилади. Агар шундай қилинмаса, у хасталикка чалиниши мумкин, деган қараш мавжуд. Маълум бир муддатдан сўнг кичик бир маросим ўтказилиб, болага ҳақиқий исм қўйилган.

Эпосда маросим ҳеч қачон батафсил тасвирланмайди, балки унинг муҳим нуқталари ўз аксини топган бўлади. Энг эътиборли жиҳати, маросим эпос тизимида сюжетни юзага келтириб, эпик характер касб этади. «Алпомиш» достонидаги Ҳақимбекка иккинчи исм берилиши билан боғлиқ халқа олиб ташланса, достон мазмунига жиддий путур етади. Демак, маросим маълум маънода эпос сюжет ҳалқасининг юзага келишига замин бўлиши билан бирга, бевосита эстетик функция бажаради.

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарифов ва Тўра Мирзаев. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.18.

Достонда Сурхайил кампир Барчиннинг онасига қарата шундай дейди:

Қозонда қайнаган ширбоз гўштмиди,

Шул қизингнинг агар боши бўшмиди.

Боши бўшми дейин, сендан сўрайман,

Келин қилиб бирор рўмол ўрайин.¹

«Бошнинг бўшлиги» ҳали қизнинг бировга аталмаганлиги, ҳеч ким билан аҳду паймон қилмаганлиги ва ота-онасининг рози-ризалиги олинмаганлигини англатади. Барчин эса туғилгандаёқ «бешиккерт» қилинган эди. «Ана шунда Шоҳимардон пир Ҳакимбекка ой Барчинни аташтириб, бешиккерт қилиб: Бу иккови эр-хотин бўлсин, Ҳакимбек билан ҳеч ким баробар бўлмасин, омин оллоху акбар», – деб фотиҳани бетига тортди». ² Бешиккерт қилиш одати ва у билан боғлиқ маросимлар бугунги кунгача ҳам халқимиз ҳаётида сақланиб қолган. Бешиккертида, албатта, бўлғуси келиннинг бошига рўмол ўралиб, бирор бир тилло тақинчок тақилган.

Бош кийим эса ҳамиша муқаддас саналган. О.Сухарева Ўрта Осиё халқлари бош кийимга алоҳида эътибор беришларини, ёшига қараб бош кийимлари ҳам ўзгариб борганлиги ва ҳар бир маросимда бош кийим муҳим аҳамият касб этганлигини таъкидлайди.

Қадимда эса бош ва бош кийим кўк билан боғланган. Шунинг учун бойбичанинг Сурхайил кампирга берган кескин жавобида ҳам, бир томондан, қизининг ёшлигида Ҳакимбек билан «бешиккерт» қилинганлиги таъкидланаётган бўлса, иккинчи томондан, улар икки дунё, икки олам вакили эканлигига ҳам ишорадир.

¹ Алпомиш. Достон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.45.

² Кўрсатилган манба. – Б.17.

Барчиннинг элдан ажратилиб, баланд бир тепаликка ўтов тикиши дostonда шундай тасвирланади: «Ўн минг уйли қўнғиротдан чиқариб, Барчиннинг ўтовини кўтариб, ху, анадай овлоқ тепанинг бошига тикиб қўйди. Бул ўтовда қиркин канизлари билан Барчин ўтирди».¹ Бу ерда диққатимизни тортадиган икки жиҳатга тўхталиб ўтиш зарур. Биринчиси, Барчин ўтовининг тепаликка тикилиши. Тепалик, тоғ бу қадимда маросимлар ўтказиладиган муқаддас аждодлар руҳи яшайдиган жой ҳисобланган. Иккинчиси, ўтовнинг оқ ва бахмал эканлиги. Оқ ва қизил (бахмал) ранг, биринчи навбатда, икки олам (эркак ва аёл бирлигининг макони) ҳақидаги қадим тушунчаларни ўзида ифода этган. Шунинг учун ҳам бу икки ранг эпосда ҳам, маросимларда ҳам аниқ рамзий маънога эга.

Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида узатилаётган қиз тўй куни бирор бир қариндоши ёхуд қўшниларидан бириникида, яъни ўз уйдан узоқроқда бўлади. Қизнинг дугоналари узатилаётган қизни яширишиб, «қиз яширди» маросимини ўтказади. Куёв томондан танланган вакил бўлғуси келинни топиб олиши керак. Ана шу «қиз яширди» маросимидан сўнггина бўлғуси келиндан вакиллар рози-ризолик олишади. Дostonда ҳам айни маросим ўз аксини топган: «Қадимги расими шундай бўлади, Барчинойни қиз опқочди қилади. ...Бир ерда буларни топиб олади».² Ана шу каби маросимлардан яхши хабардор бўлмасак, Барчиннинг ўтов тикиб, ўз элидан ажралиб чиқишини жуда жўн талқин қилишимиз табиий, албатта. Аслида эса «Алпомиш» каби классик эпосда, бирор бир детал ноўрин келмайди ва уларнинг ҳар бири ўзининг чуқур маъносига эга.

Барчиннинг алоҳида ўтов тикиб, ўз элидан ажралиб чиқиши, бу бир томондан, қизнинг балоғатга етганидан далолат берса, иккинчи томондан, унинг ихота қилинишини англатади.

¹ Алпомиш. Дoston. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.64.

² Алпомиш. Дoston. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.166.

«Қиз яшириш», яъни турмушга чиқаётган қизнинг жамоадан ажратилиши, унинг ихота қилиниши, яъни ҳар хил нохушликлардан, ёмон кўзлардан сақлаш учун қилинган амалий ҳаракат бўлиб, Барчиннинг тепаликка ўтов тикиши ана шу қадим маросимнинг достондаги бадий ифодасидир.

Сочнинг маросим ва фольклордаги ўрни, функцияси ва поэтик кўлами шу даражада улканки, буни биргина мақола ёки тадқиқот доирасида ҳал этиш анчайин мушкул масала.

Маросимда магик ҳаракатлар ритуал аҳамият касб этса, эпосда у бадий кўринишга эга. Буни «Алпомиш» достонидаги «соч сийпатар» ва шу каби маросимларда кўришимиз мумкин.

Соч, ёл бу руҳга тегишли, бировнинг сочи ёхуд ёлига эгалик қилиш, унинг руҳига эгалик қилиш, уни ўзига тобе этиш билан баробар ҳисобланган. Ж.Фрэзер соч қадим маросимларда энг юксак мавқеда бўлганлигини, ибтидоий инсон сочни тараш, олдириш, куйдириш орқали табиатга ва руҳга таъсир қилиш мумкин, деб ҳисоблаганлигини таъкидлайди.¹

Фольклошунос олим Асқар Мусақулов жаҳондаги кўпгина халқларнинг туғилиш, никоҳ, ўлим маросимлари билан бир қаторда соч олиниши ҳам инсон ҳаётида энг муҳим бўлиб, у осмон ғояси билан боғлиқ бўлганлигини ёзади.²

«Соч сийпатар», умуман, сочнинг ўрилиши бу қиз боланинг балоғатга етганлигини англатувчи унсурлардан бири бўлиб, у қадимий соч магияси билан боғлиқ маросимнинг трансформацияга учраган бир кўринишидир. Соч магияси, биринчи навбатда, ҳосилдорлик культига бўлган эътиқоддан келиб чиққан. «Алпомиш» достонидаги «соч сийпатар» маросимида ҳам ана шундай қадим тасаввурлар ўз ифодасини топган.

¹ Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом завете. – М.: Политиздат, 1989. – С.263 – 265.

² Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.97.

Арқон, таёқ, ойна маросимларда энг кўп ишлатиладиган предметлардир. Уларни бирлаштириб турувчи жихат эса бу учала жисм қадим тасаввурларга кўра икки дунё ўртасидаги чегара, белгини ифодалашидир. Шунинг учун куёв-келин йўлига ташланадиган арқон, таёқ (бақан) уларнинг бир дунёдан иккинчи бир дунёга қадам қўйганлигини англатган. Шунинг учун ҳам ҳомиладор аёл таёқ ёки арқондан ҳатламайди, оқар сувда чўмилмайди, тунда кўзгуга қарамайди, сочини кесмайди, деган қарашлар бугунги кунгача сақланиб қолган.

Ойна, аслида, сувнинг атрибути ҳисобланади, сув табиий хусусияти билан кўзгуга тенглаштирилган. Сув эса икки дунё ўртасидаги чегара. Шунинг учун ҳам сувнинг барча дин ва турли хил маросимлардаги ўрни жуда баланд.

«Кампир ўлди» маросими никоҳ тўйининг бир қисми ҳисобланади. Бу маросим баъзи жойларда келиннинг уйида, айрим ҳудудларда келин куёвникига олиб келингандан кейин амалга оширилган.

«Алпомиш» достонида у келин, яъни Барчиннинг уйида амалга оширилади: «Бахмал ўтовда чимилдиқ тутиб, куёв навкарлари билан куёвни киргизмоқчи бўлиб, бир неча хотинлар «кампир ўлди» бўлиб, ўлганига бир нима олиб, «ит ириллар» деган расмини қилиб, бунга ҳам бир нарса бериб, ҳар замон салом солиб, уйдан ичкари кириб, чимилдиққа ўтириб, олдига дастурхон солиб, қўйларнинг тўшини пишириб олиб келиб, буларнинг олдига қўйиб, хўп еб тўйиб, куёв навкарларга тўппи, рўмол, сармой бериб, ҳаммаси ўз расми-қаъдасини қилиб, куёв навкарлар чиқиб кетди, булар ҳам мазгилиги, жой-жойига қараб кетди».¹

¹ Алпомиш. Достон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.166 – 167.

Н.П.Лобачева бу маросим ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқларнинг барчасида учрашни таъкидлайди.¹ Бу маросим бугунги кунда ҳам сақланиб қолган. Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида худди дostonда айнан келтирилгани каби келин томонда амалга оширилади. Чимилдиқ тутилган уйга кирмоқчи бўлаётган куёв навкарларининг йўли тўсилиб, остонада турган бир кампир ит бўлиб «ириллайди». Одатда, ит бўлиб ириллайдиган кампир кайвони, ували-жували ва обрў-эътиборли, энг муҳими, келин томоннинг энг яқинларидан бири бўлиши керак.

Кампирнинг «улуши» берилгач, куёв ичкарига киритилади. Шундан сўнг «кампир ўлди» маросими бошланади. Унда яна ували-жували бир кампир келин-куёвга солинган ўринга ёш болани кучоқлаб ётиб олади. Атрофда турганлар «кампир ўлиб қолди», «кампир ўлиб қолди», дейишади. Сўнг кампир туш кўрганини айтади:

Туш кўрибман,
Икки ёшни хуш кўрибман,
Олтин бешик бу жонда,
Олтин бешик у жонда,
Тоқ эмас, жуфт кўрибман.
Кўчқордай ул бир жонда,
Басолқи қиз бир жонда,
Кўркам савлатли,
Молу давлатли,

¹ Лобачева Н. П. Различие обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана // Домусульманская верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.302 – 320.

Фарзандли, неварали, чеварали кўрибман.¹

Баъзи жойларда «ўлган» кампирнинг тушини иккинчи бир кампир таъбири қилиб, тушдаги рамзларнинг нима маъно ифодалашини айтиб туради.

Бу ўринда кузатилганидек, туш кўпчилик маросимларда, умуман, инсон ҳаётининг барча нуқталарида алоҳида аҳамият касб этган. Ибтидоий инсон ўзининг ўтмиши, бугуни ва келажагини ҳам тушсиз тасаввур эта олмаган. Бирор бир инсоннинг дунёга келиши, камол топиши, бахтли бўлиши ёки фалокатларга йўлиқиши тушларда аён бўлган.

Никоҳ эса ҳамма вақт ўлим ва туғилиш орасидаги муҳим бир восита, ҳаёт – ўлим – ҳаёт давомийлик циклининг бошланиши ҳисобланган.

Ўлиб тирилувчи маъбудлар ҳақидаги қадим тасаввурларга кўра, кекса қиш ер юзини тарк этгандан сўнг, у янги – баҳор қиёфасида дунёга келади. Ўлим йўқ экан, туғилиш ҳам бўлмайди; қиш ўлмаса, баҳор туғилмайди. Аслида, ўлим ва туғилиш бир моҳиятнинг икки қутби, холос.

Достондаги «кампир ўлди» маросимида ҳам худди ана шу нарса, яъни бир фасл (цикл) ўрнини иккинчи бир фасл олганлиги, «кампир» ўлиб, янги оила дунёга келаётганлиги мангу давомийлик циклининг рамзий ифодасидир.

Табиат фаслини кекса кампир қиёфасида тасаввур қилиш «Чой момо», «Суст хотин» маросимларида ўзининг янада ёрқинроқ ифодасини топган.²

Маълумки, ўлиб тирилувчи маъбудлар ҳақидаги кўплаб мифлар мавжуд. Бундай мифларга хос бўлган энг муҳим хусусият – уларнинг табиат

¹ Муаллифнинг шахсий архиви. Қашқадарё вилояти Қамаши тумани Терсота қишлоғида яшовчи 102 ёшли Пиримова Масъул момодан ёзиб олинган матн. Бу кўшиқнинг бошқа бир варианты фольклоршунос олим Маматқул Жўраев ҳам ўз китобида келтирган. Қаранг: Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари / Тўплаб, нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи М.Жўраев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. – Б.35.

² Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.65 – 119.

ва ҳосилдорлик култини ўзида мужассам этгани ва уларнинг кўпчилиги албатта аёл қиёфасида бўлгандир. Ҳар фасл алмашганда эса уларга қурбонликлар қилиниб, махсус маросимлар ўтказилган. Қадим Мисрда Осириснинг ўлиб тирилиши баҳор маросимларида томоша сифатида кўрсатилган.

Германияда янги никоҳ қурган келинчакларга ўлимни ифодаловчи сомондан қилинган қўғирчоқ кўрсатилган. Қари кампир кўринишидаги «Ўлим» келинчакнинг кўп фарзандли бўлишига ёрдам беради, деган тасаввур бўлган.

Кўпгина тадқиқотчилар Ўлимнинг ҳосилдорлик ва серфарзандликка кўрсатадиган таъсири ҳақида тасаввурлар никоҳ маросимларида жуда барқарор эканлигини таъкидлашади.

Шунинг учун ҳам оила ва мавсум маросимлари бир-бири билан узвий боғлиқ равишда ўрганилиши зарур. Зеро, оила маросимларининг барча қирралари мавсумий маросимларни ўрганиш орқали очилади.

Худди эпос каби туш ва маросим ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлиқ жараён. Бундай маросимларнинг тарихий илдизларини ёритишда эпосга мурожаат этишимиз табиий. Эпосдаги мотивларни эса ҳаётдаги мавжуд маросимлар билан қиёсий ўрганганимиздагина уларнинг мазмун-моҳияти янада тўлароқ очилиши мумкин.

2.3. ТУШ ВА ҚЎШИҚ

Туш ва қўшиқ муносабатлари, аниқроғи, тушларнинг халқ қўшиқлари яратилиши, мазмуни ва бадииятига таъсири ҳақида сўзлашдан аввал шуни айтиш лозимки, уларнинг ҳар иккиси умуминсоният учун хос тарихий-типологик, ҳаётий ва давомий ҳодисадир. Яъни жаҳонда бирорта туш

кўрмаган киши бўлмаганидек, куйлаш қобилияти бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда қўшиқ хиргойи қилиб юрмайдиган одам ҳам йўқ. Бироқ олиб борган тадқиқотларимиз шуни кўрсатадики, ўзбек халқ лирик қўшиқлари ҳажман қанчалик кўп, ижод ва ижросига кўра қанчалик оммавий бўлмасин, улар орасида бевосита туш тилга олинган намуналар кам учрайди.¹

Масалан, олима Музайяна Алавия тўплаб нашр эттирган «Оқ олма, қизил олма» номли қўшиқлар тўпламида туш бирор марта тилга олинмайди. Истисно тарзида қуйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин:

Синглим саҳар-саҳарда

Туш кўрибди, ёр-ёр.

Тушида бир қарчигай

Хуш кўрибди, ёр-ёр.

Бу тушнинг таъбири қўшиқ тингловчилари учун изоҳсиз ҳам тушунарли. Чунки ўзбек халқида турмушга чиқмаган қиз тушида қуш кўрса, одатда, унинг тезда узатилиб кетиши таъбир қилинади. Шундай бўлса-да, қўшиқ давомида туш таъбир ҳам қилинган:

Тушидаги қарчигай

Биров бўлгай, ёр-ёр.

Биров-бирова деманглар,

Куёв бўлгай, ёр-ёр.

Туш бевосита тилга олинган қўшиқлар профессионал халқ бахшилари, халфаларнинг бой репертуарида ҳам жуда кам учрайди.² Хоразмда машҳур

¹ Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент, 1959; Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967; Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972; Тўй муборак: Ёр-ёр / Нашрга тайёрловчи: Охунжон Сафаров. – Тошкент: Маънавият, 2000.

² Профессор О.Сафаров тўплаб нашрга тайёрлаган «Тўй муборак: Ёр-ёр» тўпламида туш тилга олинган қуйидаги матн бор:

1-кампир:

Туш кўрибман, туш кўрибман,

Бир ажойиб туш кўрибман.

Келинимнинг қўлида

профессионал халфалар репертуаридаги кўшиқларда туш билан бевосита боғлиқ куйидаги мисралар бор:

*Кундуз бўлса, ишлаганда ишингман,
Кеча бўлса, ухлаганда тушингман,
Ширин жондан кечиб юрган кишингман,
Ёқма бола, ўз ёнганим оз эмас...
Оқшом тушимда бир гули раънони кўрибман,
Мен ул гули раъно бирлан бирга юрибман...
Жума кеча кўрган туш ҳикматлидир, ёр-ёр,
Ёмон иши доимо миннатлидир, ёр- ёр.¹
Хуш уйқуда ётсам кирар тушима,
Сесканиб уйғонсам тушар ёдима,
Оҳ деганда ёш айланар кўзима,
Келмади, келмади, нечун келмади?²*

Туш бевосита тилга олинган намуналар, бу каби мисралар улкан кўшиқлар денгизидан бир томчи бўлса-да, туш ва кўшиқ муносабати ҳақида маълум бир хулосага келиш, илмий фараз қилиш имконини беради.

Биринчидан, бу мисоллардан бирида жума куни кўрилган туш ҳикматли бўлади дейилган-ки, бу ишонч бутун ўзбек халқининг тушга муносабати учун хосдир. Иккинчидан, уларда туш орқали севган кишининг истаги, кечинмалари ифода этилган.

Ҳасан-Ҳусан той кўрибман.

2-кампир:

*Туш кўрибман, туш кўрибман,
Бир ажойиб туш кўрибман.
Куёвимнинг қўлида
Фотима-Зухро ой кўрибман.*

Матнга: «Чимилдикда келин-куёв учун жой солинганда айтилади», деб изоҳ берилган. Бу никоҳ тўйидаги «Кампир ўлди» маросими билан боғлиқ бўлиб, тадқиқотимизнинг «Туш, маросим ва эпос» бўлимида тўхталиб ўтганмиз.

¹ Анаш халфа. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – Б.18, 47.

² Ожиза. Шеър ва дostonлар. – Тошкент, 2003. – Б.14.

Севиб қолган кишилар, айниқса, ёшларнинг севгилиси, муҳаббат билан боғлиқ тушлар кўриши исбот талаб қилмайди. Қолаверса, улар орасида кўшиқ муҳитида ўсган, халқ кўшиқлари усулида ўзи ҳам янги намуналар яратиш салоҳиятига эга бўлганлари жуда кўп бўлган. Тахмин қилиш мумкинки, туш кўриб уйғонган бундай ошиқ-маъшуклар ўша туши таъсиридаги ўз кечинмаларини кўшиқларга солган.

Бутун илмий-ижодий фаолиятини халқ кўшиқларини тўплаш, нашр этиш, ўрганишга бағишлаган М.Алавия барча ишларида халқ кўшиқларида ишқ-муҳаббат мавзуси устувор бўлиб келганини кўп такрорлайди.¹

Агар дoston ва эртакларда туш мотиви фаол учраб, кўпгина ҳолларда сюжетни бошлаб берувчи, баъзан қаҳрамонларнинг келгуси тақдирини рамзий тарзда белгилаб берса, халқ лирик поэзиясида бутунлай бошқа манзарани кўрамыз.

Айтиш мумкинки, агар тадқиқотчи халқ кўшиқларига туш ҳодисасининг таъсирини бевосита ўрганмоқчи бўлса, яъни туш сўзини ахтарса, унинг изланишлари аввалдан самарасиз бўлиб, боши берк кўчага кириб қолади. Ҳолбуки, тушлар рамзлар олами бўлса, халқ кўшиқлари ҳам шунчалар рамзларга бойдир. Кузатишларимиз халқ кўшиқларида туш таъсири, одатда, «тагматн»да бўлишини кўрсатади. Шу боис уларда туш бевосита тилга олинмаса ҳам, уларнинг кўпчилиги моҳиятида бевосита тушлар ва уларнинг таъбирлари ётганини кўрамыз. Муҳими шундаки, халқ дostonлари ва эртакларидаги тушлар бевосита англатган, яъни тушга урғу берилган рамзлар илк асосда мифологик тафаккурга асослангани учун уларнинг кўшиқлардаги билвосита, яъни қайд этилмаган ифодаси ўртасида моҳиятан жиддий фарқ кўрмаймиз. Фикримиз исботи учун «Алпомиш» ва «Кунтуғмиш» дostonларида тушлар англатган рамзларни халқ кўшиқларидаги рамзларга киёслаб кўрсак.

¹ Қаранг: Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974.

Алпомиш даставвал қабристонда ухлаб қолганда чилтонлар унинг руҳи билан Барчин руҳини учраштиради. Барчин руҳига бир коса шароби антаҳур тегади. Барчин шаробни қўлига олиб, ўзи ичгани кўнгли бўлмай, Алпомишга тутиб, сўз айтади. Жумладан, шундай дейди:

Хон тўрам, сизга не бўлди,

Олинг, аллаёр-аллаёр.

Шундай бўлди Барчин сўзи,

Кийганим гулгун қирмизи,

Ақлингдолар жоду кўзи,

Қаватида йўқ канизи,

Коса берар бийнинг қизи...¹

Моҳиятига кўра Барчин тутган коса, ундаги шароби антаҳур ҳозиргача никоҳ тўйларида келин-куёвга тутиладиган коса ё пиёла ва ундаги никоҳ сувидир. Достондаги шароб магик кучга эга бўлганидек, дуо ўқилган никоҳ суви ҳам магик кучга эга, деб тушунилади. Шу боис Алпомиш ҳали никоҳ ўқилмагани учун Барчин тутган шаробни ичишни кейинга қолдиради. Унинг бу шаробни, албатта, бир кун ичиши шарт.

«Халқ қўшиқларининг тарихий асосларига кўра, сув культларининг изларига диққат қилсак, – деб ёзади А.Мусакулов, – халқ лирикасидаги сув ва унинг атрибутлари – шабнам, томчи, булоқ, қудуқ, ариқ, сой, дарё, муз, ҳовуз, қор, ёмғир, сув ўсимликлари – қамиш, ялпиз, сув бўйидаги дарахтлар, сув жониворлари – балиқ, илон, сув идишлари – кўза, коса, пиёла – барча-барчаси бирор жиҳати билан севги, оила, фарзанд ғоялари ва кечинмалари билан боғланади».²

¹ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони / Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи: М. Зарифов. – Тошкент: Шарқ, 1988. – Б.91 – 92.

² Мусакулов А. Ўзбек халқ қўшиқларининг тарихий асослари. – Тошкент: Фан, 1994. – Б.15.

Халқ лирикасида севишганларнинг бирга чой (достонларда шароб) ичиши – висол, ича олмаслик – айрилиқ, ичиш истаги – севги майли, чой идишларининг нозиклиги – бахт, синиши – бахтсизлик рамзи бўлиб келади:

Наманганнинг йўллари,

Пиёланинг гуллари.

Чой ичганда ярашган

*Бизнинг ёрнинг қўллари.*¹

Айрилиқ тугамагани боис Алпомиш Барчин тутган шаробни ича олмайди. Қаҳрамоннинг келгуси тақдири бирмунча мавҳум бўлгани учун унинг тушлари орасида унча узоқ муддат ўтмайди. У чўпонлар қўшхонасида ётганда саҳар вақти иккинчи тушини кўради. Тушига пири кириб, уни овутади. Айни шу пайтда Барчин кўрган туш уларнинг келгуси тақдирини ойдинлаштиради. Суксурой канизи баён қилган Барчин туши таъбиридан:

Қибла бетдан бир ой тугиб келсалар,

Ой эмасдир, ул ҳам Расул пайгамбар.

Ой гирдинда тўртта ёруғ юлдуз бор,

Юлдуз эмас, тўрт чориёр муқаррар...

Кўтарган бургути бобонг Чибори,

Устида қарчигай Ҳаким шунқори...

Бойчибори ем емайми қўлингнан,

Вакиллари савол сўрар тилингнан,

Қочсанг сени нега қўйсин Алпомиш,

*Бахмал уйда маҳкам қисар белингнан...*²

Ушбу парча таҳлилидан аввал бир халқ қўшиғини келтирсак:

Ўзим қарчигай бўлсам,

Илентирсам ўзингга.

Билагингга талтинсам,

¹ Оқ олма, қизил олма. – Б.86.

² Алпомиш. – Б.99 – 100.

*Мени олсанг қўйнингга.*¹

Парчада пайғамбар – ой, чорёрлар – тўрт юлдуз рамзлари билан берилади. Бу дostonдаги исломий қатлам таъсири бўлиб, бизнингча, исломгача ой рамзи ҳомий илоҳани англатган. Кейинчалик ой тўлиқ поэтик рамзга айланиб, севгилини ифодалаган. Аммо айрим намуналарда аввалги изларини сақлаб қолган. Халқ қўшиқлари хазинасида, айниқса, ёр-ёрларда «Ой олдида бир юлдуз» анъанавий мисраси билан бошланувчи намуналар жуда кўп. Масалан:

Ой олдида бир юлдуз,

Ой боласи, ёр-ёр.

Келинчакни сўрасанг,

Бой боласи, ёр-ёр.

Қўшиқда ота ёки она ойга, фарзанд юлдузга қиёсланмоқда. Ота-она ҳам фарзанд учун ҳомийдир. Бу қўшиқ тарихий асосига кўра мифология билан боғлиқ семантик параллелизмнинг ажойиб намунасидир.

Биз келтирган парчада Бойчибор от бургут рамзи билан берилмоқда. Бунинг ҳам маълум сабаблари бор. Бойчибор – тулпор от, қушдай уча олади. Иккинчидан, у бош қаҳрамоннинг аниқловчиси, баъзан, масалан, пойгада Алпомиш иккинчи ўринда қолиб, биринчи планга чиқади.

Фольклоршунос Ш.Турдимов халқ лирик қўшиқларида қушлар – қарға, ғоз, ўрдак, турна, қалдирғочлар хабарчи рамзлардир, дейди ва буни таҳлиллар билан асослаб беради.² Барчиннинг тушига кирган бургут ва қарчиғай рамзий хабарчилардир. Шу боис Барчин тушида бирор қушга эврилмай, инсон қиёфасида қолади. Барчиннинг тушида Бойчибор билан

¹ Оқ олма, қизил олма. – Б.17.

² Турдимов, Ш.Г. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях: Дисс ... канд. филолог. наук. – Ташкент, 1987; Турдимов Ш. Том устига том солдим // Ёшлик. – Тошкент, 1988. -№7. – Б.75–76; Турдимов Ш. Бирнинг минг жилваси // Ёшлик. – Тошкент, 1987. -№5. – Б.70 – 71.

боғлиқ яна бир жиҳат бор. Тушда қайси рамзда келмасин, Бойчиборнинг асли тулпор отдир.

Олима М.Алавия агар тушда от кўрилса, мурод ҳосил бўлади, деб таъбир қилинишини ёзади.¹ Шуниси характерлики, халқ қўшиқларида ҳам от мурод, севгилининг поэтик жуфти сифатида талқин қилинади:

*Сарҳовуз бўйида сариқ от кўрдим,
Соллониб чиққаним бир мурод кўрдим.
Бедов отни сугормоққа чиққанда
Ёргинамни машъал чироқдай кўрдим.*²

«Алпомиш» достонидагидек «Кунтуғмиш»да ҳам чилтонлар бош қаҳрамонларни ухлатиб, тушларида руҳларини учратишиб, тўй қилишади.

«Иккови бир-бирови билан ўйнашиб, тўрасининг узугини Холбека олиб кўлига солди (Шу кеча Кунтуғмиш ҳам шундай бир туш кўрди). Шу ишда иккови ҳам ўйғонди.

Тўра бир оҳ тортиб, бу дардини ҳеч кимга айтолмай, нигинига қараса, бошқа нигин; қоғозга муҳр қилиб босса, Холбеканинг оти чиқади».³

Ушбу мисолимизда бизнинг кузатувимиз учун муҳими тушдаги узук деталидир. Мифологик тафаккурда узук англатган маънолар, унинг магик хосияти ҳақидаги қарашларга кенг тўхталмасак-да, ушбу кўчирмамизда узукнинг магик хислатга эгалиги кўриниб турибди. Достон мазмунига кўра, узук севги, оила рамзи бўлиб, қаҳрамонлар никоҳини чилтонлар қийгани (ўқигани)ни тасдиқловчи поэтик детал бўлиб келмоқда. Яъни достондаги туш ҳам, узук ва унинг хосияти ҳам мифо-поэтик тафаккур ҳосиласидир.

Ахборотчимиз, қашқадарёлик Момохол Норованинг айтишича, тушда узук кўришнинг қуйидаги таъбирлари бор: Агар уйланмаган йигит тушида узук кўрса, тезда уйланади. Уйланган бўлса, фарзанд кўради. Агар турмушга

¹ Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Б.31.

² Оқ олма, қизил олма. – Б.121.

³ Эргаш Жуманбулбул ўғли. Булбул тароналари. Беш томлик. – Тошкент: Фан, 1971.Т.1 – Б.175 – 176.

чиқмаган қиз тушида узук кўрса, унга совчилар келиб, тезда тўйи бўлади. Турмушга чиққан бўлса, фарзанд кўради. Фарзанднинг қиз ёки ўғил бўлиши туш кўрувчининг мучалига боғлиқ бўлади, яъни унинг мучали ҳалол жониворлар: от, қўй, қуён, товуқ бўлса, ўғил, сичқон, илон, маймун кабилар бўлса, қиз туғилади.

Энди халқ қўшиқларидаги узук поэтик рамзи англатган баъзи маъноларни кўриб чиқсак:

*Куёв поччам қўлида
Талтинар қуш, ёр-ёр.
Келинойим узуги
Тоза кумуш, ёр-ёр.*

*Қўлидаги кумуши
Давлат бўлсин, ёр-ёр.
Қўндирилган қушлари
Фарзанд бўлсин, ёр-ёр.¹*

Албатта, халқ қўшиғини ижро этувчига бундай-ундай айт, дейиш мумкин эмас. Бироқ ушбу мисолимизнинг иккинчи банди:

*Қўлидаги кумуши
Фарзанд бўлсин, ёр-ёр.
Қўндирилган қушлари
Давлат бўлсин, ёр-ёр, –*

деб айтилганда бизнинг ахборотчимиз таъбирига ҳам, эпик анъанага ҳам тўғри бўлар эди. Маълумки, кўпгина ўзбек эртаклари ва дostonларида бирор мамлакат подшоси ўлса, давлатқуш учириб, янги подшо сайлашади. Мисол учун, юқорида тилга олинган «Кунтуғмиш» дostonига мурожаат қилсак: «...Буврахон подшо ўлди. У вақтда подшоларга расм шу эди: давлатқуш

¹ Тўй муборак: Ёр-ёр. – Б.57.

деган қушни учирар эди, кимнинг бошига қўнса, подшо қилар эди».¹ Достонда Кунтуғмиш давлат қуш туфайли Шаҳри Зангарга подшо бўлиб қолади. Қўшиқларда узук рамзи англатган маънолар ҳақидаги фикрларимиз тўғрилигини мана бу мисоллар ҳам тасдиқлайди:

Чимилдиқнинг тагидан

Топдик узук, ёр-ёр.

Қайси бойнинг қизисан,

Кўзи сузук, ёр-ёр.

Қўлимдаги қўш узук, қўлим узук,

*Кўзим сенга тушибдир, кўзи сузук...*²

Халқ қўшиғи эртак, достон каби сюжетли эмас, тафсилотларга берилмайди. Ундаги рамзларнинг тушлар билан муносабатини англаш қўп жиҳатдан тингловчининг тасаввурига, билим ва савиясига боғлиқ бўлади.

Достонлар ва қўшиқлардаги биз кўриб чиққан рамзлар қиёси туш ходисасининг халқ лирикасига ҳам бевосита ёки билвосита таъсир этганини янада чуқурроқ, махсус тадқиқ этиш зарурлигини кўрсатади.

Албатта, биз халқ қўшиқларидаги барча рамзлар тушлар таъсирида пайдо бўлган, дейиш фикридан йироқмиз. Бироқ уларнинг бу борада муҳим тарихий, ижодий асос бўлганини инкор этиб бўлмайди.

Хулосамизни янада асослаш учун туш таъбирлари ва қўшиқлардаги яна бир нечта рамзлар ифодалаган умумийликларга тўхталиб ўтсак.

Одатда, тушда кўрилган чўлу биёбон айрилиққа таъбир қилинади. Қўшиқларда ҳам улар ана шу рамзни англатади:

Қизил гулим, қизил гулим,

Ажаб бевақт хазон бўлдинг.

Мени чўллар аро ташлаб,

¹ Эргаш Жуманбулбул ўғли. Булбул тароналари. Т.5. – Б.290.

² Тўй муборак: Ёр-ёр. – Б.68, 147.

Ўзинг йўлга равон бўлдинг.

Тушда кўрилган сандиқ никоҳ тўйига таъбир этилса, кўшиқларда у бевосита никоҳ асос соладиган оила рамзи бўлади:

Икки сандиқ рўбарў рўй беради, ёр-ёр.

Икки қуда тенг туриб, қўй беради, ёр-ёр.¹

Ўзбек халқ лирик кўшиқлари хазинасида «Дарёларнинг нарёғида...» сўз бирикмаси билан бошланувчи намуналар жуда кўп учрайди. Тушда ҳам, кўшиқларда ҳам дарё, сувларнинг нарёғи айрилиқни, кўприк висолни билдиради.

Сув (дарё, денгиз, ариқ)дан ўтиш халқ ижодида никоҳ рамзи эканини рус фольклоршуноси В.И.Ерёмина ҳам келтириб ўтади.² Кўприк бўлса, у қирғоқдан бу қирғоққа ўтишнинг энг қулай воситасидир:

Тахта-тахта кўприкдай

Тахтинг бўлсин, ёр-ёр.

Пайгамбарнинг қизидай

Бахтинг бўлсин, ёр-ёр.³

Туш ва кўшиқнинг бирлиги, аввало, рамзлар уйғунлигида намоён бўлар экан, яна бир жиҳатни алоҳида таъкидлаш зарур. Бу уларнинг реал ҳаётдан тасаввурий ва бадий-эстетик мушоҳадага кўра фарқи масаласидир. Масалан, реал ҳаётда одамлар ҳар куни чой ичадилар ёки кимлардир дарё бўйида яшаб, ҳар куни дарёнинг у томонини кўрадилар. Таъкидлаш лозимки, чой, дарё, кўприк, узук, қуш ва ҳоказолар фақат туш ҳамда халқ кўшиғида, умуман, фольклорда рамзий маъно касб этади. Оддий турмушда уларнинг тирикчиликка зарурлигидан бошқа маъноси йўқ.

Ч.Валихонов ёзиб олган бир афсонада айтилишича, қадим замонларда кўшиқ ер узра учиб, одамларни қуйлашга ўргатган. У аёлдай нозик ва гўзал

¹ Оқ олма, қизил олма. – Б.20, 165.

² Ерёмина В.И. Ритуал и фольклор. – Л.: Наука, 1991. – С.161.

³ Остонаси тиллодан: Тўй кўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.25.

бўлган. Қўшиқ қайси жойда кўпроқ тўхтаб, қувонса, у ерда одамлар серфарзанд ва фаровон яшашган.¹

Туш ва қўшиққа хос бўлган умумий хусусиятлардан яна бири – уларнинг қадим даврлардан буён соғлом ақл меvasи ҳисобланган оддий мантиқ қонунларига бўйсунмаслигидир. Поэтика нуқтаи назаридан халқ қўшиқларидаги мантиқ қонунларига бўйсунмайдиган жиҳатларни биз ҳозир поэтик кўчимлар, тасаввур меvasи, деб тушунишимиз мумкин. Аммо, қизиғи шундаки, мифологик тафаккур ҳам тасаввур ҳукмрон бўлган тафаккурдир. Бу тафаккурнинг муҳим хусусиятларидан бири истак учун чегара ва мумкин бўлмаган нарсаларнинг йўқлигидир.² Тушлар бизнинг ихтиёримиздан ташқарида рўй беради. Халқ қўшиқлари, айниқса, мифологик тафаккур излари сезилиб турган анъанавий намуналари ҳам бизнинг ихтиёримизда эмас. Ҳар иккиси учун ҳам худди мифдагидек бўлиши мумкин: Бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ.

Туш ва халқ қўшиқлари, умуман, халқ оғзаки ижодидаги рамзларни тушуниш учун фақат фактлар, илмий кузатишлар эмас, теран поэтик ҳиссиёт, одамга тоабат йўлдош бўладиган эзгу ҳаёлот ҳам керак бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек халқ қўшиқларидаги жуда кўплаб поэтик рамзларнинг тарихий асосида туш ва у ҳақдаги мифологик тафаккур таъсири ётади.

2.4. ТУШ ВА ТОПИШМОҚ

Топишмоқлар дунё халқлари фольклоридаги энг қадимий кичик жанрлардан бири ҳисобланади. Бу ўзбек топишмоқларига ҳам хос хусусиятдир. Бироқ «кичик» атамасини нисбий маънода қабул қилиш зарур.

¹ Валихонов Ч. Избранные произведения. – М.: Наука, 1987. – С.274.

² Голосовкер Я.Э. Логика мифа. – М.: Наука, 1987. – С.11 – 23.

Зеро, халқ оғзаки ижодида шундай топишмоқлар борки, уларнинг мазмунини бутун бошли эртак ёхуд достонга тенг деб қарашимиз мумкин.

Топишмоқларимиз борасида қатор изланишлар мавжуд.¹ Бирок буларнинг орасида Зубайда Хусаинованинг тадқиқоти алоҳида ажралиб туради.² Олима илк бор ўзбек топишмоқларини монографик планда ўрганиб, мазкур жанрнинг ўзига хос хусусиятлари, таснифий белгилари ва бошқа жанрлар билан муносабатини яхши очиб берган.

«Топишмоқ, – деб ёзади Зубайда Хусаинова, – халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрлари: достон, эртак, қўшиқ, мақол каби халқнинг маънавий бойлиги ва коллектив ижоди маҳсулидир. У инсон ижтимоий ҳаёт, табиат ҳодисаларининг мавжуд томонлари билан кенг боғланган бўлиб, ҳамма вақт реал заминга асосланади. Унда атрофимизни қуршаб турган реал, моддий дунёдаги турли объектлар акс этади. Ҳар бир топишмоқ ўзига хос шакл ва мазмунга эга бўлган мустақил бир бутун бадиий асардир. Унда фалсафий, тарихий, этнографик белгилар, тушунчалар, ҳодисаларнинг моҳияти гўзал образли ифодаларда акс этади».³

Ўзбек топишмоқларининг тадқиқи олиманинг бу фикрларини тўла тасдиқлайди.

¹ Қаранг: Зарифов Ҳ. Топишмоқлар // Ўзбек фольклори: хрестоматия. – Тошкент, 1939; Ўзбек топишмоқлари. Узбекские загадки / Тузувчи, таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М.Абдурахимов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991; Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974; Абдуллаев Ж.Х. Ўзбек топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 1993; Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференсалар муносабати (Ўзбек топишмоқлари мисолида). Филол. фанлари номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 2007; Сапарниёзова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 2005; Қобулжонова Г. Метафораларнинг системавий-лисоний талқини (Ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Филол. фанлари номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 2006; Жўраева М. Топишмоқ ва маросим // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. -№2. – Б.19 – 24.

² Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981; Хусаинова З. Топишмоқли эртаклар // Ўзбек фольклори очерклари. Т.2. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.102 – 129.

³ Хусаинова З. Сўнгсўз // Топишмоқлар. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.337 – 338.

Ушбу тадқиқотдан мақсадимиз топишмоқ ҳамда эртак ва дostonларимизда келадиган туш ҳодисасини ўзарo қиёслашдан иборат. Дунёда туш кўрмайдиган одам бўлмаганидек, топишмоқлари бўлмаган халқ ҳам мавжуд эмас. Туш қанчалик умуминсоний ҳодиса бўлса, топишмоқлар ҳам дунёнинг барча халқларига хос бўлган халқаро жанрдир. Ҳар иккаласининг тарихий асослари ибтидоий аجدодларимизнинг мифологик тафаккури билан чамбарчас боғлиқ. Шундай экан, тушларнинг ҳам, топишмоқларнинг ҳам юзага келишида ўхшаш қонуният мавжуд. Ҳўш, бу ўхшашлик нималарда кўринади? Бизнинг назаримизда, у ҳар икки манбанинг қадим тасаввурлар ва метафорага асосланганлигидадир.

Топишмоқларда бирор бир жисм (ҳаракат ёки ҳолат) иккинчи бир жисмга мажозий қиёсланиб, «бу нима», деган савол қўйилади ва якунида унинг жавоби берилади. Бу жанрнинг зарурий шарти, муҳим специфик хусусияти, ўзгармас қонунияти ҳисобланади. Мисол:

197. *Қатор, қатор қора нор,
У не бўлди болқантўз?
Уй ортида қўш терак,
У не бўлди болқантўз.*¹ (Соч ўрими).

Ёхуд:

1602. Қизнинг чечасига айтиб тургани:

*Оч газадан чанг чиқди,
У нимадир, чечажон?
Жўра отли бир чиқди,
У нимадир, чечажон?
Ёлғиз отли бир чиқди,
У нимадир, чечажон?
Адир ўти чангиди,*

¹ Топишмоқлар. Кўп томлик. – Б.31.

*У нимадир, чечажон?
Тўрт оёғи боврига,
У нимадир, чечажон?..*

Чечасининг қизга жавоби:

*Оч газадан чанг чиқса,
Совчи келар, она қиз.
Жўра отли бир чиқса,
Қуда келар, она қиз.
Ёлғиз отли бир чиқса,
Куёв келар, она қиз.
Адир ўти чангиса,
Қўй келади, она қиз.
Тўрт оёғи боврига,
Туя келар, она қиз.¹*

Демак, топишмоқлар ўз қурилишига кўра икки қисмдан иборат: савол ва жавоб. Савол қисмида гўё бир-бирига алоқасиз, мантиқан узоқ бўлган бирор бир ҳаракат ёки ҳолат (жисм, нарса) иккинчи бир нарсага ўхшатилади, қиёсланади. Бир парча патир, оламга татир (ой), Кичкина кучукча уй кўриклар (кулф), Тоғ устида ўрмон (соч). Юзаки қараганда, патирнинг ойга, кучукнинг кулфга, сочнинг ўрмонга ўхшателиши ғалати туюлмаса-да, бироқ кучукнинг вазифаси уй кўриқлаш бўлганидек, кулф осилган уйга бегоналарнинг киролмаслиги, патир (нон)нинг кўриниши ойга ўхшаш эканлиги, куюқ ўсган соч ўрмондаги дарахтларни эслатиши ҳам табиийдек туюлади.

¹ Кўрсатилган манба. – Б.183 – 184.

Топишмоқлардаги бундай ўхшатиш, метафоралар эртак ва достонларимиздаги туш мотивида келадиган рамзларни ёдимизга солади.

Эртак ва достонларимиздаги туш билан боғлиқ парчалар ҳам, асосан, худди топишмоқдагидек икки қисм: бирор бир қаҳрамоннинг тушдаги ҳолати ва унинг таъбиридан иборат бўлади. Ҳатто бу тушдаги ҳолатлар, кўпинча, худди топишмоқлардагидек савол тарзида келади. «Рустамхон» достонида келган туш баёни бунинг исботидир:

Уч юз олтмиш жаллод келди қошима,

Қор ёмғирдай қамчи урди бошима.

Арзи ҳол айтолмай дени тўшима,

Тушимнинг табири, Химча, не бўлди?

Ёмон дема яхши жўра сабилди,

Оқ юзима қирмиз қонлар қуйилди.

Қора сочим ҳар тарафга ёйилди,

Жаллодлар ҳайдайди мендай ойимни,

Бу тушимнинг табири не бўлди?..

Химчаойим бу сўзларни эшитиб, кўнгли бузилиб, бағри эзилиб, Хуройимга караб бир сўз айтиб турган экан:

Тушингди айтинг, опа, кўнглим бузилди,

Оқтошнинг шаҳридан ризқинг узилди.

Кўролмайсан, билдим, ёлғиз кўзингди,

Келгин сарсон опа, энди бирга йиғлайик!

Шундай гаплар кириб сенинг тушингга,

Кун ўтмайди, жаллод келар қошингга.

Бу тушинг хабари шундай бўлади:

Ҳаялламай, опа, жаллод келади...¹

¹ Рустамхон. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. – М.: Наука, 1972. – Б.102 –104.

Худди шунга ўхшаш мисолни «Якка Аҳмад» достонида ҳам кўришимиз мумкин.¹ Бошқа дostonларимизда, кўпинча, тушлар ва унинг таъбири топишмоқ шаклида келади.

Тушни таъбир қилиш кўп асрлик тарихга эга ва унинг бой рамзлар тизими мавжуд, таъбирчилар уни жуда яхши билишади. Бу рамзлар тизими авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. Топишмоқ бадий-эстетик ҳодиса, унинг тарихий асосида худди дostonларимиздаги каби қадим мифологик тафаккур изларини кўришимиз мумкин. Баъзи тушларнинг топишмоққа айланган ҳолатлари ҳам мавжуд. Биргина мисол:

Тушда кўрсанг ганж,

Ўнда кўрсанг янч.

Бу мисолимизда топишмоқ элементи ҳам, мақол элементи ҳам бор. Ўзбек халқи тасаввурида тушда кўрилган илон бойлик рамзига айланиб кетган. Иккинчи мисрада эса реал ҳаётӣй нарса назарда тутилган. Топишмоқ ҳам, туш ҳам метафора, кўчимларга бой. Бадий ижод ҳодисаси сифатида тушлардаги рамзлар турли поэтик кўчимларга айланган. Туш рамзлари эса топишмоққа нисбатан ўзларининг мифологик хусусиятларини кучлироқ сақлаб қолган.

«Метафора – топишмоқнинг юрагидир, – дейди рус фольклоршунос олими Лазутин. – Метафорани тушуниш, топишмоқни тушуниш демакдир».²

Метафора асосида икки нарса (ҳолат)нинг қиёси ётади. Бироқ бундай қиёс ўхшатмалардан фарқланиб туради. Ўхшатмаларда «худди», «дай», «гўё», «мисли» каби сўзлар ёрдамида ўхшатилма билан боғлиқлик юзага келади. Мисол учун: *Турса туядай, жатса жабадай.*

¹ Якка Аҳмад. Дoston /Айтувчи Эргаш Жуманбул ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б.252 – 253.

² Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. – М.: Высшая школа, 1981.– С.52.

Метафоранинг ўхшатишдан фарқли жиҳати ўхшатилма билан ўхшатма ўртасидаги боғлиқлик ошкор этилмай, сир тугилади. Икки ўртадаги боғлиқликни топиш учун кишидан катта билим, савия ва зеҳн талаб этилади.

Отаси эгри-бугри,

Онаси силлиқ жувон,

Ўгли қўшиқчи,

Қизи ўйинчи (Арик, сув, бақа, балиқ).¹

Топишмоқнинг жавобини топиш учун «коса» тагидаги «нимкоса», яъни метафорани тўғри англай олиш керак. Топишмоқлардаги метафора нарса ва предметларни ўзаро қиёлаш асосида пайдо бўлади. Бу қиёслашда, албатта, ташқи ва ички ўхшашликлар ҳисобга олинади. Кундалик ҳаётда истеъмол қиладиган метафоралар, асосан, номенатив характерга эга бўлади. Бадиият намунасига айланган стилистик-поэтик метафоралар эса образлиликни юзага келтириб, бадиий тил имкониятларини кенгайтиради. Ҳар бир бахши тилдаги мавжуд метафоралардан, эпик формуладан имконият даражасида фойдаланишга ҳаракат қилади. Тилга, формулаларга бахшининг ижодий ёндашуви жараёнида янгидан-янги метафоралар юзага келади. Бундай метафоралар тилнинг луғат қатламини бойитади, образлар тизимини мустаҳкамлайди.

Достонларимиздаги туш мотиви билан боғлиқ рамзлар метафораларга бойлиги билан ажралиб туради.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бевосита туш ҳақидаги топишмоқлар оз бўлса-да, халқ оғзаки ижоди намуналарида учрайди.

Саман от миндим, сой кечдим,

Соясини қўрмадим.

Қизил бахмалдан тўн бичдим,

Қийизини қўрмадим.¹

¹ Топишмоқлар. Кўп топлик. – Б.348.

Саман от, сой, кизил бахмал тўннинг тушга қандай боғлиқлиги бор, деган савол туғилади. Юзаки қараганда, ҳеч қандай. Бу оддий топишмоқнинг жавоби туш эканлигини топиш анчайин мушкул. Бу топишмоққа «калит» топиш учун эса маросимларга мурожаат қилишимизга тўғри келади.

Мотам маросимида «От турлади» ва «Тўн кийдирар» деган узвлар мавжуд.² Қадимда бирор бир хонадонда эркак киши вафот этганда «От турлади» маросими уюштирилган. Удумга кўра, вафот этган одамнинг оти эгарланиб, давра тушилган. Бу маросимни уюштиришдан мақсад марҳумни оти билан нариги дунёга кузатишдан иборат бўлган.

Олимлар қадимда қаҳрамон вафот этганда унинг оти билан бирга кўшиб кўмилганлиги тўғрисида кўплаб маълумотлар беришади. Жумладан Э.Тайлор кундалик маиший ҳаётда ҳам, мотам маросимида ҳам отлар муҳим ўрин тутганлигини, бирор киши вафот этганда оти ҳам унга кўшиб кўмилганини урғулайди.³

В.П.Дьяконова бу удум туваликларда кейинги даврларгача ҳам яхши сақланиб қолганлигини таъкидлаб ўтади.⁴ Туваликларнинг марҳумни отга миндириб қабристонга олиб бориши кишининг эътиборини тортади.

Фольклоршунос олима Дармоной Ўраева «От турлади» удумининг Бухорада «жар» деб юритилишини, унда вафот этган йигитга мотам ёр-ёри айтиб бўлингач, марҳумнинг ошна-оғайнилари от атрофини айланиб, садр тушганлигини қайд этган.⁵

Халқимиз орасида тобутни бекорга «тўрт оёқли чўбин от», дейишмайди. Бу қанчалик бадий метафора бўлмасин, унда аجدодларимизнинг қадимий инонч-эътиқодлари изларини кўрамыз.

¹ Кўрсатилган манба. – Б.45.

² Қаранг: Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974. – Б.140 – 15; Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 2004. – Б.54 – 55.

³ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – С.237 – 245.

⁴ Дьяконова В.П. Отражения погребального обряда туvinсив в фольклоре // Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1974. – С.265.

⁵ Ўраева Д. Кўрсатилган асар. – Б.55.

Отни мукаддас билган аждодларимизнинг қадимга тасаввурига кўра, инсон қаерга сафар қилмасин, унга албатта от зарур бўлган. Уйқу ҳам бир «ўлим», яъни у дунёга сафар, деб қабул қилинган. Отни ўзига тотем деб билган инсон учун бундай сафар отсиз бўлмаслиги табиий. Шунинг учун ҳам юқоридаги топишмоқда бекорга «Саман отга миндим, сой кечдим», дейилмаяпти. Саман от биз учун тушунарли. Саман от бу ўринда туш кўрувчининг уйқуга кетганлигига, «Сой кечдим» эса туш кўрганлигига, икки дунё ўртасидаги «чегара» – сувдан ўтганлигига ишора қилмоқда. Нариги дунёда эса ҳеч бир нарсга ҳаётдагига ўхшамайди. Кўп ўринларда эса бутунлай тескари ҳолатда бўлади. Шунинг учун ҳам ҳеч бир киши у ерда ўз «соясини кўрмайди». Энди топишмоқнинг қолган икки мисрасини таҳлил қилишимиз лозим. Бунинг учун биз яна маросимларга мурожаат қиламиз.

Маълумки, бугун ҳам тўй-томошаларимиз, тадбирларимиз тўнсиз, сарпосиз ўтмайди. Тўн кундалик маиший ҳаётимиздан шунчалик мустаҳкам ўрин эгаллаганки, буни сўз билан ифодалаб бўлмайди.

Тўннинг мотам маросимида ҳам алоҳида ўрни бор. Бирор бир хонадонда таъзияли ҳолат бўлганда, албатта, марҳумнинг оила аъзолари «махсус», яъни мотам маросими кийимини кийишган. Одатда, эркаклар тўн кийишади.

Дармоной Ўраева ўзининг «Ўзбек мотам маросими фольклори» номли китобида қизиқ бир фактни келтиради. «Жар» маросимидан сўнг марҳум йигитга «Тўн кийдириш» («Жоманпўшон») бўлиб ўтади. Унда марҳум йигитга кекса чол янги дўппи ва янги чопон (тўн) кийдиради...»¹

Бундай мисолларни бошқа жойдаги мотам маросими билан боғлиқ намуналарда ҳам кўришимиз мумкин.

Топишмоқдаги «Қизил бахмалдан тўн бичдим, қийғини кўрмадим» мисрасидаги маъно биз учун энди тушунарли. Юқоридаги топишмоқни тахминан қуйидагича ифодалаш мумкин:

¹ Ўраева Д. Кўрсатилган асар. – Б.55.

*Уйқуга кетиб туш кўрдим,
У дунёда ҳаммаси бошқача эди.
Ўлиб, яна қайта тирилдим.
Кўрганларим, уйғонгач, зойиб бўлди.*

Яна бир ҳолат, топишмоқда келган кўпгина метафораларни туш мотивида келган рамзларга қиёсласак, улар ўртасидаги ўхшашлик янада ойдинлашади.

«Узун-узун қизгина, узун бўйли қизгина» (**Туя**), «Момом кетиб бораётир, кулчаси қолиб бораётир» (**Туянинг изи**), Қатордаги қора нор, жетакдаги жир моя, Қарағай новда бутқисиз, боғлон кўзи суяксиз» (**Ота, она, соч, кўкрак**), «Пастаккина бўйли, иссиқкина пўстинли» (**Кўй**), «Ола-була тўни бор, қуйруғида холи бор» (**Йўлбарс**), «Кундуз кўрпа ёпар, кечаси очик ётар» (**Юлдуз**), «Аввал бошдан ишим бор, устасида кумушим бор. Очилмаган сандиқда кўзи боғли қушим бор» (**Она, туғилмаган бола**) ва хоказо.

Ушбу мисолларда **қиз, момо – туяга, ота – норга, она – мояга, кўкрак – кўзига, кўй, йўлбарс, юлдуз – одамга, қуш – болага** ўхшатилмоқда.

Бу ердаги метафоралар эртак ва достонларимизда туш мотивидаги рамзлар билан уйғун ва айна пайтда, ифода усулида тескари ҳолатда келганлигини кўрамиз.

Қибла бетдан бир **ой** туғиб кўринди,
Ой ёнида икки юлдуз кўринди...¹

Олтмиш бешта боққан **қўйим** бор экан,
Қолган экан **қўйим** жуда семириб...

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Омон шоир Раззоқов. Ёзиб олувчи Оташ Холмирзаев. Қўлёзма. ЗЎФА. Инв. №943. – Б.22.

Бир оч *бўри* чиқиб келди остимдан,
Қира берди қўйларимни бир бошдан...¹

Бир *тарлон* талпиниб Қўнғиротдан учди,
Яхшиликка юри, опа, бу тушди....
Кўк йўл *бўри* келиб, кирди қўйимди...²

Ётиб эдим, валламатим, туш кўрдим,
Мен тушимда бир ажойиб иш кўрдим.
Мабодо кўнглингга оғир олмасанг,
Эк *қаноти майиб бўлган қуш* кўрдим.³

Бу ўринда қўй, бўри, қуш – одам, ой – ёр, юлдуз – фарзанд маъносида келмоқда. Топишмоқда одам бирор бир жисм ёхуд ҳайвон ҳақида топишмоқ учун метафора вазифасини ўтаб келаётган бўлса, дostonларда бунинг акси: қуш, қўй, бўри, ой, юлдуз рамзлари қаҳрамоннинг, унинг ҳолати ва кечинмаларининг бадиий ифодаси сифатида келмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, туш ва топишмоқлар структурал, ифода усули, мазмун-моҳиятига кўра ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эга. Улардаги ўхшашлик ҳар иккаласи ҳам мифолик тасаввур маҳсули эканлигини кўрсатади. Бу тасаввурлар аجدодларимизнинг қадим дунёқараши билан боғлиқ бўлиб, тарихий тараққиёт жараёнида улар билан боғлиқ тушунчалар ҳам ўзгариб борган. Туш ва топишмоқлар ўртасидаги фарқли жиҳатлар уларнинг ўз табиатидан келиб чиққан.

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Берди бахши. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – Б.102 – 103.

² Алпомиш. Достон /Айтувчи Саидмурод Паноҳ ўғли ва Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – Б.19 – 20.

³ Кунтуғмуш. Достон / Айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарифов. – Тошкент, 1975. – Б.192 – 193.

Топишмоқ ва туш мотивида акс этган метафора ва рамзлар халқ оғзаки ижоди бадииятини кучайтириб, эстетик аҳамиятини оширишга хизмат қилади.

Ушбу боб сўнггида унга якун сифатида қуйидаги хулосаларни айтишни лозим топдик:

1. Ҳар бир фанда бўлганидек, жаҳон фольклоршунослигининг ҳам ўз тадқиқ методлари бор. Уларни мифологик, антропологик, тарихий, қиёсий-типологик, қиёсий-тарихий каби мактаб вакиллари ишлаб чиққанлар. Бу мактаб вакиллари баъзан бир-бирларининг қарашларини тўла инкор қилиш даражасигача етган бўлсалар-да, улар кашф этган методлар бир-бирини тўлдириб, фольклор тарихи, поэтикаси, аҳамияти ҳақидаги улкан ишлар юзага келишига сабаб бўлди. Улар орасида XX асрда шаклланган психоаналитик мактаб вакиллари яратган руҳий-таҳлил методи ўзига хос ўрин тутди. Бу мактаб таълимотининг мавзумиз учун бевосита аҳамияти ва назарий асослардан бири бўлишига сабаб шундаки, унинг вакиллари қарашларида туш ҳодисаси марказий масалалардан биридир.

2. Психоаналитик метод асосчилари ва вакиллари мифларни янгича ўрганишга асос солдилар. Улар классик мифларни ва тушни инсоннинг анланмаган онг ости ҳислари, руҳияти ифодаси сифатида рамзлар тилига асосланган моҳиятига кўра бир нарса, деб баҳоладилар. Уларнинг талқинича мифлар ҳам, санъат ҳам рамзлар тилига асосланади. Фақат биз поэтик мушоҳададаги рамзларни кўчимлар, деб қабул қилсак, ибтидоий одам миф рамзларини ҳақиқат сифатида тушунган. Шу сабабли, масалан, мифда бирор ҳайвоннинг инсонга эврилиши реал воқелик, деб қаралган.

3. Психоаналитик мактаб вакиллари биринчи марта мифни замонавий одам билан биргаликда ўргана бошладилар. Уларнинг талқинича, туш замонавий одамнинг мифидир. Бу мактабнинг улкан кашфиётларидан бири шундаки, унда инсон руҳиятида ибтидоий даврда ҳам, бугун ҳам мавжуд бўлган эзгулик ва ёвузлик ҳислари миф ва тушларда турли рамзлар, рухлар

сифатида намоён бўлишини илмий асослаб бердилар. Ўзбек фольклорининг тарихий асослари ҳам, энг аввало, мифология билан боғлиқ бўлгани, туш мотиви фольклоримизнинг истисносиз барча жанри намуналарида иштирок этиб, турли бадий-эстетик вазифалар бажариб келиши, психиоаналитик методни ўзбек фольклорини ўрганишга тадқиқ қилиш фанимизни янада юксак даражага кўтаришга асос бўла олади.

4. Тадқиқотимизнинг аввалги саҳифаларида айтилганидек, туш ўзбек фольклорининг барча жанри намуналари, жумладан, халқ қўшиқларида ҳам алоҳида ўрин тутади. Туш ва қўшиқ умуминсоният учун хос, тарихий типологик, ҳаётий ва давомий ҳодисалардир. Ўзбек халқ лирик қўшиқлари узок тарихий асосларга, ҳажман нақадар кўплигига, оммавий ижод ва ижро этилишига қарамай, уларда туш бадий деталлари жуда кам учрайди. Бироқ туш мотиви мавжуд намуналарда ўзига хос рамзлар, халқнинг туш ҳақидаги карашлари, таъбирлари маълум даражада ўз бадий ифодасини топган. Жумладан, уларда тушда қўрилган қуш – хабар, чой ичиш – висол, ича олмаслик – айрилиқ, сув ва унинг атрибутлари – севги, от – мурод, узук – никоҳ, фарзанд рамзлари бўлиб келади.

5. Халқ лирик қўшиқларида туш таъсири, одатда, «тагматн»да бўлади. Тушлар рамзлар олами, қўшиқлар рамзларга бой бўлгани учун тушлардаги рамзлар лирик қўшиқлардаги рамзларга мос бўлади. Қиёсий таҳлилларимиз шуни кўрсатадики, қўшиқлар ҳам, кўпинча, анъанавий зачин мисра, рамзлар, лирик хулосага эга бўлсалар-да, эртак, достонлар каби ёйиқ сюжетли эмас, тафсилотларга берилмайди.

6. Миф, туш ва қўшиққа хос умумий хусусиятлардан бири – уларнинг оддий мантиқ қонунларига бўйсунмаслигидир. Шу боис қўшиқларда дарёларнинг ўртасидан йўл солиш, илонлар ўрдасини қуриш мумкин. Фарқ шундаки, мифлар ва тушларда бундай рамзлар ҳақиқат, деб тушунилса, лирик қўшиқларда улар поэтик кўчимлар, деб қабул қилинади. Умуман

олганда, ўзбек халқ кўшиқларидаги кўплаб поэтик рамзларнинг тарихий асосида туш ва у ҳақдаги мифологик тасаввурлар ётади.

7. Туш қадимий, доимий, умуминсоний физиологик-руҳий, сеҳрли-илоҳий ҳодиса, топишмоқ тарихий асослари ибтидоий даврлар билан боғлиқ жаҳон фольклорига хос жанр бўлгани учун улар ўртасида генетик алоқадорлик, умумий ва фарқли жиҳатлар бўлиши табиий. Улар, асосан, қуйидагилардан иборат:

а) Туш – доимий ҳодиса, топишмоқ – тарихий-фольклорий жараён натижасида мифологик тафаккур мевасидан поэтик тафаккур ҳосиласига айланган, аммо намуналарида қадимий тасаввур рудиментлари сақланиб қолган фольклор жанри;

б) дунё ибтидоий одам учун улкан жумбоқ, топишмоқ эди. Бунга у мифлар билан жавоб берди. Топишмоқ ҳам қандайдир жавобни талаб қилади. Туш ва унинг таъбирлари асосида, улар ҳақида ҳам кўплаб топишмоқлар яратилган. Худди тушни таъбир қилиш каби топишмоқ айтиш, унинг жавобини топишнинг ўзига хос қонун-қоидалари бор. Худди миф ва туш каби моҳиятига кўра туш таъбири ва топишмоқ жавоби бир нарсалардир;

в) қадимда туш ҳам, топишмоқ ҳам магик-маросимий аҳамиятга эга бўлиб, нотўғри таъбир қилганлар жазолангани, бирор кўнгилсизликка учрагани каби топишмоқ қоидаларида ҳам жавоб топа олмаганлар жазоланган;

г) топишмоқларнинг туш шаклидаги ифодалари халқ достонлари сюжети таркибида кўп учрайди ва муҳим бадиий-эстетик вазифалар бажариб келади. Туш рамзлар олами бўлганидек, топишмоқларнинг кўпгина намуналари рамзлар, турли поэтик кўчимлар асосига қурилади.

III БОБ
ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАК ВА ДОСТОНЛАРИ СТРУКТУРАСИДА
ТУШНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

3. 1. □□□□□□□□□□ □□□ □□ □□□ □□□□□□

Бутунни билиш учун уни юзага келтирувчи қисмларни билиш керак бўлади. Шу маънода эпик асарларнинг сюжет асосини ташкил этувчи мотивларни билмасдан уларнинг моҳиятини англаш мушкул. Демак, дастлаб «мотив ўзи нима», деган саволга жавоб бериш лозим.

«Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати»да «Мотив сюжет таркибидаги ҳалқалардан бири», дейилган.¹ Сюжет асар мазмунини ташкил этган воқеалар тизими бўлса, мотив шу воқеликни юзага келтирувчи асосий унсур ҳисобланади. Яъни эпик асар қурилма-структурасини мотивларсиз тасаввур этиш мумкин эмас.

Эпик асарларнинг сюжет ва мотиви ҳақида мутахассис олимларнинг қарашлари турлича. Бироқ кўпчилик олимлар рус олими А.Н.Веселовскийнинг бу борадаги фикрларига асос сифатида таянишади. Мазкур олим мотивларнинг сюжетни юзага келтирувчи энг асосий бўғин эканини таъкидлаб, «Мотивлар бирлашиб, сюжет ҳалқасини юзага келтиради», – дейди.² У мотивларни сюжетнинг энг кичик бир бўлинмас бўлаги сифатида таҳлил этади.

В.Пропп ва Б.Путиловлар эса А.Н.Веселовскийнинг қарашларини ривожлантириб, мотивларнинг ҳамиша ўзгарувчан эканлигига, улар сюжетнинг кичик бир бўлаги бўлган ҳолатда унинг ўзи ҳам бўлақлардан, қисмлардан ташкил топишига эътибор қаратадилар.

¹ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б.190–191.

² Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л.: Высшая школа, 1940. – С.494.

«Мотив сюжетнинг мағзидир», дейди Б.Путилов.¹ Бу ўринда олим мотивларнинг табиий эволюцион жараёнини назарда тутди.

Сюжетнинг юзага келиши мотив билан чамбарчас боғлиқ экан, мотив бирламчи эканлигига ҳеч шак-шубҳа йўқ. Энг муҳими эса ҳар бир мотивнинг сюжет ҳалқасида қандай ўрин тутишини, қандай мазмун ва моҳият кашф этишини аниқлаш фольклоршуносликнинг долзарб вазифаларидан биридир. Ўзбек халқ эртак ва дostonлари таҳлиliga бағишланган фундаментал тадқиқотлар мавжуд. Булар орасида Ҳ.Зарифов, М.Саидов, М.Афзалов, Т.Мирзаев, К.Имомов, Х.Эгамов, Ғ.Жалолов, Б.Саримсоқов, А.Мусақулов, М.Жўраев, Ш.Турдимов каби олимларнинг ишларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.² Эпик асарларнинг сюжети, версия ва вариантлари, тарихий асослари ва бадиияти борасида бу олимларимизнинг изланишлари назарий манба бўлиб хизмат қилишига ҳеч шак-шубҳа йўқ. Бироқ, шундай бўлса-да, биргина Н.Дўстхўжаеванинг ўзбек эртаклари таҳлиliga бағишланган илмий ишини истисно қилганда, эпик асарлар структураси бизда ҳалигача етарлича ўрганилган эмас.

Ҳар қандай эпик ижод, биринчи навбатда, эртак ва дostonлар ҳам ўз қурилмасига эга. Мотив эса ана шу қурилмада асосий ўрин тутди. Шундай экан, фольклор асарлари таҳлили мотивлар таҳлили орқали амалга ошириш керак. Эпик асарлардаги мотивларни аниқлаш, ҳар бир мотивнинг бошқа мотивлар билан боғлиқ жиҳатларини, ички ҳаракат ва хусусиятларини, бадиий-эстетик вазифаларини таҳлил этиш фольклоршуносликдаги муҳим масалалардан биридир.

Маълумки, эпик асар сюжети албатта бирор макон ва замонда кечар экан, бу ҳаракат, шубҳасиз, мотивлар ҳаракати орқали амалга оширилади.

¹ Путилов Б. Мотив как сюжетобразующей элемент // Типологические исследование по фольклору. – М.: Наука, 1975. – С.142.

² Жирмунский В.М., Зарифов. Х. Узбекский героический эпос. – М.: Наука, 1947; Зарифов Х. Основные мотивы эпоса «Алпамыш» // Об эпосе «Алпамыш». – Ташкент: Фан, 1959. – С.6 – 25; Мирзаев Т. «Алпамыш» қаҳрамонлик эпоси ва ўзбек дostonлари // «Алпамыш». – Ташкент: Фан, 1999. – С.7 – 49.

Бизнинг мақсадимиз эса ана шу мотивлар, хусусан, туш мотивининг эпик асардаги ўрни, бошқа мотивлар билан муносабати, воқеликни юзага келтиришдаги тадрижий ривожини таҳлил этишдан иборат. Зеро, туш ва туш мотиви эпик асарларда муҳим ўрин тутди.

Ўзбек фольклорида, хусусан, халқ эртак ва достонларида тушнинг муайян асар таркибида тутган ўрни, бадиий-эстетик вазифаси ва бошқа жиҳатларини тадқиқ этиш учун, аввало, туш мотиви мавжуд бўлган асарларни жамлаб олиб, уларни ўзаро муқояса қилиб, маълум етакчи хоссаларига кўра таснифлаб, сўнгра турли йўналишлар бўйича тадқиқ этиш талаб этилади. Биз ушбу мақсадда нашр этилган мавжуд эртак ва достонлардаги туш иштирок этган асарларни ажратиб олиб, уларни муайян жанр доирасида саралаб чиқдик. Оммавий нашр этилган 160 эртакдан 19 тасида, 60 та достоннинг 16 тасида бевосита туш мотиви мавжудлиги аниқланди. Айни ҳолат эртак ва достонларда туш мотивининг келиши хусусий ҳодиса бўлмай, анъанавий кўриниш олганлигини ва махсус тадқиқ қилиш етарлича материал бера олишини намоён этмоқда.

Эртак ва достонлар таркибидаги тушнинг ҳар бир асар композицияси, сюжет қурилмасидаги ўрни, бадиий вазифаси ва ушбу мотивнинг туб асослари, ундаги тимсол, рамзларнинг семантик кўламини атрофлича таҳлил ва тадқиқ этиш умумфольклордаги туш ҳодисасининг табиати, бадиий-эстетик қимматини ёритиш имконини беради. Шундай экан, дастлаб туш мотиви иштирок этган эртак ва достонларни алоҳида-алоҳида ҳар бир жанр камровида қараб чиқайлик.

Эртак сюжетида туш мотивининг тутган ўрни, бадиий юки ва умуман, эртаклардаги тушлар ўзаро қиёсланиб таҳлил қилинганда, биринчи галда, куйидаги жиҳатлар яққол кўзга ташланади. Бу ўринда туш мотивининг сюжет тизимидаги вазифаси, яъни сюжетдаги бошқа ҳалқаларнинг туш мотивига қай даражада боғланганлиги, аксинча, туш мотивининг, ўз

навбатида, бу мотивларга қанчалик алоқадорлиги масаласига эътибор қаратиш зарур бўлади.

СЮЖЕТ ЎЗАГИНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ НАМУНАЛАР

Айни типдаги эртаклар нисбатан кам сонли бўлса-да, уларда туш воқеа асосини ташкил этувчи таянч – ўзак мотив вазифасини бажариши билан ажралиб туради. «Мусофирбек» (варианти «Сотилган туш»), «Хосиятли туш», «Сирли туш», «Ибратли туш», «Давлатмирза», «Хон билан камбағал», «Қирон ака», «Маликаи Бирмисқол» каби эртакларни айни гуруҳга киритиш мумкин.¹ Ушбу асарлардан бир қанчасининг номланиши («Сотилган туш», «Хосиятли туш», «Сирли туш», «Ибратли туш») ҳам уларда тушнинг етакчи ўрин эгаллашини кўрсатиб турибди.

«Хосиятли туш» ва унинг версияси бўлмиш «Мусофирбек» эртагини бу гуруҳнинг мукамал намунаси сифатида келтириш мумкин. «Хосиятли туш» эртагининг қисқача мазмуни қуйидагича: «Камбағал аёлнинг ёлғиз кал ўғли ўтинчилик билан умр кечирарди. Бир куни у ғаройиб туш кўрибди. Тушида калнинг ўнг томонида қуёш, чап томонида ой балқиб турганмиш, кал гоҳ қуёшни, гоҳ ойни қучиб, бағрига босармиш. Кал онасининг маслаҳати билан бу тушининг таъбирини доно маликага айтади. Малика кални уришиб, ҳайдайди. Кал дарвоза олдида пойлаб, бу тушнинг таъбирини ўз ошиғига айтган пайти билиб олади. Таъбирга кўра, кал маликага ва яна бир гўзал парига уйланиши керак экан.

Малика ва ошиғи тақдирга қарши тадбир кўриб, бу юртдан кетишга аҳдлашади. Кал яна онасининг маслаҳатига кўра ухлаб қолган ошиқ йигит

¹ Қаранг: Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик / Тузувчилар М.И.Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Хусаинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. I жилд; Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик / Тузувчилар: М.И.Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Хусаинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. II жилд; Олтин бешик. Эртаклар / Нашрга тайёрловчилар М. Афзалов, К.Имомов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985; Сув кизи. Фантастик эртаклар / Нашрга тайёрловчилар М.Афзалов, З.Хусаинова, Н.Сабуров. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1966.

ўрнига бориб, малика билан бирга ўзга юртга кетади. Кал маликанинг синовидан ўтиб, унга уйланади. Улар ўзга подшоликда яшай бошлайди. Шу мамлакат вазири калнинг хотинини кўриб, хуснига маҳлиё бўлиб, подшога айтади. Подшонинг ҳам маликага ишқи тушиб, ҳаловатини йўқотади. Подшо маликага етишиш учун вазирининг маслаҳати билан калга шартлар қўяди. Кал малика хотини ёрдамида бу шартлар (йўлбарс сути, Гулиқаҳқаҳни олиб келиш)ни бажаради ва золим подшодан қутулиб, юртга подшо бўлади».¹

«Мусофирбек» эртаги «Хосиятли туш»дан биргина чўпон йигит Қўлдошнинг мардикор дўсти Йўлдош кўрган тушни сотиб олиши билан фарқланади. Аслида, Йўлдошнинг тушида «... осмонда иккита жуда катта юлдуз ва битта юлдуз тушиб» қўйнига кириши ҳам моҳиятан «Хосиятли туш»даги кал кўрган тушга уйғун келади. Эртаклардаги сюжет ривож ва етакчи мотивлар ҳам бир-бирига деярли мос. Яъни:

- Қўлдошнинг тасодифан қизга шерик бўлиб сафарга чиқиши;
- қизнинг Қўлдошни синаши;
- Қўлдошнинг қиз билан оила қуриб, ўзга мамлакатда яшашлари;
- мамлакат подшосининг қизга ошиқ бўлиб, шартлар қўйиши (1.

Йўлбарс сути. 2. Тилла ғишт);

- ушбу шартларни бажариш баробарида Қўлдошнинг иккинчи синглисини ҳам ўзи билан олиб келиши;
- ўлиб кетган отаси билан боғлиқ учинчи шартнинг бажарилиши давомида шохнинг ҳалок бўлиб, қаҳрамоннинг мамлакат тахтига эгалик қилиши.

Ўрни билан шуни айтиш керакки, «Хосиятли туш»да ҳар бир мотив эпик мантиқ мезонларига мос равишда ҳеч бир шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада бадий асосга эга. Лекин «Мусофирбек»даги иккинчи шартни бажариш баробарида пари қизнинг келиши туш таъбири ҳамда «Хосиятли туш»даги муқобилга тўғри келса-да, қизга Қўлдошнинг дўсти Йўлдошга берилиши сўнгги даврдаги таҳрир сифатида баҳоланиши

¹ Мусофирбек // Ўзбек халқ эртаклари. II жилд. – Б.293 – 307.

ўринли. Чунки туш таъбирига кўра, икки ёруғ юлдуз туш кўрувчининг («Хосиятли туш»да кун ва ой) қўйнига киради. Ўз навбатида, бу юлдузлар тушни сотиб олган кишига насиб этиши керак эди («Хосиятли туш»да воқеа шу тартибда ечимга эга).

«Мусофирбек» эртагида қаҳрамоннинг «қизга шерик бўлиб сафарга чиқиши» мотиви ҳам «Хосиятли туш»дагидек мантикий асосга эга эмас. Айни пайтда, «Мусофирбек»даги синов мотиви ва бу ўринда келтирилган киритма ҳикоят эртак бадииятини янада мукаммал мақомга кўтаради. Айни воқеалар «Хосиятли туш»да учрамайди.

Бир сўз билан айтилса, қиёс натижаси бу эртакларни версия сифатида баҳолашга тўла имкон беради. Кўриниб турибдики, эртаклар сюжети туш тизимига мос равишда ривож топиб, якунланмоқда. Мабодо эртак таркибидан туш мотиви олинса, асарлар сочилиб, ўз қиёфасини йўқотади.

Ушбу эртаклар халқнинг туш – инсон тақдири ва келажаги тўғрисида сирли хабар ва шиорлар эканлиги ҳақидаги тасаввурларини ўзига хос равишда бадиий ифода этмоқда. Хусусан, кимки туш кўрсатмаларига биноан тадбир юритса, албатта амалга ошиши «Хосиятли туш» орқали, мабодо айни имкон ўзгага берилса, бу азалий «юк» бошқа ўзанга ўтиб, рўёбга чиқиши «Мусофирбек» мисолида тасвирлаб берилмоқда. Тақдири азалнинг амалга ошуви бевосита инсон хатти-ҳаракати ва интилишларига боғлиқлиги ҳақида ушбу қарашлар халқимизнинг туш ҳодисаси билан боғлиқ сакрал тасаввурларининг мукаммал тизимга эга эканлигини яна бир бор исбот этади.

Маълумки, нафақат ўзбек, балки, умуман, дунё халқлари эртакларида маълум миқдордаги мотивлар ва санокли сюжет типлари мавжуд бўлиб, барча эртаклар ана шу мотивларнинг бирор бир сюжет типи доирасида у ёки бу даражада комбинацион янгиланиши натижасида пайдо бўлади. Ушбу сюжет тизилмасида кўпинча бирор бир мотив етакчи ўрин эгаллайди. Қолганлари эса ушбу таянч мотив атрофида бирлашади. «Хосиятли туш»,

«Мусофирбек», «Сирли туш», «Ибратли туш», «Давлатмирза», «Хон билан камбағал дехқон» каби эртақларда туш мотиви ана шундай бирлаштирувчи ўзак вазифасини ўтамоқда.

Ушбу гуруҳга мансуб «Ибратли туш», «Хон билан камбағал дехқон» эртақларига солиштирилса, уларда туш ва таъбир бевосита асар сюжетиининг асосий қисмини ташкил этишини кўрамиз.

«Ибратли туш» эртагини намуна сифатида келтириб, таҳлил этайлик.

«Бир замонда бир подшо кечаси ётиб туш кўрган экан. Тушида айланиб юриб, бир боғни кўрган экан, боғда бир тоғни кўрган экан, ўртасида иккита тентак билан соғни кўрган экан. Ул боғнинг ўртасида бир туп мевали дарахт бор экан, у дарахтнинг меваси пишган экан, тўкилиб тагига тушган экан. Мевани териб олган экан, дўпписига солган экан, ейман деб ея олмай қолган экан. Шунда бу кўрган тушига ўзидан-ўзи таажжуб – ҳайрон қолган экан.

Подшонинг тўртта мунажжим фолчиси бор экан. Тўртовини аравага солиб келиб, рўпарага олиб келиб:

– Мен бугун туш кўрдим, тушимни жўйинглар, таъбирини айтиб беринглар, – деган экан. Мунажжимлар:

– Кўрган тушингизни бизга айтасиз, унга биз таъбир айтамыз, – дейишибди. Подшо:

– Мен тушимда бир боғни кўрдим, боғда айланиб юриб тоғни кўрдим, ўртасида бир тентак билан соғни кўрдим. Боғнинг ўртасига борсам: бир мевали дарахт, меваси пишган, тўкилиб тагига тушган. Мевасидан териб олибман, дўппимга солибман, ейман деб туриб уйғониб қолибман. Шу кўрган тушимни қай хилда қилиб таъбирини жўясизлар? – дебди. Мунажжимлар:

– Кишининг тушига ҳар қандай нарса киради. Уни жўйса ҳам бўлади, жўймаса ҳам бўлади, – дейишибди. Подшо:

– Кўрган тушни жўя олмагандан кейин, сизларнинг мунажжимликларингизнинг нима кераги бор? – дебди. Мунажжимлар:

– Бўлмаса, кўрган тушингиздаги мевали дарахт мевасининг монанди нимага ўхшайди? – дебди. Подшо:

– Меваси тиллага монанд, барги кумушга монанд, шохи темирга монанд, – дебди. Мунажжимлар:

– Сиз тушингизда кўрган у дарахт ер юзида йўқ нарса, – дебди. Подшо:

– Йўқ нарса менинг тушимга кирмайди. Топиб бермасанглар, мунажжимлигингизни ҳисобга олмайман, сизларга жазо буюраман, – дебди. Шунда мунажжимлар кўзидан ёш тўкиб, бир-бирига ҳайрон қарашиб турган вақтда, подшонинг отбоқар хизматкори бу гапни эшитиб қолиб, подшога таъзим қилибди. Подшо:

– Ҳа, нима арзинг бор, – дебди. Отбоқар:

– Сиз айтган мевали дарахт бор. Булар мунажжим бўлгани билан билмайдилар. Буларни хўрламанг, топиб беринг, деб зўрламанг. У мевали дарахт бор бўлгани билан ҳозир меваси пишгани йўқ. Меваси тўкилиб, тагига тушади. Мевасини териб олиб, этагимга солиб, танаси темирга ўхшаган, барги кумушга ўхшаган, меваси тиллага ўхшаган дарахтни олиб келиб кўрсатаман. Ҳар қанча жазо буюрсангиз, мен гарданимга оламан, буларни кийнаманг, деб умид қиламан, – дебди. Подшо хўп деб мунажжимларни беозор кетказибди. Ўзининг еган овқатининг сарқитини отбоқарга егизиб юрганда қирқ кун бўлибди. Отбоқар йигит ҳалиги мевали дарахтнинг бир шохини кесиб, мевасини ҳалвиратиб, елкасига солиб шалвиратиб, подшонинг дарвозасига келибди. Эшик олдидагилар: – Буни нимага олиб келдинг, – деса.

– Подшога менинг кўрсатадиган далил – важим бор дебди. Улар подшонинг олдига олиб боришибди. Подшонинг олдига мевали дарахтни ташлаб, таъзим қилиб турибди. Подшо:

– Нимага буни олиб келдинг, – дебди. Отбоқар:

– Буни олиб келмай, нимани олиб келаман, – дебди. Подшо:

– Бунинг менга нима даркори бор? – дебди. Отбоқар йигит:

– Нима даркори бор дейсиз, бунинг мевасидан ейсиз, қайси кунги мунажжимларга нима дейсиз. Буни сиз кўринг, сизнинг тушингизда кўрган дарахтнинг йўриғидан йўриқлаб, ўзингизнинг ўзингиз ақлингизни кўриқлаб, шунга қаранг-чи, тушингизда кўрган дарахтга ўхшайдими, йўқми? – деганидан кейин подшо қойил бўлиб, озгина сарпо бериб кетказиб, нарироққа етказиб, у дарахтнинг мевасидан еб, ундай-бундай деб, у мевали дарахт нима экан десам, жийда экан...»¹

Эртақда тўрт мунажжим таъбир этолмаган подшо тушини оддий отбоқар йигит ечади. «Ибратли туш»нинг ибратли жихати туш таъбирининг воқеага, таъбирчи хатти-ҳаракати, тадбирига сингдириб юборилганлигида. Яъни бу ҳаёт – «боғ»да ўзини доно атаганларнинг ҳаммаси билимли бўлмай, ақли, идроки, камолини кўз-кўз қилмай, бошқалар наздида «телбасифат» юрган кишилар ҳам доно бўлиши мумкинлиги, ҳар ким бажарган ишига кўра баҳоланса, адолат тантана қилиши ҳақидаги фикр бадий ифодаланган.

«Подшо ва камбағал деҳқон» эртагида эса бевосита ҳаётда ҳам шундай ҳолат, ҳодиса рўй бериши ҳақида тасаввур акс этиши баробарида тушнинг киши руҳий ҳолати ва ўй-кечинмаларининг ифодаси сифатида воқе бўлиши ҳам ўта образли тасвирларда баён қилинган.

Эртақда деҳқоннинг бир хумча олтин топиб олиб, ҳузур-ҳаловатини йўқотиши, йўлда ўтаётган маҳрам буни кўрди деб гумонга бориб, уни турли баҳоналар билан тергаши, кампирининг олтинларни тошга айлантириб қўйганидан беҳабар тош тўла хумни хонга олиб бориши ва ниҳоят ўзини овсарликка солиб, зиндондан қутулиши, охир-оқибатда хум тўла олтинга боғлиқ учта туш сюжет асосини ташкил этади.

Бир асарда икки ёки ундан ортиқ тушларнинг келиши ўзбек халқ эртақларида ягона ҳодиса эмас. Жумладан, «Мусофирбек», «Ғуломбачча», «Маликаи Хуснобод», «Қирон ака», «Мурқумом», «Давлатмирза»

¹ Ибратли туш // Лукмони Ҳаким / Айтувчи Нурали Нурмат ўғли. Нашрга тайёрловчилар Т.Мирзаев ва З.Хусаинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б.174 – 176.

эртакларида ҳам иккитадан туш учрайди. Юқорида санаб ўтилган эртаклардаги тушлардан «Хон билан камбағал деҳқон» эртагидаги тушларнинг бир-бири билан ўзаро яхлит тизимда туришини нисбатан ягона ҳолат сифатида кўрсатиш мумкин. Яъни чол кўрган биринчи туш: «Бобо уйига қайтиб келиб ниҳоятда чарчаганидан ётиб ухлаб қолибди. Тушида у қирқта довучча еган эмиш». Кампири унинг бу тушини: «Довучча аччиқ нарсаси-ку, энди сиз хондан қирқ таёқ ейсиз», – деб таъбир қилади. Чол бу таъбирдан кўнгли тўлмай эшонга боради. Эшон: «Сен ҳеч вақт тушингни хотинингга айта кўрма, унинг йўйгани нотўғри бўлади. Энди қирқ таёқ оласан», – деб айтади. Чиндан ҳам кампирнинг айби билан чол хондан қирқ таёқ жазо олади.

Иккинчи туш: «Бобо ҳолдан кетиб ухлабди ва яна туш кўрибди. Бу гал у тушида саксонга довучча ебди. Чол тушини хотинига айтмай, эшонга бориб: – Эй тақсир, бугун мен яна туш кўрдим, тушимда ўн беш дона довучча едим. – дебди. Эшон: Сен қанча довучча еганингни тўғриси айт, дебди. Бобо: – Тақсир, қирқ, элликга довучча едим! – дебди. Эшон айтибди: Бу айтганларинг ҳам тўғриси эмас, тўғриси сўзла,– дебди. Ҳар бир довучча учун энди биттадан таёқ есам керак, деб ўйлаб: – Бугун мен тушимда саксон довучча едим, дебди. – Агар ундай бўлса, – дебди эшон, – бугун сен минг тилла мукофот оласан, – дебди».

Келтирилган ҳар иккала туш тасвирида халқнинг туш ҳодисаси билан ўта муҳим қарашлари ўз ифодасини топганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Булар қуйидагилар:

– «Тушнинг боши қил» мақолида образли айтилган эътиқод мавжуд. Бунда туш дастлаб қандай таъбир қилинса, ўша ҳолатда рўй беради, деб қаралади.

– Ҳар қандай тушни яхшиликка йўйиш ва тушни асосан таъбирни биладиган оқил кишига айтиш.

Чолнинг бу тушини беўрин таъбир қилган кампир яхшиликнинг ёмонликка айланишига сабаб бўлади. Эшон шу сабабли ҳам чолга: «ҳеч вақт ўз тушингни хотинингга айтма», – деб маслаҳат беради.

– Туш кўрувчи таъбирчига ўз тушини имкон қадар батафсил, бузмасдан баён этишининг муҳимлиги. Чунки ҳар бир кўрилган туш қаторида тўқилган туш ҳам амалда рўй бериши мумкин, деган қатъий ишонч мавжуд. Жумладан, ислом оламида кенг тарқалган Юсуф алайҳиссалом ҳаёти билан боғлиқ қиссаларда ҳам новвой тўқиган тушда айни ҳодиса акс этган. Эшоннинг чолни тушини аниқ айтишга мажбур этиши ана шу талабдан келиб чиқади.

«Хон билан камбағал деҳқон» эртагидаги тушлар халқнинг туш ҳақидаги эътиқодий қарашлар тизимини ўзида мукаммал акс эттириши билан ҳам аҳамиятлидир. Эртақдаги хон кўрган учинчи туш ҳам юқоридаги туш ва олтин билан чамбарчас боғлиқ.

«Ўша куни тунда хон ҳам туш кўрибди. Тушда киёмат-қойим бўлган эмиш. Фаришталар ҳамма одамларни, шулар қаторида хонни ҳам Сирот кўприкка ҳайдаб борганмиш. У бир ярим минг чақирим йўл босгандан сўнг Мурод бобога дуч келибди. Бобо хонга: «Сен биз каби бегуноҳларни у дунёда урдинг, қийнадинг, бир семиз отинг ҳуркиб сени йиқитгани учун мени қаттиқ жазоладинг, энди сени бу ерда шундай урадиларки, бу дунёга келганингга ҳам пушаймон ейсан, – дебди».

Эртақда подшонинг Мурод бобони чақиртириб келиб, рози-ризалигини олиш учун кўп тилла ваъда қилгани, лекин чол қўйиб юборсангиз бўлди, розиман, деб пул-мол олмай, ўзи топган олтинларни сарфлаб, мурод-мақсадига етганлиги айтилади.

Туш таъбирига кўра, чол подшодан минг тилла олиши керак эди. Лекин бу ўринда эртақчи қандайдир сабабларга кўра воқеанинг ушбу ўрнига таҳрир киритган. Аслида, туш иштирок этган эртақлар, хусусан, асар сюжети бевосита туш билан боғлиқ асарларда айтиувчилар томонидан киритилган

янгилик ёки ўзгартиришлар, унутилган детал ва ўринлар аниқ сезилиб туради. Мисол тариқасида юқорида кўриб чиқилган «Мусофирбек» ва «Хон билан камбағал деҳқон» эртакларини эслаш kifоя.

Биз биринчи гуруҳ сифатида саралаган эртаклар композициясига диққат қилинса, уларда туш мотивининг асар аввалида келишини кузатамиз (биргина «Хон билан камбағал деҳқон» эртаги бундан мустасно).

«Маликаи Бирмисқол», «Қирон ака», «Воспирохун» (сўнгги қисми), эртакларида сюжет тугуни туш билан бошланишига кўра биринчи гуруҳга мансуб бўлса-да, бу намуналардаги туш мотиви тўлалигича сюжетнинг бошқа ҳалқаларини ўз қарамоғида тутиб турмайди. Масалан: «Маликаи Бирмисқол» эртагида подшонинг яккаю ягона Аҳмадбек ўғли гўзал маликани тушида кўриб, ошиқ бўлиб қолади. Айни ҳолатни «Қирон ака» эртагида ҳам кўрамыз.

Ҳар икки эртакда ҳам тушнинг тафсилоти учрамайди. «Аҳмадбек ғам-хасратдан узоқда вояга етибди. Кунлардан бир кун тушида гўзал маликани кўриб, унга ғойибона ошиқ бўлиб қолибди. Шу кундан бошлаб Аҳмадбек бировга гапирмайдиган, бирон таомга қўл ўрмайдиган бўлибди»¹ тарзида статик ахборот берилган. Бу ҳолат «Қирон ака» эртагида ҳам деярли шундай. Эртакларда шахзодалар сирини бир хилда кекса кампирлар аниқлаб, уларнинг ошиқлиги ошкор бўлади. Аҳмадбекка ғайритабиий кўмакчилар, «Қиронхон»даги шахзодага эса Қиронхон ёрдам бериб, ошиқлар маъшуқасига етишади.

Ушбу эртаклардаги туш мотиви бошқа бир хабар билан алмаштирилса, эртаклар сюжетида деярли путур етмайди. Айни ҳолатни «Воспирохун» эртагининг учинчи қисмида, яъни Соҳибқуролнинг уч ўғил кўриб, отасидан қолган мерос мулк орасидаги ойнаи жаҳонномага қараб ухлаб, тушида кўрган кизга ошиқ бўлиб, унга ўғилларини жўнатиши ва кенжа ўғилнинг қийинчиликларни енгиб, ушбу қизни олиб келишида ҳам кузатамиз.

¹ Маликаи Бирмисқол // Олтин бешик. – Б.82 – 85.

«Қирон ака», «Маликаи Бирмисқол», «Воспирохун» (сўнгги қисми) эртақларида сюжетнинг кўрилган туш билан боғлиқ бошланиб, яқун топиши бу эртақларнинг биринчи гуруҳга мансуб эканлигини билдирса-да, қиз хақида маълумот берувчи тушнинг бошқа бирор «хабарчи» мотив билан алмашиши сюжет тизимига деярли ўзгартириш киритмаслиги бу намуналарни эртақлардаги биз алоҳида ажратилган иккинчи гуруҳга уйғунлаштиради.

СЮЖЕТНИНГ МАЪЛУМ ҲАЛҚАЛАРИНИ БОҒЛОВЧИ НАМУНАЛАР

Ушбу гуруҳга кирувчи намуналарда туш мотиви эртақ сюжет тизимидаги ҳалқаларнинг маълум бир бўғинларини ўзаро бир-бирига боғлаб туради. Энг эътиборли жиҳатлардан яна бири шундаки, бу гуруҳдаги тушлар эртақ воқеалари баёнининг ривожига ёки сўнггида учрайди.

Айни гуруҳга кирувчи тушларни бирор бир эртақ сюжетидаги ўрни ва моҳиятига кўра қуйидагича ички қисмларга ажратиб тасниф этиш мумкин.

А) Қаҳрамоннинг тушига кирган бирор бир ғайритабиий куч ёки ҳомий рух унга хавф-хатардан қутулиш йўлини, чорасини ўргатади: «Ғуломбачча» (биринчи туш), «Беш қиз», «Одилбек билан Хуррамбек», «Ҳаким балиқчи», «Эркенжа» ва ҳоказолар.

Мисол учун, «Ғуломбачча» эртагидаги биринчи тушни келтиришимиз мумкин. «Ғуломбачча ғаладон ичида ётиб туш кўрибди. Тушида бир одам: «Эй йигит, шу қишлоқнинг нариги чеккасида бир тепалик бор. Шу тепаликда аждарнинг макони бор. Бу аждар кундузи ухлайди, кечаси чиқиб ҳамма қишлоқларни айланиб, нима тўғри келса, тутиб ейди. Бу қишлоқнинг хароб бўлишига шу аждар сабабчи. Сен эртага ўрмонга бориб, бир қанча ёғочларни йиғиб, шу аждар устига кўмма қилиб, ички томонини бир-бирига маташтириб қўй. Ёғочларнинг хар қайси учини ип билан боғла, ўртасига тош қўй. Илон чиқадиган вақтда ҳалиги ипларни бирданига кесиб юбор. Ёғочлар

тегиб, аждарнинг боши ярадор бўлади, ўлса ҳам ажаб эмас», – дебди. Ғуломбачча уйғониб қараса, олдида ҳеч ким йўқ, тонг отиб қолибди».¹ Ғуломбачча ушбу маслаҳатга амал қилиб аждарни енгади.

Қаҳрамонга «Беш қиз» эртагида – Хизр, «Одилбек билан Хуррамбек»да – кампир, «Ҳаким балиқчи»да – чол, «Эркенжа»да – бир одам айна шу тартибда маслаҳат беради. Қаҳрамонга ғайритабиий кучларнинг тушида берувчи маслаҳатлари деярли аниқ тарзда айтилиб, бошқа тушлар каби махсус таъбир, талқин талаб этмайди. Мисол тариқасида яна бир намуна келтириб ўтиш мумкин. «Одилбек билан Хуррамбек»дан кўчирма: «Одилбек йўл юриб, ниҳоят тоғ оралиғидаги ғорга етиб келибди. Тушида бир нуроний кампирни кўрибди. Кампир «ҳа, болам, бу борса келмас юртда нима қилиб юрибсан? – деб сўрабди. Одилбек бошидан ўтганларни гапириб берибди. – Ишинг оғир экан, болам, – дебди кампир. – Майли, сенга бир маслаҳат берай, бахтинг ёр бўлса, мақсадингга етарсан, – дебди. Қандай маслаҳат экан, – деб сўрабди Одилбек. Кампир айтибди: – Сен мана шу ғорга кириб бораверасан, кўп юрганингдан кейин ажойиб бир гулзорга етасан. Шунда сен юқорига қара. Баланд тоғнинг чўққисида кўк билан ўпишиб турган бир қасрни кўрасан. Гулпаризод ана шу қасрда туради. У қасрга чиқиш одам боласининг қўлидан келмайди. Агар бахтинг бўлиб, чиқа олсанг, қасрнинг биринчи дарвозасида баҳайбат бир дев қоровул бўлиб ётибди. Шу девни ўлдириб, жиғилдонидан қирқ дарвозанинг калитини олсанг бас. Ундан у ёғи дарвозаларни очганингдан кейин маълум бўлади. Одилбек уйғониб кўзини очса, туши экан».²

Одатда, тушга кирувчи ғайб одам қаҳрамонга керакли маълумот, йўл-йўриқ ва таъбу сиргача айтади.

Б) Қаҳрамон тушига кирган шахс ёки бошқа ишорат берувчи восита сабабли сафарга отланади. «Озодчехра», «Ғуломбачча» (иккинчи туш),

¹ Ғуломбачча // Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик. II жилд. – Б.310 – 318.

² Одилбек билан Хуррамбек // Олтин бешик. – Б.119 – 125.

«Сусамбил», «Булбулигўё», «Қирон ака» (иккинчи туш) эртакларида келган тушларни ушбу гуруҳга киритиш мумкин. Айни эртақлардаги тушлар тафсилотиға эътиборимизни қаратайлик:

«Озодчехра бир куни кечаси тушида отасини кўриб, чўчиб уйғонибди ва чуқур бир оҳ тортибди...»¹ Шундан кейин у отасини кўриш учун йўлга чиқади.

«Ғуломбачча тушида подшоҳнинг кизини кўрибди. Қиз Ғуломбаччага: – Оташинлик вақтида алваъдайн деган гаплар бор. Ваъдага вафо қилмадинг-ку, – деб кўздан ғойиб бўлибди. Ғуломбачча чўчиб уйғониб қараса, туши, ёнида ҳеч ким йўқ, азон вақти бўлган экан».² Ғуломбачча ҳам шу туш туфайли йўлга чиқади.

«Подшонинг кенжа ўғли туш кўрибди. Тушида бир парча булут узилиб, кўйнига тушибди. Чўчиб уйғониб, подшонинг ёнига келиб:

– Эй отажон! Менга ҳам сафар йўли тушди. Туш кўрдим, тушимда сафарга чиқишни хуш кўрдим. Яхшилик билан жавоб берсангиз ҳам, йўқ десангиз ҳам кетаман, – дебди».³ Кенжа ўғил ҳам туш йўриғи билан сафарга отланади.

«Сусамбил»да хўкиз тушида бошқа хўкизни сузаяпман, деб хўжайинини сузгани учун уйдан ҳайдалиб, бошқа ҳайвонларга қўшилиб, Сусамбилни излашга тушади.

Келтирилган тушлар баёни ҳам бу хилдаги тушларнинг қисқачалиғи деярли ортиқча тимсолларсиз қаҳрамоннинг сафарга чиқишига туртки уйғотиши билан ажралиб туришини билдирмоқда.

В) Эртақ сюжетининг маълум бир ҳалқасида рўй беражак воқеа қаҳрамон тушида аён бўлади. «Маликаи Ҳуснобод», «Рустам ва Шерзод»,

¹ Озодчехра // Ўзбек халқ эртақлари. Икки жилдлик. I жилд. – Б.87 – 98.

² Ғуломбачча // Ўзбек халқ эртақлари. Икки жилдлик. II жилд. – Б.310 – 318.

³ Булбулигўё // Олтин бешик. – Б.31– 44.

«Муркумом» (иккинчи туш) эртакларидаги тушлар ушбу хусусияти билан эътиборга молик. Масалан:

«Қизнинг отаси кечаси туш кўрибди. Қараса, осмондан бир бургут келиб, подшони кўтариб учибди. Олиб кета туриб: «Менга куллуқ қиласанми, ё бошингни узиб ташлайми? – дебди. Подшоҳ: «Юртимни ва хазинаю дафиналаримнинг ҳаммасини сенга берай, лекин омон қолдир», – дебди. Шунда қуш: «Менга дунё керак эмас, сен золимдан Ҳуснободнинг ҳокини талаб қиламан», дебди. Подшоҳ қизининг исмини эшитиб, йиғлаб турган вақтида Ҳуснобод қизи бир тоғнинг орасидан чиқиб кела бошлабди. Бир қўлида яланғочланган қилич, бир қўлида ғоз кабоби бор эмиш. Қизи етиб келиб, ўша қушни бир урибди. Қуш икки бўлакка бўлинибди. Подшоҳни ерга қўйиб, қўлидаги кабобни узатиб: «Ота, мендан ўтган бўлса, маъзур тутинг», дебди. Подшоҳ «дод» деб уйғонибди. Қараса, ён-атрофида ҳеч ким йўқ, қоронғуда бир ўзи ўтган экан».¹

Подшоҳ тушини вазири сизга душман даф қилса, қизингиз келиб қутқариб олар экан, подшоҳлик бошқа одамга ўтар экан, деб таъбир қилгани учун зиндонбанд бўлади. Эртақ воқеалари эса ушбу туш хабар берганидек ўз ечимини топади.

«Рустамзод ва Шерзод» эртагида ҳам ўзи ва болалари тақдирида рўй беражак воқеа қолнинг тушида аён бўлади. «Бир куни бобой чарчаб, ўйлаб ўтган эди, мудроқ босиб, кўзини уйқу олди. Тушида кўрса, ўз ҳовлисида ўтирибди. Шу вақтида бир шоқол келиб, мурғни тутиб олди. Бобой югуриб келиб, мурғни қутқариш учун кўп жаҳду жадал қилди, бўлмади. Ахири шоқол мурғни олиб кетди. Бобой уйғониб қолиб, туш кўрганини англади».²

Ушбу эртақдаги туш бевосита таъбир қилинмаган бўлса-да, воқеалар ривожини туш тасвирлари талқинига мос давом этади. Айни ҳолат «Муркумом» (иккинчи туш)да ҳам тўлалигича акс этган.

¹ Маликаи Ҳуснобод // Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик. II жилд. – Б.105.

² Рустамзод ва Шерзод // Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик. II жилд. – Б.59 – 73.

Келтирилган мисолларни ўзаро ва бошқа туш иштирок этган намуналарга муқояса қилиб кўрилса, айтилиши гуруҳдаги тушлар тўлалигича тимсоллар воситасида баён этилишини кузатамиз.

Г) Воқеликни туш сифатида баён этиш. Қаҳрамон мушкул шартни бажариш давомида ўз кўрганларини туш сифатида айтади («Моҳистара»). Қаҳрамонга қўйилувчи шартга сабаб сифатида туш тўқилади («Мусофирбек»даги иккинчи туш). Ҳар икки ҳолатда ҳам тўқилувчи тушлар шарт мотиви билан алоқадор келмоқда. Эртақлар таркибида туш мотиви сюжетининг маълум ҳалқаларини боғлаб келган намуналар, асосан, биз юқорида тасниф этган тўрт хил кўринишда намоён бўлмоқда.

Ўз навбатида, эртақларда келувчи тушларнинг икки катта гуруҳи ўзаро қиёсланса, улар ўртасидаги фарқ янада аниқроқ намоён бўлади.

Ҳар икки гуруҳ ўртасидаги асосий фарқлар:

- Биринчи гуруҳга мансуб эртақларда туш мотиви, асосан, воқеа аввалида келади ва сюжетнинг асосий бўғинлари: тугун, кульминация, ечимлар ушбу мотив билан чамбарчас боғланган ҳолатда воқеа бўлади;

- иккинчи гуруҳдаги тушлар воқеа ривожини ёки воқеа сўнггида келади. Уларда биринчи гуруҳдаги каби кенг қамров йўқ;

- биринчи гуруҳ намуналаридаги туш мотивини иккинчи гуруҳдан фарқли бошқа мотив билан алмаштириш ёки тушириб қолдиришнинг имкони йўқ. Акс ҳолда эртақ бутунлай ўзгариб кетади. Иккинчи гуруҳдаги туш моҳиятан шу мотив ўрнини босувчи бошқасига алмаштирилса ҳам, умумсюжет тартиби деярли ўзгармайди;

- биринчи гуруҳдаги тушларнинг асосий қисми таъбири билан биргаликда айтилса, иккинчи гуруҳда бу ҳолга ҳамма вақт ҳам амал қилинмайди. Бу гуруҳга мансуб кўпчилик тушлар тўғридан-тўғри хабар, ахборот шаклида келади.

Эртақ сюжетида туш мотиви ҳалқасининг жойлашув ўрни масаласига келадиган бўлсак, у асосан қуйидаги ўринларда жойлашган:

1. Воқеа бошида.
2. Воқеа ривожда.
3. Воқеа сўнггида.

Туш мотиви учровчи эртаклар ва уларда ушбу мотивнинг сюжет қурилмасидаги ўрни, вазифаси инобатга олиниб, улар алоҳида жадвалга жамланди. Айни пайтда, жадвал (1-жадвал)да тушда келувчи тимсоллар, таъбир, тушнинг бошқа мотивлар билан алоқаси ва келтирилган эртакнинг мавжуд версия, вариантлари ҳам ўз аксини топган.

Биз юқорида тушнинг эртақ сюжетида тутган ўрни ва унинг сюжетни ташкил этишдаги вазифалари хусусида атрофлича тўхталдик ва қилинган хулосалар, таснифлар жадвалда ҳам ўз аксини топган.

Навбатдаги масала тушнинг бошқа мотивлар билан ўзаро боғлиқлик даражасини аниқлаш. Келтирилган жадвал натижаларига таяниб, қуйидаги кўрсаткични чиқарамиз.

1-жадвал.

Ўзбек халқ эртакларида туш билан боғлиқ мотивлар

№	Туш билан боғлиқ мотивлар номи	Умумий ҳисоби
1.	Синов	8
2.	Сафар	7
3.	Уйланиш	5
4.	Ҳомий	3
5.	Хатар	3
6.	Ўлим	1

Ўшбу жадвал эртақ таркибидаги тушлар, асосан, синов (8), сафар (7), уйланиш (5) мотивлари билан фаол, қисман ҳомий ва хатар (3 тадан) ва бир

ўринда ўлим мотиви билан боғлиқ келишини кўрсатмоқда. Демак, эртақ сюжети ўзагини ташкил этувчи қаҳрамоннинг ёр учун (уйланиш) сафарга отланиши ва синовларни енгиб, унга етишувида туш асосий боғловчи вазифасини ўтамоқда.

3.2. ДОСТОНЛАР СТРУКТУРАСИДА ТУШНИНГ ТУТГАН ЎРНИ ВА ТАСНИФИ

«Алпомиш» достонининг барча вариантларида биз туш мотивига дуч келамиз. Достондаги воқеалар бошланишида, ривожда ва якунида келган бундай тушлар ўрнига қараб бир-биридан фарқланиб туради. Мисол учун, достоннинг Фозил Йўлдош ўғли вариантыда туш мотиви воқеанинг бошида ва ривожда келади. Қаҳрамон, яъни Алпомишнинг дунёга келиши, улғайиши, уйланиши, ҳаёт қийинчиликларини енгиб, мурод-мақсадига етиши туш мотиви орқали очиб берилади. Агар достондаги туш мотиви тушириб қолдирилса, унда сюжет жиддий зарар кўради. Достондаги бефарзандлик, улғайиш, синов, сафар, уйланиш ва уйга қайтиш мотивлари бевосита туш мотиви билан чамбарчас боғлиқ ҳолда келадики, туш бу ўринда воқеалар ривожини учун асосий пойдевор вазифасини ўтаганини кўрамиз.

Туш мотивига хос бўлган асосий хусусиятлардан бири унинг кўпинча бошқа мотивларни ўзи билан бирга етаклаб келишидир. «Алпомиш» достонида Алпомиш, Барчин ва Қоражон бир вақтнинг ўзида айна бир тушни кўради: «Алпомиш чўпонларнинг қўшхонасида ухлаб ётди. Кечаси файзи сахар вақтига етди, сахар вақти чўпонларнинг қўшхонасида ётиб бир туш кўрди. Излаб бораётган Барчин ёри, бул ҳам бахмал ўтовда ётиб, субҳи содиқ тукқан вақтда бир туш кўрди. Кашал ғорида, тўқсон қалмоқнинг ичида Қоражон алп ҳам бир туш кўрди. Учовининг туши олдин кейин, дўғулиш

кўрди».¹ Ана шу туш мотивида бутун достон воқеалари олдиндан башорат қилиниб, рамзлар тилида баён этилади. Яъни достон сюжетининг бутун кейинги воқеалари ривож ана шу парчада кўрсатиб берилади. Ушбу мотивдан сўнг достон воқеалари тезлашиб, сюжетнинг кейинги халқалари учун вазият яратилади. Қоражон ана шу туш туфайли Алпомиш билан дўст тутинади. Синовда ўзи туғишган акаларининг ёнида туриб эмас, Алпомиш томонда туриб даврага тушади. Алпомишнинг дўсти, сирдоши, яқин кўмакчисига айланади. Шунинг учун ҳам ана шу туш парчасини достон сюжетининг «ядроти» деб қараш мумкин.

Ўзбек достонларидаги туш мотиви синов, уйланиш, сафар, қайтиш каби кейинги мотивлар билан чамбарчас боғланган ҳолда келади. Достон сюжетининг кейинги «тақдири» ана шу туш мотиви билан бевосита боғлиқки, агар Алпомиш, Барчин ва Қоражон ана шу тушни кўрмаганларида, Қоражон Алпомиш билан дўст тутинмаган ва воқеалар тизими бошқача ривожланган, бу эса сюжет ўзгаришига олиб келган бўларди. Бу ҳолат барча вариант ва версияларнинг ичида энг мукаммали ҳисобланган Фозил Йўлдош ўғли вариантнинг бадииятига ҳам салбий таъсир қилмай қолмасди.

Эпик ижодда мотивлар ҳаммаша ранг-баранг бўлади. Шунинг учун ҳам сюжетда ҳар бир мотив ўзига хос «юк»ка эга. Мотивларнинг ўзаро бири-бирига боғлиқлиги, сюжетдаги барқарорлиги доимо ҳам бир хил бўлавермайди. Шунинг учун уларни икки йўналишда олиб қараш мумкин. Биринчиси, бирор бир мотивнинг тушиб қолиши ёки ўзгариши сюжетда ҳам туб ўзгариш бўлишига олиб келувчи барқарор мотивлар. Бундай мотивлар асар структурасида мустаҳкам ўринга эга бўлади. Иккинчиси, мотивлар ўзгариши ҳеч қандай сюжетнинг ўзгаришига олиб келмайди. Бундай мотивлар бошқа бир мотив билан алмаштириш мумкин бўлган нобарқарор бўлган мотивлар.

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи Т. Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – Б.144 – 145.

Фозил Йўлдош ўғли вариантидаги туш мотиви барқарор мотивларга тааллуқли бўлиб, бу мотивнинг ўзгариши бошқа мотивларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Бироқ шу дostonнинг Пўлкан ва Эргаш Жуманбул вариантидаги воқеа якунида келган туш мотивининг ўзгариши ёхуд тушиб қолиши сюжетда айтарли даражада катта ўзгаришларга олиб келмайди. Шунинг учун ҳам унга нобарқарор мотив намунаси сифатида қарашимиз мумкин.

Барқарор мотивлар ҳам ҳамisha ҳаракатда, ички ўзгаришларга мойил эканлигини ҳам унутмаслик керак. Мисол учун, «Кунтуғмиш», «Рустамхон», «Гўрўғлининг ўлими» каби дostonларда ҳам туш барқарор мотив бўлиб келади. Лекин «Кунтуғмиш» дostonида у сафар, «Рустамхон»да уйланиш, «Гўрўғлининг ўлими»да ўлим мотиви билан боғлиқ ҳолда келадик, бу боғлиқлик вазиятга қараб ўзгариши мумкин. «Кунтуғмиш»да қаҳрамон тушида ёрини, «Рустамхон»да она ўз қизини, «Гўрўғлининг ўлими»да Гўрўғли ўз пирини тушида кўради. Барқарор мотивдаги ана шу кичик ички ўзгариш кейинги мотивга таъсир қилади, шу сабабли кейинги мотив ана шу ўзгаришга қараб белгиланади.

Ўзбек халқ дostonларида келувчи тушлар сараланиб, жамланиб, уларнинг сюжет таркибида тутган ўрни, тушни кўрувчилар, туш бевосита боғловчилар навбатдаги мотивлар ҳамда тушдаги етакчи тимсоллар асосида тасниф этиб чиқилса, дostonлардаги туш мотиви билан боғлиқ асосий маълумотларни кўрсатувчи қуйидаги жадвалга эга бўламиз.

2- жадвал.

Дostonлардаги тушнинг бошқа мотивлар билан боғлиқлиги

№	Туш билан боғлиқ мотивлар	Умумий ҳисоби
1	Уйланиш	15
2	Синов	9

3	Туғилиш	5
4	Ҳомий	5
5	Хатар	3
6	Тирилиш	2
7	Қайтиш	2
8	Фарзандсизлик	1
9	Сафар	1
10	Ўлим	1

Бевосита жадвал натижаларига таяниб ўзбек халқ достонларидаги туш мотивининг табиати, ўзига хос жиҳатлари ва бошқа хоссалари ҳақида аниқ хулосалар чиқариш мумкин.

Намуна сифатида олинган 20 та достоннинг 13 тасида 2 тадан 5 тагача, қолган 7 асарда биттадан туш келган ва уларнинг умумий сони 42 тани ташкил этади. Шулардан 14 та туш воқеа бошидан, 23 таси воқеа ривожидан, 5 таси воқеа сўнгидан ўрин олган. Кўриниб турибдики, тушларнинг асосий қисми сюжет аввали ва ривожидан келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, тушнинг достон воқеаси баёнида таянч бўғинлардан бири сифатида иштирок этишини бидиради. Айни фикрни туш асосида рўёбга чиқувчи бошқа мотивлар кўрсаткичи ҳам тасдиқлайди.

Жадвалда акс этганидек, достондаги тушларнинг кўпчилик қисми: уйланиш (15), синов (9), туғилиш (5) ва ҳомий кучлар (5) билан боғлиқ бўлиб чиқмоқда. Одатда, аксарият достонлар сюжети ўта содда ҳолатга келтирилса, ҳомий кучлар ҳамкорлигида синовларни енгиб, ўз ёрига уйланиш атрофидаги содда шаклни олади. Шундай экан, достон сюжети асосини ташкил қилувчи ушбу ўзак мотивларнинг туш билан чамбарчас боғлиқлиги, достон сюжети қурилмасида тушнинг ўта муҳим бадиий, композицион юкка эга эканлигини исбот этади.

Ўзбек халқ достонларида бадий тасвирланган тушлар синчиклаб ўрганилса, уларда халқимизнинг туш ҳодисаси ва бу ўзига хос тизим ҳақидаги эътиқодий қарашлари янада ойдинлашади. Ушбу ҳолат, биринчи галда, туш кўриш билан боғлиқ тасаввурлар тасвири мисолида яққол намоён бўлади. Маълумки, халқнинг қадим дунёқарашига кўра, киши уйқудалиги вақти унинг руҳи равони танани маълум муддатга тарк этиб, ташқи дунё, ўзга олам ва ўлчамларда сайр-саёҳатда бўлади. Руҳнинг ана шу саёҳати давомида кўрган-кечирган, эшитган, билганлари туш дейилади. Бу ҳодиса «Абдуллахон ва Қулбобо кўкалдош» ривоятида жуда аниқ акс этган. «Абдуллахон билан Қулбобо кўкалдош иккови амакивачча экан. Ҳали Абдуллахон подшо бўлмасдан аввал Қулбобо кўкалдош иккови полиззорга кириб, қовун ва тарвуз сўйиб ебди. Кун кузги иссиқ экан. Шу ерда кигиз устида Абдуллахон билан Қулбобо кўкалдош чўзилиб ухламоқчи бўлибдилар. Абдуллахон дарров ухлаб қолибди. Аммо Қулбобо кўкалдош ухлай олмабди. Бир палла Қулбобо кўкалдош қараса, Абдуллахоннинг бурнидан чивин чиқиб, бир тарафга равона бўлибди. Учиб бора туриб ерда ётган пичоқ устидан ўтиб, бир жирранда (сув ўпириб кетган чуқурлик)га кириб, кейин жирранданинг ичидаги бир ёрикқа кириб кетибди. Пича вақтдан кейин чивин ёриқдан чиқиб, ортига қайтибди. Келган йўлидан юриб, қайтиб Абдуллахоннинг бурнига кириб кетибди. Бир маҳал Абдуллахон уйғониб, Қулбобо кўкалдошга қараб: – Мен бир туш кўрибман. Тушимда бир ёқларга борибман. Йўлда бир темир кўприкдан ўтибман. Кейин жуда катта жардай чуқурлик бор экан. Ўша чуқурликда катталиги тепадай келадиган кўза бор экан. Кўзанинг ичидан ҳар бири ғалвирдай келадиган сон-саноксиз кўп тилло бор экан, – дебди. Боядан бери бу воқеани кузатган Қулбобо кўкалдош Абдуллахондан айрилиб қолибди. Кейин ҳалиги ёрикқа махсус белги қўйибди-да, Қулбобо кўкалдош Абдуллахоннинг хизматида юраверибди. Давр айланиб, Абдуллахонга Бухоро подшолиги тегиб қолибди. Шундан кейин Абдуллахон Қулбобо кўкалдошни чақириб: – Сен менга кўп

хизмат қилдинг. Мана бугун менинг ошиғим олчи турди, яъни подшо бўлдим. Энди мендан кўнглингда нима мақсадинг бўлса тила, – дебди.

Қулбобо кўкалдош ҳалиги полиззорни тилабди. Дарров Абдуллахон Қулбобо кўкалдошга полиззорнинг ўрнини васиқа қилиб берибди. Қулбобо кўкалдош ўша полиззорга бориб, белги қўйилган жойни топибди-да, хазинани қазиб олибди.

Чивиннинг кўзига тепадай бўлиб кўринган кўз тандирдан сал каттарок экан ва ғалвирдай бўлиб кўринган тиллалар қирқ тангалик ёки ярим мисқоллик тиллолар экан. Қулбобо ана шу хазинани сарфлаб, Бухорода Кўкалдош деган мадрасани қурдирган экан».¹

Ушбу ривоятда руҳи равоннинг чивин шаклига кириб, танани тарқ этгани ва сайр этиб, ўз ўрнига қайтгани ва Абдуллахон руҳининг бу сафари давомида кўрганларини туш сифатида айтгани, зийрак Қулбобо кўкалдошнинг вазиятни тўғри илғаб, хазинага эга бўлгани тасвирланиши баробарида кўпчилик тушларнинг реал воқелик билан бевосита алоқадор эканлиги, фақат ҳолатни туш мантиғидан келиб чиқиб баҳолай олган киши ибратли хулосаларга кела олиши айтилмоқда.

Ўзбек халқ достонларида келувчи бир қатор мумтоз туш намуналарида қаҳрамонларнинг туш кўриши тасвирига айнан ана шу эътиқодий тасаввурлар асос қилиб олинганини кўрамиз.

«Алпомиш» достонида Алпомишнинг туш кўриш ҳолати қуйланган ўринларга диққат қилайлик: «Чилтонлар илму каромат билан Чилбир чўлидан, Ойна кўлидан, Бахмал ўтовда ухлаб ётган еридан, Барчиннинг руҳини олиб келди танидан. Алпомиш мунда ухлаб ётибди, ухлаб ётган еридан бунинг ҳам руҳини танидан олди. Алпомишнинг руҳи билан Барчиннинг руҳини ўртада бир ерга қўйди. Бир коса шароби антаҳур чилтонлардан Барчиннинг руҳига тегди. Барчиннинг руҳи шаробни қўлига

¹ Боболардан қолган нақллар. – Б.60 – 61.

олиб, Алпомишни кўриб, бир ўзи ичгани кўнгли бўлмай, Алпомишнинг руҳига олинг-олинг қилиб, бу сўзни айтиб турган экан:

*Олинг, аллаёр-аллаёр,
Келинг, аллаёр-аллаёр,
Бўлинг, аллаёр-аллаёр».*¹

Алпомишнинг руҳи Барчинга жавоб қайтаради: «Бул сўзни икковининг руҳи бир-бирига айтди, кечаси файзи саҳар вақтига етди. Чилтонлар Барчиннинг руҳини олиб кетди, Чилбир чўлида, Ойна кўлида, бахмал ўтовда, ухлаб ётган ерида Барчиннинг руҳини ҳам танига киргизиб қайтди. Алпомишнинг руҳини ҳам танига киргизди. Эрта-мертан тонг отди. Оқшом кўрган одамлар йўқ, бир ўзи қопти. Қадимгидан сертараддуд бўлиб, бийнинг қизини тушида кўриб: «Оқ қубба келган, қизил чиройли, хўб баркамол, яхши киз экан», деб отланиб ётибди.

Барчин ҳам канизларга кулиб ўтирибди: – Бий бобомнинг ўғли тушимга кирибди, икковимиз бир ерда ўтирибмиз, пок бўлмаса, ит йиқилиш бўлайлик, деб қопмиз, анча гаплашибмиз, – деб вақти хуш бўп ўтирибди».²

Келтирилган мисоллар халқимизнинг туш ҳодисаси билан боғлиқ куйидаги ўта муҳим қадим эътиқодий қарашларини ўзида мужассам этганлиги билан ҳам аҳамиятли.

1. Раҳмоний тушлар ҳомий эранларнинг руҳи равонни тандан чиқариб, тайин манзилларга олиб бориб, тегишли руҳ билан учраштириши ва яна танга қайтариши натижасида олган маълумотлари эканлиги ва айни ҳолатнинг реал воқелик сифатида англашилуги.

«Кунтуғмиш» достонида шундай тасвир берилган: «Кунлардан бир кун Холбека ноз уйқуда ётиб эди, бир туш кўрди. Чилтонлар ва мардон ғойиблар бир тонгда суҳбат қилиб ўтириб эди, бир чилтон келиб, Холбеканинг руҳини олиб борди, биттаси келиб, Кунтуғмишнинг руҳини олиб борди. Чилтонлар

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. – Б.139.

² Кўрсатилган манба. – Б.141.

тўй қилиб, Холбекани тўрага топширдилар. Иккови бир тўшакда ётиб, бир-бировига сўз қотиб, Холбека сўради: «Сен кимсан, жой-манзилинг қайда, отинг кимдир? Тўра айтди: «Отим Кунтуғмиш, отамнинг оти Авлиё Қорахон, отам Нуғойга подшо, Нуғой тўраси бўламан. Сен кимсан, отинг кимдир, юртинг қаерда?» Холбека айтди: «Отим Холбека, отамнинг оти Шоир вазир, юртим шахри Зангирда.

Иккови бир-бирови билан ўйнашиб, тўранинг узугини Холбека олиб қўлига солди: Холбеканинг узугини тўра олиб қўлига солди (Шу кеча Кунтуғмиш ҳам шундай туш кўрди). Шу ишда иккови ҳам уйғонди.

Тўра оҳ тортиб, бу дардини ҳеч кимга айтмай, нигинига қараса, бошқа нигин: қоғозга муҳр қилиб босса, Холбеканинг оти чиқди».¹

«Кунтуғмиш»да узукларнинг алмашиши туш ва ҳуш боғлиқлиги ўта реал воқеа сифатида қаралиб, ғайб иши деб тушуниланлигининг анъанавий тус олганлигини ҳам исбот этади.

2. Тушда кишиларнинг кўриши ҳам руҳларнинг учрашуви натижаси сифатида талқин этилади. Масалан, Қоражон Алпомишга илк бор Муродтепада дуч келганида кўрган тушини эслаб «...Магар қирқ чилтон билан расул пайғамбар мени мусулмон қилиб, қавм-қариндошини тушимда руҳима кўрсатиб, мени дўст қилган, Кўнғиротдан келаётган Алпомиш деган комилбачча шул бўлмаса», – деб Алпомишга қараб, бир сўз деб турган экан»² тасвирида ҳам руҳий ҳолатга алоҳида урғу берилмоқда.

Барчиннинг эса Суксурой канизга ўз тушини сўзлай туриб: «Жон жасаддан бир бекарор бўлганда», деб айтиши замирида ҳам худди ана шу тасаввурлар олами турибди.

¹ Кунтуғмиш. Достон / Айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли. Ёзиб олувчи Исо Эрназар ўғли. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарифов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. – Б.135.

² Алпомиш. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. – Б.148.

3. Руҳи равон кўчиши ва воқеалар кечиш жараёнининг файзи саҳар вақтида рўй бериши. Чилтонлар Алпомиш ва Барчин, Кунтуғмиш ва Холбека руҳларини саҳар пайти учраштиргани аниқ айтилган.

Раҳмоний тушларнинг саҳар пайти кўрилиши «Алпомиш» достонида Барчиннинг иккинчи туши баёнида янада мукамал тасвирланган: «Барчин ҳам кўрган тушини Суксурой канизга айтиб турибди:

*Хазон бўлиб бозда гуллар сўлганда,
Жон жасаддан бир беқарор бўлганда,
Зиён ётиб, раҳмат тошар бўлганда,
Раҳмат дарё айни тошиб келганда,
Туш кўрибман файзу саҳар бўлганда...»¹*

Одатда, саҳар пайти барча зиён-заҳматлар, яъни тун (зулмат) кучлари чекиниб, ёруғлик (кун) ҳукми қарор топади ва шу пайт кўрилган тушлар албатта рўёбга ошади, деб англанади. «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Рустамхон» ва бошқа достонларимиздаги кароматли тушларнинг саҳар пайти кўрилди, деб тасвирланишининг бош сабаби ҳам шундан.

4. Туш кўрувчиларнинг уйғониб, бўлган воқеани эслашлари ва таъбир излаб, тадбир белгилашлари. Достонларимиздаги деярли барча тушларни бунга мисол қилиб келтириш мумкин.

Юқорида кўриб чиқилган туш намуналарининг ўзбек халқ достонлари таркибида келувчи аксарият тушлардан ажралиб турувчи муҳим бир жиҳати – бир вақтнинг ўзида икки ёки ундан ортиқ кишининг бир хил мазмундаги туш кўришининг тасвирланишида. «Алпомиш» достонининг икки ўрнида, аввало, Алпомиш ва Барчин, сўнгра Қоражонлар, «Кунтуғмиш» достонида Кунтуғмиш ва Холбека, «Юнус билан Мисқол» (Раҳматулла Юсуф ўғли варианты)да Гўрўғли ва Юнус, Мисқол парилар бир хил туш кўришади. Қаҳрамонларнинг бу тартибда бир пайтда бир хил туш кўришлари уларнинг

¹ Кўрсатилган манба. – Б.145.

ягона руҳий иқлимга мансуб бўлиб, орзу-интилишлари тақдирларида боғлиқлик мавжудлигидан ҳам далолат беради.

Ўзбек халқ достонларида тушларни кимлар, қайси ҳолатда кўришларидан қатъи назар, достон сюжети ва воқеалар баёнига алоқадорлигига кўра икки катта гуруҳга ажратиш мумкин.

1. Бутун асар давомида ўз тасдиғини топиб борувчи, қаҳрамонлар ҳаёти ва тақдирини деярли тўла қамровчи тушлар.

2. Сюжет ҳалқаларининг маълум бўғинлари, қаҳрамонлар ҳаётининг у ёки бу даврига тааллуқли тушлар.

Биринчи гуруҳга мансуб тушларнинг ёрқин намунаси сифатида «Гўрўғлининг туғилиши» достонида Шохдорхоннинг кўрган тушини келтириш мумкин.

«Ана энди, Шохдорхон подшодан эшитинг: Шохдорхон бир куни ёмон туш кўрди, тушида бир ажойиб иш кўрди. Шунда қуръаандоз мунажжимларини, ҳукамо-таъбирчиларини йиғди. Йиғилганларга қараб, Шохдорхон бир сўз айтди:

*Губурларим бугун ухлаб туш кўрдим,
Мен тушимда кўп қабохат иш кўрдим,
Ё билмайман, ўзи манглайнинг шўри,
Ёвмит элдан келди иккита бўри.
Келган бўри, қуръаандозлар, ким бўлди?
Икки бўри тоғда икки шеър кувди,
Шербаччалар қўйга оралаб қолди,
Қўйимнинг ўлигин ҳар ёққа отди.
Тутуним бурнимдан чиқиб кетди.
Бу тушимнинг таъбири не бўлди?
Тепамдан бир лаган тиллам сочилди,
Оғзимдан бир толтир қушим училди.
Иморатим бари теп-текис бўлди,*

*Шуъласи оламини ён-ёруғ қилди.
Қуръаандозлар айтинг, таъбир на бўлди?
Бир чинор элимдан кўкариб кетди,
Ғалт уриб шохаси осмонга етди.
Қурай, қурай соялаган ким бўлди?
Сочларингни тол-тол қилиб таранглар,
Бу гапларни ким кўргандан сўранглар.
Туши қурсин таъбирлари кўп ёмон,
Бу тушимнинг таъбирини йўринглар...»¹*

Юсуф қуръаандознинг таъбири:

*«Билмаганинг билдирайин, билмасанг,
Подшоҳим, мақсадга етгин, ўлмасанг!
Бу тушингнинг таъбирини айтайин,
Тагин-а, кўнглингга оғир олмасанг.*

*Зимистон айрилмас тоғларнинг қори,
Тушинг қурсин, билдим, манглайнинг шўри!
Ёвмит элдан кепти иккита бўри:
Икковидан яхши фарзандлар бўлар,
Қўйингни ўлдирган бўри – иккови.*

*Бошларингга неча савдолар солар,
Фуқаронгнинг кўнгли қаролар бўлар,
Тушингнинг таъбири шулдир, подшойим.
Шу бирови элатингга шоҳ бўлар,*

¹ Гўрўғлининг туғилиши. Достон / Айтувчи Муҳаммад Жомрот ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи Малик Муродов. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. – Б.13.

Тушингнинг таъбири шулдир, подшойим!

Тепангдан сочилган тилланг қонингди(р),

Оғзингдан учган қуш жонингди(р) .

Қулаган иморат сенинг танингди(р),

Тушингнинг, қурсин, таъбирлари шу бўлди».¹

Шохдорхон кўрган тушида аён бўлганидек, Гўрўғли туғилиб, вояга етиб, куч-қудратга эниб, кўр қилинган отаси учун Шохдорхондан ўч олади.

«Юсуф ва Аҳмад» достонида Гўзалшоҳ кўрган туш ҳам моҳиятан Шохдорхон тушига уйғун: «Икки йўлбарс Миср элига келиб, Гўзалшоҳга тикилади. Ейман, деб унга ташланади, тирноқлари шоҳнинг этига ботади. Эл оралаб, иморатларни бузади. Бир чинор кўкариб, шоҳлари осмонга етади. Мисрнинг одамлари чинор тагида ётади. Йўлбарснинг бирови чанг солиб, Гўзалшоҳнинг тепасидан тиллалар сочилиб, қуши учади. Иморати текис бўлади. Бобо қамбар: Икки йўлбарс – Юсуф ва Аҳмад, тўкилган тилла – қон, учган қуш – жон, қулаган иморат – тана, ёп-ёруғ ой – ўзим, деб таъбир қилади. Гўзалшоҳ уни бу таъбири учун зиндонга ташлатади. Достон воқеаларининг изчил баёнида бу туш ўз тасдиғини топади. Асар охирида Юсуф ва Аҳмад келиб, Бобо қамбарни зиндондан озод қилади. Гўзалшоҳ мағлуб бўлади.

Моҳиятан достон фабуласига тенг, ўта тимсолий шаклда келувчи бу хил тушлар асар бадиий қимматини ошириш баробарида, эпос структурасида тақдирнинг роли ҳал қилувчи ўринга эгаллигини намоён этувчи етакчи унсурлардан ҳисобланади. Одатда, ушбу гуруҳга алоқадор тушлар достон воқеалари бошидан ёки воқеа ривожининг аввалидан ўрин олади.

Иккинчи гуруҳ достон воқеалари баёнининг деярли барча бўғинларида, кўпчилик ҳолатда, воқеа ривожини ва сўнгида келади. Ушбу гуруҳнинг ёркин

¹ Гўрўғлининг туғилиши. Достон / Айтувчи Муҳаммад Жомрот ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи Малик Муродов. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. – Б.12 – 13.

намунаси сифатида «Алпомиш» достонининг Пўлкан ва Эргаш шоир вариантыдаги воқеа якунида Бойбўри кўрган тушни келтириш мумкин: «Шунда туш кўрганини айтиб, Бойбўрибек бир сўз деди:

*Оғайнилар, бугун ухлаб туш кўрдим,
Мен тушимда хўп ажойиб иш кўрдим.
Кашалнинг элидан бир шунқор учди,
Қултойнинг олдига парвоз қип тушди.*

*Ултонтозга кабоб чангаллар солди,
Ўтирган ҳовлиси теп-текис бўлди.
Қўнғиротнинг шаҳари ёп-ёруғ бўлди,
Тос тепамга икки жуфт чироқ ёнди.*

*Ҳамма одам атрофимга келдилар,
Мен ўзимни бир баландга олдилар.
Ҳамма одам қулли бўлсин, дедилар,
Атрофимни олиб турган ким бўлди?*

*Давлат берса, яхши рўмол ўрагин,
Қора зулфинг гарданингга тарагин.
Хобнома китобни олиб кел, Қалдирғоч,
Бу тушимнинг таъбирини жўрагин.*

Шунда Қалдирғоч бориб китобни олиб келиб, отаси Бойбўрининг тушини жўраб ётибди:

*Ўйласам, омонат банданинг жони,
Ҳамроҳ бўлгай мўмин қулнинг иймони.
Гоҳи туш раҳмони, гоҳи шайтони,
Тушман фолнинг бўлмас экан баёни.*

*Давлат берса, балхи рўмол ўрайин,
Ўлмасам, элимда даврон сурайин.
Айтганимга қулоқ солинг, отажон,
Тушингизнинг таъбирини жўрайин.*

*Шукр, обод бўпти Қўнгирот элингиз,
Сайрайди боғларда булбулингиз.
Бир шунқор давра олиб учса Кашалдан,
Аввал келиб, Қултой билан кўришибди,
Алҳамдуллоҳ, келибди ёлғиз улингиз.*

*Оқизибди Ултонтознинг ёшини,
Итларга торттириб унинг гўшини,
Кесиб обди Ултонтознинг бошини,
Минг мартаба шукр этай худога,
Акажоним кепти Қўнгирот элимга.¹*

Келтирилган мисолдан аниқ кўриниб турибдики, бу гуруҳга мансуб тушлар дoston сюжетининг маълум қисми ва вақт жиҳатидан ҳодисалардан қаҳрамонларга тегишли маълумотларни, хабарларни илоҳий мактуб сифатида етказишга хизмат қилади.

Ўзбек фольклори, хусусан, эртак ва дostonлардаги тушларнинг табиати, ўзига хос хусусиятлари, умумий жиҳатлари уларни ўзаро муқояса этганда янада яққолроқ намоён бўлади.

¹ Алпомиш. Дoston / Айтувчилар Пўлкан шоир ва Эргаш Жуманбулбул ўғли. Нашрга тайёрловчилар Тўра Мирзаев ва Зубайда Ҳусаинова. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – Б.189 – 190.

Туш эртак ва достон жанри таркибида муҳим бадиий композицион юк ташувчи мотивлардан бири эканлигини юқорида таҳлил этилган қисмлар хулосалари исбот этади.

Аслида, ҳар қандай бадиий асар, шу жумладан, фольклордаги тушларнинг зуваласи ҳам бевосита ҳаётдан, одамлар кўрувчи тушлардан олинади. Ҳар икки ҳолатда ҳам туш руҳи равоннинг ўзига ёнма-ён замон ва маконга саёҳати сифатида англаниб, ўз мантиғи билан воқе бўлади. Ҳаётдаги тушлар коммуникатив вазифа бажаришса, санъатдаги, жумладан, эртак ва достонлардаги тушлар бадиий-коммуникатив юк ташийди.

Ҳаётдаги ва эртак, достонлардаги тушлар келаётган хабарнинг амалга ошувидаги муддатларнинг шартли бўлишига кўра ҳам бир-бирига ўхшаб кетади.

1. Киши (ҳаётда), қаҳрамон (асарда) тақдирини тўла қамровчи тушлар. Бу хил тушларнинг амалга ошишида узоқ муддатлар, кўпинча, кўрувчининг умри давомидаги вақт ўтади. Бу кенг қамровли даврдан хабар берувчи тушлар ўта тимсолий, умумий тарзда намоён бўлади.

Ҳар бир киши ўз ҳукми давомида бу хил тушларни кўради. Бу тушлар бевосита кўрувчининг ўзи ёки яқинлари тақдирига боғлиқ келиши мумкин. Намуна сифатида машҳур созанда Турғун Алиматовнинг оталари кўрган тушни келтирамиз: «Алимаат субҳи дамда уйғониб, ибодатини қилиб, онаси хузурига кирди.

– Она, бир туш кўрдим. Тушимда осмондаги ой ҳовлимиздаги мана шу толга қўнибди. Қўл узатсам етгудек экан. Олиб, яктагимнинг қўйнига солдим. Биров кўриб қолмадимикан деб, у ёқ-бу ёққа қарасам, ҳеч зоғ йўқ, уйғонсам тушим.

– Сенга худойим кўчқордай ўғил бераркан, болам. Толеи ойдек мунаввар, номи етти иқлимга машҳур бўларкан, болам».¹

Чиндан ҳам Алиматовнинг отаси кўрган туши кейинчалик, қарийб ярим асрдан ортиқ вақт ўтиб, ўғлининг тақдири сифатида ўз тасдиғини топди.

Биз ишимизнинг ушбу бўлими давомида таҳлил этган «Мусофирбек» эртаги, «Гўрўғлининг туғилиши» достонида Шохдорхон ва «Юсуф ва Аҳмад»да Гўзалшоҳ кўрган тушларни ушбу гуруҳнинг ёрқин намунаси сифатида келтириш мумкин.

2. Вақт ва амалга ошуви жиҳатидан қисқароқ муддатни қамровчи тушлар. Бунда уч кун, уч ҳафта, уч ой ва ниҳоят уч йилгача вақт оралиғида туш билдирган хабар амалга ошади, деб анланган. Ҳаётда рўй берувчи айни турдаги тушларга ёзувчи Абдулла Қодирий кўрган тушни мисол қилиб келтирамиз: «У киши: – Бугун бир бемаза туш кўрдим, Ҳайбулла, – дедилар паришон ҳолда.

– Мен дафъатан нима дейишимни билмай қолдим. Чунки, юқорида айтганимдек, у киши бировлар ҳақидаги тушларни кўп ҳикоя қилган бўлсалар ҳам, ўзлари ҳақида биринчи гапиришлари эди. Кўнглимдан: «Энди юрак бўшатишга бишим йўқлар-да, – деган андиша кечди...

– Қанақа туш, ада? – дедим ва негадир бир нарса сезгандай сесканиб кўйдим.

– Тун эмиш, – дедилар дадам, – осмонда тилла жабдуқли от устида учиб борар эмишман. Кўкда юлдузлар чарақлар, от жабдуғига ўрнатилган жавоҳир тошлар жилоланар эмиш... Пастда эса ҳамма мени қўл силкиб олқишлар эмиш. Шу вақт бирдан ҳаво айниди, ҳалиги мусаффо осмон зулматга айланди. Оқ отим гўё тубсиз жаҳаннам, унда мудҳиш махлуқлар ғужғон ўйнар, оғизларини очиб, узун тилларини чиқариб, гўё менга

¹ Баҳодир Мурод Али. Созандалар султони // Миллий тикланиш. – Тошкент, 1995. -№11. – Б.3.

ташланмоқчидай бўлар, баъзилари оғизларидан худди мушак отилган каби ўт сочар, мен бўлсам зўр бериб отни қамчилар эмишман. Лекин у энди қанот ёйиб уча олмас, чунки ўтлар ҳарорати уни куйдира бошлаган эмиш... Ниҳоят, от «шу-увв» этиб жаҳаннамга тик шўнғиб кетди... Чўчиб уйғондим, терлаб кетибман... Вужудимни аллақандай қўрқув қоплади. Бир нарса дея олмай, дадамга тикилиб ётар эдим. Дадам кулиб дедилар: – Бир қўнгилсиз гап бўладиганга ўхшайди, Ҳабибулло...»¹ Шу тушдан икки кун кейин, 31 декабрь куни Абдулла Қодирийни қамоққа олишди ва оила аъзолари ёзувчини қайта кўришмади.

Эртак ва дostonлардаги аксарият тушлар ушбу гуруҳга мансуб бўлиб, уларнинг кўпчилигида хабар ва ахборотлар тимсоллар билан келиб, махсус таъбир талаб этса, маълум қисмида бўлажак воқеа аниқ-тиниқ айтилади. «Алпомиш» дostonида Алпомиш кўрган иккинчи туш бунга мисол бўла олади:

*«Ҳакимбек кирганда ўн тўрт ёшига,
Меҳмон бўлди чўпонларнинг қўшида.
Ул кечаси файзи саҳар бўлганда
Расули худони кўрди тушида.
Маст уйқуда ётиб эди бу шунқор,
Фафлатидан кўзини очди Искандар,
Кўзига кўринди расул пайғамбар,
Бу сўзларни расул пайғамбар айтди:
«Адашган умматим, шафқатдорингман,
Таниб қолгин расул пайғамбарингман,
Умматларни мудом йўлга солурман».
Бу сўзни эшитиб Ҳаким шу замон:
«Пайғамбарим, эшит оҳу зоримни,
Сабил қилмам элда кирдикоримни,*

¹ Қодирий Х. Қодирийнинг сўнгги кунлари // Ёшлик. – Тошкент, 1989. -№6. – Б.50 – 51.

*Ҳали ололмайман Барчин ёримни,
Кўролмадим Шоҳимардон тиримни».
«Ғам ема умматим, – дейди пайғамбар, –
Остида дулдули, белда зулфиқор,
Жиловида Бобоқамбар жиловдор,
Ғамингда отланди Шоҳимардон тирлар,
Ғайратингдан бўзлаб кетар қалмоқлар,
Ҳеч ким бўлмас сенинг билан баробар,
Сенга тақдир қилди Барчин зулфакдор».
Бу сўзни эшитди ётган Искандар,
«Раҳм айлаб юборди хол қилган жаббор,
Ҳамма тирлар бўлди сенга мададкор,
Кўнглингдан кетади бир зарра ғубор»,
Бу сўзларни айтиб расул пайғамбар».¹*

Достондаги Барчин кўрган иккинчи туш ҳам аини турнинг намунаси бўла олади. Одатда, бу хил тушлар ўз таъбири билан бирга берилади.

3. Туш кўрилгандан сўнг кўпи билан бир кунча вақт ичида рўй берувчи тушлар. Бунда тушга бирор бир хомий руҳ, эран ёки азиз авлиё кириб, мушкул аҳволда қолган туш кўрувчига йўл-йўриқ ёки каромат кўрсатади.

Ҳаётда камдан-кам ҳолатларда рўй берувчи бундай тушларга Бобур Мирзонинг ёв таъқибида, ночор қолган вақти кўзини уйку олиб, Хўжа Аҳрори Валини тушида кўриши билан боғлиқ воқеани келтириш мумкин.

Эртак ва достонларда ҳам қаҳрамон ночор аҳволда қолган вақти ғайб эранлар унинг тушига кириб, шундай маслаҳатлар берган, йўл-йўриқлар кўрсатган ҳолатлар мавжуд. Масалан, «Ғуломбачча» эртагида Ғуломбаччага тушида бир одам аждарни қандай даф қилиш йўлини кўрсатса, «Беш қиз»да Хизр, «Маликаи Ҳуснобод»да маликанинг тушига кирган доно вазир айнан шундай вазифа бажаришади. «Гўрўғлининг туғилиши» достони (Пўлкан

¹ Алпомиш. Достон /Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. – Б.145.

шоир варианты)да ота юртни излаб йўлга чиққан ёки Гўрўғли чўлда беҳуш йиқилганда Хизр ёрдамга келиб, Така-ёвмит йўлини кўрсатиб, қўллаб юборади. Кишилар ҳаётда кўрувчи ва фольклордаги тушларнинг тимсоллари, уларнинг таъбирларида ҳам уйғунлик бор. Бу хусусда ишимизнинг навбатдаги бобида махсус тўхталамиз. Энди эса бевосита эртак ва достонларда келувчи тушларнинг қиёсий таҳлилига ўтсак.

Аввало, эртак ва достонлардаги тушлар ушбу жанр намуналарининг таркибий қисмини ташкил этиб, халқ бадиий даҳосининг маҳсули сифатида юзага чиқади ва яхлит бадиий-эстетик вазифа бажаради. Туш мотивининг ҳар бир жанрда ўзига хос равишда намоён бўлиши уларнинг фарқли жиҳатларида янада яққолроқ кўринади.

Эртакларда туш етакчи мотив сифатида келиши билан бир қаторда, бевосита туш асосига қурилган эртак сюжетлари ҳам мавжуд. Масалан, «Мусофирбек», «Сирли туш», «Хон билан камбағал деҳқон», «Ибратли туш» каби эртаклар бунинг мисолидир. Достонларда туш сюжет воқелигини юзага келтирувчи асосий мотив сифатида иштирок этса-да, бироқ бутун сюжет тушдан иборат бўлган достон учрамайди.

Тушнинг баёни, тафсилоти ва таъбирларининг ифода шакли ҳам ҳар бир жанрда ўзига хос равишда берилади. Эртаклардаги тушлар нисбатан қисқа, баъзи ўринларда бир-икки жумладан иборат насрий шаклда ифодаланса, достонларда тушлар батафсил, назм ва наср аралаш, баъзан бутунлай шеърий шаклда айтилади.

Бу ўринда бир бахши ва ягона достончилик мактаби вакиллари ижро этган достонлардаги тушлар қиёс қилинса, уларда маълум анъанавий ифода қолиплари шаклланганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, Пўлкан шоирдан ёзиб олинган «Алпомиш», «Гўрўғлининг туғилиши», «Юсуф ва Аҳмад» достонларида келган тушлардаги образлар ва тимсоллар, анъанавий эпик қайтариқлар фикримизга далил бўла олади.

Тушлар сюжетининг навбатдаги мотив билан ўзаро боғлиқлиги даражасига кўра ҳам маълум фарқларга эга.

Достон жанрига хос эпик кўлам ундаги туш мотивининг эртактаги камровига нисбатан фаол иштирокини ҳам таъминлаганлиги қуйидаги кўрсаткичда аниқ кўриниб турибди.

Достонларда туш, асосан, қуйидаги мотивлар билан алоқадор: уйланиш (15), синов (9), туғилиш (5), ҳомий (5), хатар (3), тирилиш (2), қайтиш (2), фарзандсизлик (1), сафар (1), ўлим (1).

Эртактардаги мотивлар сони нисбатан кам: синов (8), сафар (7), уйланиш (5), ҳомий (3), хатар (3), ўлим (1).

Ушбу кўрсаткичлар ўзаро чоғиштирилганда эртакт ва достонларда туш фаол алоқадор мотивлар сирасига уйланиш, синов, ҳомий ва хатар мотивлари кирмоқда. Ўз навбатида, эртактларда энг кўп келувчи синов мотиви (8) достонда бир бор келса, достонлардаги туғилиш мотиви билан алоқадор тушлар эртактларда кам учрайди.

Айни ҳолат ҳар бир жанр сюжет қурилишида у ёки бу мотивнинг мавжудлиги, уларнинг фаоллик даражаси бевосита ушбу жанр табиати билан алоқадор воқе бўлишини намоён этмоқда.

3.3. ТУШНИНГ БОШҚА МОТИВЛАР БИЛАН ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Ҳар бир халқ қиёфаси, феъл-атвори, тафаккури, руҳияти ва савияси, энг аввало, унинг оғзаки ижодида акс этади. Тафаккур тарихи ва тараққиёт босқичлари оғзаки ижод намуналарида намоён бўлади. Фольклорда халқнинг дунёни, ўзини билиш ва англаш сари қўйган қадамлари, жараёнлари мужассамдир.

Достонларимиздаги ҳар бир сўз, ҳар бир мисра, ҳар бир образ ва мотивлар чуқур таҳлил қилинган ва қиёсий ўрганилгандагина унинг юксак бадиият намунаси эканига амин бўламиз. Қаҳрамонлик ва бошқа достонларимизда эпоснинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатувчи кўплаб мотивлар мавжуд.

Халқ достонларида тимсолий маъно касб этган, туш мотиви билан бевосита параллел ҳолатда ёхуд ушбу мотив билан чамбарчас боғлиқ ҳолатда келган қатор мифологик мотивлар ҳам кўплаб учрайдики, шулардан бири қаҳрамоннинг илоҳий туғилиши бўлса, иккинчиси, унинг, яъни алпнинг сархушлик ҳамда тутқунлик (зиндон) ҳолатидир.

«Алпомиш» ва «Гўрўғли» туркум достонларида қаҳрамон – алпнинг туғилиши илоҳий хусусият касб этади. Илоҳий туғилиш фольклордаги етакчи мотивлардан бири бўлиб, бир неча босқичлардан иборат. Биринчиси: алп – қаҳрамон туғилишидан олдин ота-онасининг фарзандсизлиги ҳолати. Бу ҳолат, энг аввало, рамзий маънога эга. Бу, бир томондан, она уруғчилиги билан боғлиқ тасаввурларнинг достон қатламида сақланиб қолганлигидан далолат берса, иккинчи томондан, ҳокимиятни мустаҳкамлайдиган, пароканда элни яна қайта бирлаштирадиган янги авлод – янги қаҳрамоннинг туғилишини англатади. Иккинчиси: қаҳрамон туғилиши тушда илоҳий каромат қилиниши. Учинчиси: қаҳрамон туғилгандаёқ унинг зиммасига юклатилган вазифа, яъни ўташи шарт бўлган синовларнинг олдиндан белгилаб қўйилиши.

Атоқли олим В.Жирмунский илоҳий туғилиш мотивини партогенезис, яъни аёлларнинг сирли, илоҳий ҳомиладор бўлиши, яъни қадим тасаввурлар билан чамбарчас боғлиқ эканлигини таъкидлайди.¹

Эпосда қаҳрамоннинг бирор бир мева ёхуд тотем ҳайвон сабабли ёки ҳомий руҳ туфайли дунёга келиши ва уларнинг туғилаётган пайтида

¹ Жирмунский В.В. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С.224 – 233.

оталарнинг уйда бўлмаслиги олимнинг юқоридаги фикри асосли эканини кўрсатади.

В.Пропп ҳам илоҳий туғилиш мотивини матриархат даври билан боғлаб, унинг бир неча турларини санаб ўтади. Булар: 1) Мевадан туғилиш; 2) сўз – дуодан туғилиш; 3) рухдан туғилиш; 4) печкадан туғилиш; 5) яратилиш (ёғочдан ёхуд бошқа бирор бир нарсадан ясаш).¹

В.Проппнинг бу таснифи анча баҳсли. Зеро, бу ердаги мевадан туғилиш билан ёғоч ёхуд бирор бир дарахт новдасидан яратилиш айнан бир нарса. Шунингдек, сўз – дуодан туғилиш ва рухдан яратилишни ҳам айро-айро ҳолда эмас, балки бир ҳолатнинг турли матнлардаги турлича кўриниши, деб қараш лозим бўлади.

Ўзбек дostonларидаги туғилиш мотиви эса асосан;

– Тотемистик тасаввурлар;

– аждодлар култи билан боғлиқ тасаввурлар маҳсули эканини кўришимиз мумкин.²

«Алпомиш» дostonининг Пўлкан шоир ва Эргаш Жуманбулбул ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли вариантларида Бойбўрига фарзанд ато этилиши тушида аён бўлади.

Алпомишнинг бошқа вариантларидаги туғилиш мотивини ҳам чуқурроқ таҳлил қилсак, у бевосита туш билан боғлиқлигини кўрамиз.

¹ Пропп В.В. Мотив чудесного рождения // Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – С.203 – 240.

² Қаранг: Алпомиш. Дoston / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999; Алпомиш. Дoston / Айтувчи Берди бахши (Бердиёр Примқул ўғли). Ёзиб олувчи Абдулла Алавий. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Ёзувчи, 1999; Алпомиш. Дoston / Айтувчилар Саидмурод Паноҳ ўғли ва Эргаш Жуманбулбул ўғли. Ёзиб олувчилар Шамси Муродов ва Ҳоди Зарифов. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Ёзувчи, 2000; Алпомиш. Дoston / Айтувчи Хушвақт Мардонақулов. Нашрга тайёрловчи Т.Турдиев. – Тошкент: Ёзувчи, 1998; Гўрўғлининг туғилиши. Дoston / Айтувчи Муҳаммад Жомрот ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи Малик Муродов. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1967; Рустамхон. Дoston / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. – М.: Наука, 1972; Кунтуғмиш. Дoston / Айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарифов. Ёзиб олувчи Иса Эрназар ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975; Гўрўғли. Хоразм дostonлари / Нашрга тайёрловчилар С.Рўзимбоев, Х.С.Рўзимбоев, Г.О.Эшжонов. – Урганч: Хоразм, 2004.

Фозил шоир вариантида «Алпомиш»нинг туғилиши Шоҳимардон пирнинг равзасида тунаб қолиш билан боғланади, яъни қаҳрамоннинг туғилиши уларнинг тушида илоҳий каромат қилинади.¹ Умуман, туш ва туғилиш мотиви дostonларимизда кўпинча ёнма-ён келади.

«Манас» дostonида ҳам Манаснинг туғилиши тушда аён бўлади. Манаснинг отаси Жақипнинг тушини Бойжигитдан бошқа ҳеч ким таъбирлаб беролмайди. Жақипнинг тушидаги бургут ва йўлбарс туғилажак фарзанд нишонаси сифатида таърифланади.²

Бойбўрининг фарзандсизлик ҳолати дostonда рамзий бир маънога эга бўлиб, гап янги авлод – маданий қаҳрамоннинг туғилиши ҳақидадир. Қаҳрамоннинг туғилишидан олдин унинг юртида хаос – парокандаликнинг ҳукм суриши бу барча архаик эпосларга хос хусусиятдир. Алпомишнинг дostonда бобоси Алпинбийдан қолган, кўлда занг босиб ётган камонга эгалик қилиши ва алп атаниши бизга ана шу рамзийлик калитини топиб беради. Камон эпосда, энг аввало, космоснинг, салтанатнинг тимсоли бўлиб келади.

Алпомишнинг туғилиши хаоснинг космосга айланиши, тартибсизликларга тартиб берилиши, парокандаликнинг бирлашиши, кувватнинг жам бўлиши, эзгу адолатнинг тантана қилишидир.

Шоҳимардон пир билан боғлиқ ўринлар исломдан кейинги тасаввурлар маҳсулидир. Зеро, дostonнинг асосий сюжет тизими, ундаги мазмун ва моҳият исломиятдан анча олдинги, қадимий тасаввурлар билан боғланади. Бизнингча, Шоҳимардон пир билан боғлиқ ўринлар, аслида, ўзида аجدодлар култини тамсил этган Қултой образига тегишли, деб қараш керак. Қултой дostonда оддий бир чўпон эмас, Алпомишга ҳамиша кўмак берувчи ҳомий руҳдир. Дostonда Алпомишнинг Қултойга тутинган ўғил эканлиги айтилади. «Билмаганлар Алпомишни Қултойнинг ули дер эди».³ Алпомишнинг

¹ Алпомиш. Дoston / Фозил Йўлдош ўғли варианти. – Б.15.

² Манас. I китоб. – Б.23 – 48.

³ Алпомиш. Фозил шоир варианти. – Б.331.

елкасидаги беш панжа изининг бири Қултойга тегишли эканлиги ҳам, зиндондан қайтган, яъни қайта тирилган Алпомишнинг Қултой қиёфасига кириши ҳам бежиз эмас.

Алп – қаҳрамон туғилишининг тушда қаромат қилиниши ва унинг шажараси илоҳлар билан боғланиши жаҳон эпик ижодиётида кўплаб учрайди.

«Гильгамеш» достонида Гильгамеш ва Энкиду ҳам ярим одам – ярим илоҳ: «Сен бир хилқат Энкиду, мисоли тангри каби».¹

«Махабхорат» достонида ҳам пандавилар Панд шоҳининг ўғиллари. Бироқ шоҳ Панд тавқи лаънатга учраган, хотинлари тангри инояти билан фарзанд кўради.²

«Одиссея» достонида ҳам Одиссей Лаэртнинг ўғли. Шунинг билан бир қаторда у Зевснинг ўғли ҳам: «Зевс ато этган Лаэртнинг ўғли».³

Қаҳрамон – алпнинг илоҳий туғилиши мотивида, бир томондан, унинг илоҳлар билан боғлиқлиги эътироф этилса, иккинчи томондан, у ўз шажарасининг давомчисидир. Шунга кўра, Алпомиш Бойбўрининг боласи, Добонбий ва Алпинбийларнинг авлоди. Иккинчи томондан, у фарзандсизлиги туфайли Бойбўрига Шохимардон пир, яъни Қултой томонидан ато этилган илоҳий фарзанд. Шунинг учун ҳам у Қултойга ўғил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам етти йиллик зиндондан сўнг у айнан Қултой қиёфасига киради. «Дада Қўрқут китоби»да бу ҳолат очикроқ баён қилинган, яъни Бомси Байрак ўзига исм берган, ўзига ҳомийлик қилган ўзон – Қўрқут ота қиёфасига киради. «Алпомиш» достонидаги Қултой ҳам, «Дада Қўрқут китоби»даги Қўрқут ота ҳам аجدодлар культини ўзида тамсил этган бадий образлардир.

¹ Эпос о Гильгамеше. – М.: Наука, 1961. – С.12.

² Гринцер П.А. Эпос древнего мира // Типология и взаимосвязи литературы древнего мира. –М.: Наука, 1971. – С.134 – 205.

³ Гомер. Одиссея / Перевод с древнегреческого В.Жуковский. – М.: Правда, 1985. – С.133.

Кўпчилик олимлар туш билан боғлиқ илоҳий туғилиш мотивига эпик қаҳрамоннинг хислатларини бўрттириб кўрсатувчи восита сифатида қарашади. Бироқ бу қаҳрамоннинг эпосдаги функциясига киради. Мотивнинг мифологик асосларини бу ҳол изохлай олмайди. Чунки эпосда функция ва генезис бошқа-бошқа масала. Туш ва илоҳий туғилиш мотиви кўпроқ архаик эпосга хос бўлиб, у эпос қонуниятларини, унинг структурал тузилиши, эпос ва миф муносабатини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Тўғри, ушбу икки мотив билан эпос ва миф муносабатини ёритиб бериш мушкул. Шунинг учун эпосдаги бошқа етакчи мотивларни ҳам ўзаро қийслашни талаб этади. Шундагина биз эпос ва миф муносабатидаги ўзаро боғлиқликни, эпосда ҳам, мифда ҳам битта тизимга риоя этилганини кўрамыз: Фарзандсизлик – туш – илоҳий туғилиш – улғайиш – сафар-синов – қайтиш. Шунинг учун туш ва илоҳий туғилиш мотивлари дostonдаги бошқа етакчи мотивлар билан қийсий ўрганилгандагина эпоснинг мифологик асослари ва бадиияти янада чуқурроқ очилади. Худди миф ёхуд эртақдаги каби эпосдаги қаҳрамоннинг туғилиши тушда олдиндан башорат қилинади, ғайритабиий туғилади ва тез улғаяди, ёшлигидаёқ ўз қаҳрамонликларини намоиш этади. Алпомиш етти ёшида Алпинбий бобосидан қолган «ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли ёйини отиб, алп аталади: «Охири Алпомишбек алп бўлиб, тўксон алпнинг бири бўлиб, санага ўтиб, алплик отини кўтариб, етти ёшида Алпомиш оти қўйилди».¹

Алпомишнинг барча вариант ва версияларида ҳам ана шу ҳолат такрорланади. «Дада Қўрқут китоби»да Бомси Байрак қарвонга ҳужум қилган

¹ Алпомиш. Достон / Фозил шоир варианты. – Б.18.

ёғийларни енгиб, жасорат кўрсатади.¹ Манас ҳам етти ёшида ўз жасоратини намойиш этади.²

Қаҳрамоннинг жасорат кўрсатгандан сўнг унга ҳақиқий исм берилиши қадимги битик, яъни Култегин ёдномасида ҳам учрайди. «Отам Ҳакон ўлганда иним Култегин етти ёшда қолди. Ўн ёшда Умайдай онам бахтига иним Култегин Эр деган ном олди».³

Кўпгина архаик эпосларда қаҳрамон ёвузлик тимсоли бўлган аждарҳо – дев ва унга ўхшаш бирор бир махлуққа қарши курашади. Сигурднинг («Эдда»да) аждарҳони ўлдириши Рамнинг ракшасларни, Гильгамеш ва Энкидунинг эса Хумбабуни ўлдириши, Алпомишнинг Сурхайл мастон ва унинг ўғиллари билан кураши худди ана шунинг мисолидир.

Эпосда гарчи ёвуз куч жуда кўп эврилишларга учраган, қаҳрамон энди маълум бир душман кучларига қарши курашса-да, аслида, бу ёвузлик ибтидоси ер ости дунёсининг ёвуз кучларига қарши курашни англатади.

Шунинг учун «Алпомиш» достонида Алпомишнинг рақиби Тойчихон эмас, Сурхайл мастон ва унинг ўғилларидир. Тўқсон қалмоқ алпнинг ғорда яшаши ҳам, ташқи тасвири ҳам бизга ер ости ёвуз кучларини эслатади.

«Алпомиш» достонининг бошқа вариантларида «Тойчихоннинг 90 та дев аскарлари, Мастон кампирнинг 5 та дев ўғли бор эди»⁴, дейилади ва Алпомиш 90 газли девларга қарши курашади.

П.А.Гринцер ёвузлик тимсоли – мифологик махлуқларга қарши кураш қаҳрамоннинг жасоратини намойиш этувчи бир сифат бўлиб, бу жаҳон эпосидаги асосий мотивлардан бири эканлигини таъкидлайди.⁵

¹ Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-I (Giriş-Metin-Faksimile)*. – Ankara: TDK Yayını, 1994; Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-II (inceleme, indiks)*. – Ankara: TDK Yayını, 1994. – S.116 – 153.

² Манас. Сагымбой Ўрозбек ўғлининг варианты. Биринчи китоб. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – Б.22 – 72.

³ Култегин битиги // Қадимги ҳикматлар. – Б.27.

⁴ Алпомиш. Достон / Айтувчи Бекмурод Жўрабой ўғли. – Б.56.

⁵ Гринцер П.А. Кўрсатилган асар. – С.157 – 158.

Ярим одам – ярим илоҳ бундай қаҳрамонларнинг ҳали ёшлик чоғиданоқ жасорат кўрсатиши қаҳрамонлик эпосига хос бир хусусият бўлиб, бу жасоратлар қаҳрамон туғилиши каромат қилинганда унинг тақдирига битилган, зиммасига юклатилган вазифалардир. «Гильгамеш» достонида Гильгамеш, «Одиссея» достонида Одиссей, «Дада Қўрқут китоби»да Бомси Байрак худди ана шундай хислатлари билан ажралиб туради.

«Алпомиш» достонига ҳам хос бўлган бундай жиҳатлар эса уни жаҳон эпосининг дурдоналари билан қиёсий ўрганиш имкониятини беради.

Алп – қаҳрамоннинг ҳам илоҳларга хос бўлган хусусияти уларнинг ташқи бадиий тасвирларида ҳам яққол кўринади. Алпомиш, Гўрўғли ва бошқа қаҳрамонларнинг ташқи кўриниши тасвирлари ҳам бизга дев ёки аждарҳо келбатини эслатади. Алпларнинг улканлиги, ғайритабиий куч-қудратга эгалиги, ташқи бадиий тасвирлари билан дев ва аждарҳо каби мифологик мавжудотларга қиёсланади.

«...Қадди-қомати Ҳазрати Алига ўхшар, симбати Юсуф пайғамбарга ўхшар, келбати ўттиз икки газ... баҳодирликда бекаму кўст»¹ Алпомишнинг олти ботмон олтин соққани ўйнаб юриши, товушига ўн бир тоғ тебраниши, хар нонуштага тўқсонтадан жониворларни ейиши нафақат бадиий муболаға, балки маъбуд, илоҳлар ҳақидаги қадим тасаввурларнинг бадиий ифодаси ҳамдир.

Эпосда қаҳрамоннинг илоҳий куч-қудратга эга бўлиши, уларнинг бадиий тасвиридаги бундай муболағали жиҳатларда, биринчидан, алплар илоҳийлаштирилса, иккинчидан, халқнинг аста-секин илоҳий кучлар ҳақидаги тасаввурлардан ҳаётий кучларга, алпларга ўта бошлаганини кўрсатади.

Достонларимиздаги туш ва туғилиш мотивининг қиёсий таҳлили достонларимиздаги бошқа мотивларни тадқиқ этишда унинг поэтик

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчилар Пўлкан шоир ва Эргаш Жуманбул ўғли. – Б.21.

хусусиятларини, мифологик қатламнинг тарихий илдизларини, улардаги асл маъно ва моҳиятни янада чуқурроқ ўрганишда яқиндан ёрдам беради.

Эпик ижодда туш билан ёнма-ён (параллел) келадиган мотивлардан яна бири сархушлик ва тутқунликдир. Достонларимиздаги сархушлик ва тутқунлик ҳолатини таҳлил қилиш, туш мотивининг асл моҳиятини, унга сингдирилган мазмунни кенгроқ талқин қилиш имконини беради.

«Алпомиш» достонида Алпомиш Барчинни олиб келиш учун сафарга отланиб, йўлда қабристонда тунаб қолиб, қуйидаги тушни кўради:

«**Шоҳимардон пири чилтонларга** айтди: – Бул бачча бизнинг муридими бўлади, бугун сизларга меҳмон бўлди, кўнглини наза қилмай, вақтини хушлаб жўнатингизлар. Шу гапни айтиб, Шоҳимардон пири жўнаб кетди. Чилтанлар кўнглини хушлаб, отнинг жоловидан ушлаб, Бойчиборни таблага тортиб ташлаб, **Ҳакимбекни чилтанлар суҳбатга бошлаб**, бекнинг вақтини хушлаб ўтирди. От қоқиб, йўл юриб борган одам, чилтонлар суҳбатида ўтириб-ўтириб уйқу олиб кетди. Чилтонлар: – Бу бачча Шоҳимардон пирнинг муриди экан. Бизнинг суҳбатимизда бўлди, вақтини хушлаб олмадик, – деди. **Чилтонлар илму каромат билан Чилбир чўлидан, Ойна кўлидан, Бахмал ўтовда ўхлаб ётган еридан, Барчиннинг руҳини олиб келди танидан. Алпомиш мунда ўхлаб ётибди, ўхлаб ётган еридан бунинг ҳам руҳини танидан олди. Алпомишнинг руҳи билан Барчиннинг руҳини ўртада бир ерга қўйди. Бир коса шароби антаҳур чилтонлардан Барчиннинг руҳига тегди.** Барчиннинг руҳи шаробни кўлига олиб, Алпомишни кўриб, бир ўзи ичгани кўнгли бўлмай, Алпомишнинг руҳига олинг-олинг қилиб, бу сўзни айтиб турган экан:

Олинг, аллаёр-аллаёр,

Келинг, аллаёр-аллаёр,

Бўлинг, аллаёр-аллаёр.

Коса ўшлаб қўлим толди,

Бийнинг қизи маҳтал бўлди,

*Кўнглингиз кимдан қолди,
Боқолмай юрдик сабилди,
Хон тўрам, сизга не бўлди,
Олинг, аллаёр-аллаёр.
Шундай бўлди Барчин сўзи,
Кийганим гүлгун қирмизи,
Ақлингдолар жоду кўзи,
Қаватида йўқ канизи,
Коса берар бийнинг қизи,
Кўнгирот бекнинг сарвинози,
Бойсун элнинг добулбози,
Келинг, аллаёр-аллаёр.
Коса берар ойимчалар,
Богда очилган гул-гунчалар,
Жафо қилди кўп гаччалар,
Ҳалак бўлган бек баччалар,
Коса берган ойимчалар.
Узатдим коса оз – тўлмас,
Олмасангиз, сира бўлмас,
Ичмасангиз, ойим қўймас,
Бўлинг, аллаёр-аллаёр.¹*

Бу ҳолат «Юсуф ва Аҳмад», «Гўрўғли» туркуми, Хоразм ошиқ дostonларида ҳам кўп такрорланиб келади.

Қаҳрамоннинг сафарга отланишига ёхуд бошига кулфатлар тушишига айнан сархушлик ҳолати сабаб бўлади. Бу «Алпомиш» дostonининг иккинчи қисмида Алпомиш қайнотаси – Бойсарини қутқариш учун қалмоқлар юртига қайтиб боришида, айниқса, яққолроқ баён этилган. «Сурхайл кампир уларни меҳмон қилиш баҳонасида маст қилиб:

¹ Алпомиш. Фозил шоир варианты. – Б.85 – 87.

Қилсам деб айёр масхара,
Ичаётир шундай тура.
Ҳийла билан ақлин олар,
...Сулаб ётир қирк бир сардор,
Неча хум ароқни ичиб,
Энди маст бўп қолди қайсар.¹

Алпомишнинг қирк йигитини ёқиб юборади-ю, «ўтда ёнмас», «ўқ ўтмас», «қилич кесмас» унинг ўзини оти – Бойчиборнинг думига (!) боғлаб, зиндонга ташлайди. Қалмоқлар Алпомишнинг сархушлик ҳолатини: «Ҳозир ўлик маст бўп ётган балодир», – деса, Алпомиш эса ўз ҳолатини: «Маст бўлибман, мен зиндонга сазовор», – дея таърифлайди.

Бошқа қардош халқлар эпик ижоди, жумладан, «Манас» ва «Дада Қўрқут китоби»да айна ҳолатга дуч келамиз. «Дада Қўрқут китоби»да Салор Қозоннинг уйи талон-торож бўлганлиги хусусидаги ҳикоятда унинг ўз уйини, тўғрироғи, юртини ташлаб, овга отланишига, ўғли ва хотинининг ғаюрларга тутқун бўлишига сархушлик сабаб бўлади:

«Тўқкизта қора кўзли, хўп сувратли, сочи ортига ўрилган, кўксида тугмали, қўллари хиноли, бармоқлари нигорли, гўзал ғайридин қизлари улуғ Ўғиз бекларига ароқ тутиб, шароб ичирардилар. Ичиб-ичиб Улош ўғли Салор Қозоннинг боши айланди».²

Бамси Байракнинг тутқун бўлишига ҳам, аслида, сархушлик сабаб бўлади: «...Ёримасин, ёлчимасин, ул малъун тезда етти юз ғайридин билан йўлга тушди. Байрак оп-олача чодир ичинда еб-ичиб ўтирар эди. Тун уйқусида душманлар ўтовга бостириб келди, булар-чи ғофил».³

¹ Алпомиш. Достон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.38 – 39.

² Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-I (Giriş-Metin-Faksimile)*. – Ankara: TDK Yayını, 1994. – S.95.

³ Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-I*. – S.130.

Эътибор берсак, «Алпомиш» достонида ҳам, «Дада Қўрқут китоби»да ҳам қаҳрамон – алпларнинг тутқун бўлишига сархушлик сабаб бўлаяпти. Бошқа эртак ва дostonларимизда ҳам сархушлик ва тутқунлик (тоғда, ғорда, кудукда, зиндонда, баъзан эса қўрғонда бандилик) ҳолати туш мотиви билан ёнма-ён келади.

«Юсуф ва Аҳмад» достонида ҳам Юсуф ва Аҳмад сархушлик туфайли Миср подшосига тутқун бўладилар: «Ана Аҳмадбек шу куни қирқ йигити билан ичди майни, бариси думини қайтарган маст бўлди».¹

«Гўрўғли» туркум дostonларида Гўрўғли қирқ йигитига мурожаат қилиб, косада май тутати. Майни ҳамма ҳам ичолмайди, чунки май ичганлар бирор муҳим топшириқни бажаришлари, яъни синовдан ўтишлари шарт бўлади.

Ҳамма ҳам шомон бўлавермагани каби, ҳамма ҳам майни ичишга кодир эмас. Майни эса фақат алпларгина ича олади. Маълумки, эпос қонуниятига кўра алплар туғилишидан олдин илоҳий қаромат қилинади ва улар ҳамиша ҳомий руҳлар кўмагида бўлади.

Алпомиш ва Бомси Байракнинг сархушлик ва тутқунлик ҳолати тасодифий бўлмай, бу уларнинг алплик мақомига эришувидаги навбатдаги синовлардан бири эди.

Сархушлик туркий халқларнинг қадимги маросимига кўра ҳомий руҳлар билан мулоқот қилиш ҳолати ҳисобланган. Сархушлик, яъни беҳушлик шомоннинг галюцинация, экстаз ҳолатидир. У шу ҳолатидагина нариги дунёга сафар қилади.

Хитойликларнинг мусиқа тарихи китобида милоддан аввал Хитойнинг ғарбида яшаган туркларнинг мусиқа ва рақслари ҳақида сўз юритадилар. Турклардан хитойликларга ўтган рақслардан бири – «Хут-энью» ракси бўлиб, уни эркаклар ижро этганлар. Бу рақсда раққос икки қўлига

¹ Юсуф ва Аҳмад. Дoston / Айтувчи Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан ва Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи Ҳоди Зарифов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б.78.

май олиб, май ичиб рақсга тушади. Май тугаши билан рақс ҳам тугайди. Бу рақс бизга шомоннинг май билан рақсга, жазавага тушишини эслатади. Рақсда сархушлик, беҳушлик, яъни шомоннинг нариги дунёга сафар чоғидаги ҳолати акс этган.

Сархушлик ва беҳушлик рамзий ўликлик ҳолатидир. Шомон беҳушлик ҳолатида ўзининг ўлганини, танаси бўлак-бўлакларга ажралганини яхши ҳис қилиб туради. Қайта тирилиш маросими қанчалик азоб-уқубатли бўлса, бу шомоннинг куч-қувватидан дарак беради.

Олтой шомонларининг шу кунгача сақланиб қолган маросимларида ҳам беҳушлик шомон руҳий ҳолатининг энг олий босқичи бўлиб, узок беҳушлик ҳолатида бўлган шомонлар катта ҳурмат ва эътиборга молик бўлганлар.

Сархушлик, беҳушликдан мақсад «ўлик»лик ҳолатига ўтиш – нариги дунёга сафар қилиш, илоҳий куч-қудратга эга бўлиб, қайта туғилишдир.

Алпомиш достоннинг биринчи қисмида Барчин ёрини олиб келиш учун йўлда кетаётиб, мозорда (тоғ, ғор, мозор муқаддас, яъни руҳлар билан мулоқот қилиш жойи ҳисобланган) тунаб қолади. У ерда эса чилтонлар Алпомишнинг руҳи билан Барчиннинг руҳини учраштиради: «Чилтонлар: – Бу бачча Шохимардон пирнинг муриди экан. Бизнинг суҳбатимизда бўлди, вақтини хушлай олмадик, деб илми каромат билан Чилбир чўлидан, Ойна кўлидан, бахмал ўтовда ухлаб ётган еридан Барчиннинг руҳини танидан олиб келди. Алпомиш ухлаб ётган еридан бунинг ҳам руҳини танидан олди. Алпомишнинг руҳи билан Барчиннинг руҳини ўртада бир ерга қўйди. Бир коса шароби антаҳур чилтонлардан Барчиннинг руҳига тегди. Барчин руҳи шаробни қўлига олиб... Алпомишнинг руҳига олинг-олинг қилиб, бир сўзни айтиб тургани экан».¹

Салор Қозоннинг тутқун бўлиши ва бу тутқунликнинг нариги дунёга сафар билан боғлиқ эканлиги «Дада Қўрқут китоби»да аниқ баён этилган:

¹ Алпомиш. Достон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.86.

«Ниҳоят Қозонни келтирдилар. Таманин қалъасида бир кудукқа ташладилар... Бир кун Такурнинг аврати айтур: – Борайин, Қозонни кўрайин, холи не кечибди. Кўп одамларга жабр этганмиш у, – деди.

Хотун келиб, зиндончига тешикни очтиртди. Чакирди, айтур: – Қозонбек ҳолинг надир?..

Қозон айтур: – Ўликларингга ош берган пайт уларнинг қўлларидан олиб ейман, ўликларингиз йўрғасига минаман, танбалларини судрайман, – деди».¹

Алпомишнинг етти йил, Бомси Байракнинг ўн олти йил зиндонда тутқун бўлганда уларнинг ўлди деган хабар тарқалишида ҳам айнан юқоридаги рамзий маъно яширин.

Қаҳрамон – алпнинг нариги дунёга сафаридан мақсад – магик кудратга эга бўлиб, қайта туғилиш, бир мақомдан иккинчи бир мақомга кўтарилишдир. Шу сабабли туркий, жумладан, Олтой шомонларининг ҳозиргача сақланиб қолган маросимларида беҳушликнинг ўзини ўзи чавақлаш, бошини кесиб ташлаш, танасини тилка-пора қилиш ҳолатлари учрайди. Шомоннинг бу ҳолати бир мақомдан иккинчи бир мақомга ўтишдаги маросим билан боғлиқ бўлиб, танани тўлиқ инкор этиб, руҳ билан бирлашишни билдиради. Танасини инкор этиб, янгидан туғилган, ҳомий руҳлар қувватини ўзида жамлай олган шомонга дунёни янгилаш, янгидан куриш имкони берилади.

Сархушлик, беҳушлик ҳолати «Авесто»да ҳам учрайди. «Авесто»да хаумо ичимлиги кишида жазава кўзғатиб, илоҳий куч-қудрат ҳамда боқийлик бахш этувчи ичимлик сифатида тилга олинади.² Уни ичган киши бир вақтнинг ўзида ҳам ерда, ҳам руҳлар оламида бўла олиш қобилиятига эга.

¹ Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-I*. – S.235.

² Мифы народов мира. В двух томах. –М.: Энциклопедия, 1992. Т.2. – С.462.

«Алпомиш» ва бошқа дostonларимизда туш, илоҳий туғилиш, сархушлик ва тутқунлик ҳолатларининг ёнма-ён келиши тасодифий эмас.

Қаҳрамон бир мақомдан иккинчи бир мақомга кўтарилаётганда турли хил синовлардан ўтган. Алпомиш ҳам, Бомси Байрак ҳам худди шундай синовларга дуч келади. Эпосда бундай синовлардан фақат алпларгина ўта олади.

Алпомиш ўз ёри қўйган шартларни бажариб, биринчи синовдан ўтиб, биринчи мақомга эришган бўлса, сархушлик туфайли тутқунда бўлиб, ундан озод бўлиши иккинчи мақомга ўтиш ҳолатини акс эттиради. Биринчи синов алп – шомоннинг балоғат ёшига етганини билдирса, иккинчи мақомдан ўтиш билан эса у юртга бош бўлиш, салтанатга эгалик қилиш қудратини ифода этади. Бу ҳолат «Алпомиш»га ўхшаш дostonларимиздаги мифологик қатлам илдизлари қадимги замонларга бориб тақалишини кўрсатади. Зеро, қадимда шомонлик маросимига мувофиқ беҳушлик мақомидан ўтган шомон ёвуз руҳларни, ёвуз кучларни енга олиш қудратига эга бўлган.

Қадимги турк ва ҳинд асотирларида гуноҳ қилган кишини ёпиқ идишга солиб (яъни тутқун қилиб) қўйиш ҳақида афсоналар бор. Идишдан қайтиб чиққан киши она қорнидан қайта туғилган билан тенглаштирилган. Ҳиндларда сигирдан қайта туғилиш маросими мавжуд. Бу маросимга кўра, коҳин сигир акс эттирилган тулупга киради ва ундан қайтиб чиққанда қайта туғилган ҳисобланади. Зиндон (қудуқ ва ҳоказолар) қоронғилиги ва бўшлиги билан она қорнини эслатади.

Эътибор қилсак, алплар синовдан ҳамиша ҳомий руҳлар кўмагида ўтади. Уларнинг тутқунликдан озод бўлишида ҳам ҳомий руҳлар асосий рол ўйнайдилар.

Алпомиш ўз оти – Бойчиборнинг думи, Бомси Байрак эса қиз туширган арқон ёрдамида тутқунлик (зиндон)дан озод бўладилар. От ёли, баъзан эса қиз сочи, арқон – булар ҳаммаси магик ритуал характериға эга

бўлиб, унинг илдизлари қадим тасаввурлар билан боғланади. Ибтидоий одам дунёқарашига кўра, соч ёхуд ёлда рухлар яшайди.

Туркий халқларнинг кўпгина эртакларида ўз ёлидан берган дев, от, бўри ёхуд сочидан тола берган пари қаҳрамоннинг ёлни тутатиши билан дарҳол унга кўмакка етиб келадилар.

Олтой шомонларининг бош кийими от ёки буғунинг ёлидан тайёрланган.¹ Шомонлик удумига кўра соч ёхуд ёл жонли ва қудратлидир.

Алпомиш ҳам, Бомси Байрак ҳам ҳомий рухлар кўмагида зиндондан озод бўлиб, яъни қайта туғилиб, бир мақомдан бошқа бир мақомга кўтарилганлигини уларнинг тутқунликдан сўнг ўз қиёфаларини ўзгартирганликларида ҳам кўрамиз.

Алпомиш етти йиллик бандиликдан сўнг юртига қайтаётиб Қултой қиёфасига, Бомси Байрак эса Далли ўзон қиёфасига киради.

Алпларнинг зиндондан қутулгандан сўнг ўзга қиёфада кириб келишлари бу дoston сюжетининг, ундаги мифологик қатламнинг қадимий эканлигини намоёиш этади. Қаҳрамоннинг қиёфа ўзгартиришлари бу уларнинг нариги дунёга сафар қилгани, қайта туғилиб, юксак бир мақомга эришганлигини ифода этади. Қиёфа ўзгартириш, яъни никоб – бу илоҳиёт белгиси ҳисобланган. Фақат энг юқори мартабага эришган шомонгина бир қиёфадан иккинчи бир қиёфага кира олган.

Алпомиш нега айнан Қултой қиёфасига, Бомси Байрак нега айнан Далли ўзон қиёфасига кирди, деган саволга эпосда гўё очик жавоб йўқдай.

Бомси Байракнинг Далли ўзон қиёфасига кириши ҳомий рух – Қўрқут ота қиёфасига киришидир. «Дада Қўрқут китоби»да бунга очик ишоратлар бор.

Қўрқут ота келиб, Бомсига исм беради:

¹ Традиционные верования и быт народов Сибири: XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.163.

«...Сан ўғлингни Бомсим дея эркаларсан,
Унинг оти бўз айғирли Бомси Байрак бўлсин,
Отини мен бердим , ёшини эгам берсин».¹

Бомси Байракнинг уйланишида ҳам Қўркут ота шартларни бажаришда кўмак беради. Демак, Бомси Байракнинг Далли ўзон – аждодлар культини ўзида тамсил этган ҳомий рух – Қўркут ота қиёфасига кириши бежиз эмас.

Алпомишнинг нега айнан Қултой қиёфасига кирганига достоннинг бир жойида ишора қилинади.

«Қултой айтди: – Алпомишнинг белгиси шул эди. Ўнг эғнида Шохимардон пирнинг, чап эғнида ўзимнинг беш панжамнинг изи бор эди».²

Атоқли фольклоршунос Ҳоди Зарифов Шохимардон пир билан боғлиқ белгини достоннинг кейинги давр, исломдан сўнгги давр таъсири, деб тўғри хулоса чиқаради. Мана шу белги, Алпомиш елкасида Қултойнинг панжасининг изи борлиги – Қултойнинг оддий чўпон эмас, балки ҳомий рух эканлигини кўрсатиб турувчи далилдир.

Қултойнинг оддий чўпон эмаслиги бошқа бир жойда, достоннинг бошида ҳам айтилади:

«Қултой ҳам захар чол эди, ётган жойида бир кур хайт тортганди, тўксон тўқайдан йилқи йиғилиб, қошига келди».³

Қўркут отанинг Бомсига исм бериб, бўз айғирли бўлсин, дейиши билан Қултойнинг Алпомишга от танлаб бериши айнан бир ҳодисадир.

Алпомишнинг елкасидаги беш панжа эгаси ҳам, унга исм берган ҳам, от кўринишида алпни зиндондан қутқарган ҳам ҳомий рух – Қултой эди. Шунинг учун ҳам Алпомиш айнан аждодлар культини ўзида тамсил этган Қултой қиёфасига киради.

¹ Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-I*. – S.121.

² Алпомиш. Достон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.153.

³ Алпомиш. Достон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.76.

Қултойнинг ҳам, Қўрқут отанинг ҳам аجدодлар култи билан боғлиқлиги китобдаги жуда кўп жойларда рамзий-тимсолий тарзда бериб ўтилади. Маълумки, аجدодлар култини ифода этган ҳомий рух маданий қатлам даврида ғайб дунёси ва инсонларни бир-бирига боғлаб турувчи кишига айланади. Худди «Алпомиш» достонидаги Қултой каби Қўрқут ота ҳам асарда ҳомий рух сифатида гавдаланади.

Маданий даврда аждодлар култи ўзини, асосан, тушларда намоён қилади. Бундай мифологик қатлам жаҳон фольклорида кузатилган.

«Алпомиш» достонида Алпомиш чўпонлар қўшхонасида ётиб ухлаб, тушида пайғамбарни кўриши ва Шоҳимардон пир кўмагида келгусида синовлардан ўтиб, мурод-мақсадга етиши башорат қилинади:

Ҳақимбек кирганда ўн тўрт ёшига,
Меҳмон бўлди чўпонларнинг қўшида,
Ул кечаси файзи саҳар бўлганда,
Расули худони кўрди тушида...
«Ғам ема, умматим, – деди пайғамбар, –
Остида дулдули, белда зулфиқор,
Жиловида Бобо қамбар жиловдор,
Ғамингга отланди Шоҳимардон пирлар,
Ғайратингдан бўзлаб кетар қалмоқлар,
Ҳеч ким бўлмас сенинг билан баробар,
Сенга тақдим қилди Барчин зулфакдор.¹

Шоҳимардон пир билан боғлиқ воқеалар, атоқли фольклоршунос олим Ҳоди Зарифов айтганидек, кейинги даврлар маҳсули бўлиб, аслида, Алпомишга пирлик, яъни ҳомийлик қилган ўзида аждодлар култини тамсил этган Қултойдир. Буни Алпомиш айнан чўпонлар қўшхонасида ётиб қолиши ва у ерда туш кўриши ҳам тасдиқлаб турибди. Шунинг учун ҳам Алпомишнинг тушида ҳомий рух – Қултой кўмакка етиб келади. Зеро,

¹ Алпомиш. Достон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.92 – 93.

Алпомиш тунаб қолган чўпонлар қўшхонаси ҳам оддий қўшхона эмас, муқаддас, илоҳий жой ҳисобланади.

«Қўркут ота китоби»да Яганакнинг Қўркут отани туш кўришида айнан шу аجدодлар култи – ҳомий рух билан боғлиқлик жихати аниқ баён этилади: «...Кўзим уйқуда экан туш кўрдим. Ола кўзим очибон дунё кўрдим. Оқ бўз отлар чопдиргучи алпларни кўрдим. Оқ дубулғали алпларни ёнимга олдим. Оқ соқолли Қўркут отадан ўғитлар эшитдим. Кўндаланг ётган қора тоғлардан ошдим. Қарши ётган денгизни тилдим, кечдим. Узоқда кўринган тоғ ёнида бошдан оёқ порлаб турган бир Эр кўрдим...»¹

Тушдаги «оқ бўз отлар», «оқ дубулғали алплар», «оқ соқолли Қўркут ота» каби сифатлашлар мифологик хусусиятга эга ва ҳар бирининг ўз маъноси ва шарҳи бор. Оқ соқолли Қўркут ота эса аجدодлар култини ифода этувчи ҳомий рух рамзидир.

Маданий эмпирик даврда аждодлар мифологик унсур сифатида фақат тушдагина ўз хусусиятини сақлаб қолади; баъзида эса бу кулътлар бевосита диний тушунчалар билан қоришиб, ҳомий рух, ҳомий кулътга айланади.

Алпомишнинг етти йиллик тутқунликдан сўнг Қултой қиёфасини, Бомси Байракнинг эса Далли ўзон қиёфасини танлаши, яъни уларнинг ҳомий рух – Қултой ва Қўркут ота қиёфаларига кириши мантикий тадрижийликка эга.

Тутқунлик ва тутқунликдан сўнг қиёфа ўзгариши Ҳомернинг «Одиссея» достонида ҳам учрайди. Ўзга дунёдан қиёфасини ўзгартириб қайтган Одиссей камондан ўқ ўзиши билан ўз қиёфаси ошқор бўлади.

Алпомиш ҳам, Бомси Байрак ҳам тутқунликдан сўнг юртига қайтиб, ўз камонларидан ўқ узишади. Бироқ улар то ўз ёрлари билан ўлан айтишмагунча қиёфалари очилмайди.

¹ Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-I (Giriş-Metin-Faksimile)*. – Ankara: TDK Yayını, 1994. – S.123.

Алпомишнинг ўз хотинининг тўйига келиб, Қултой қиёфасида, Бомси Байракнинг Далли Ўзон қиёфасида ўлан айтиш ҳолати бу яна бир бор мазкур эпосларнинг тарихий илдизлари жуда қадимга бориб тақалишидан дарак беради. Ҳомий рух қиёфасида қайта тирилган шомон нафақат жисмоний, балки магик қудратга эга эканлигини ҳам намоёиш этиши лозим эди. Шунинг учун ҳам қадимда шомон ва бахши сўзлари бир маънони англатган.

Кўриб чиққанимиздек, «Алпомиш» ва «Дада Қўрқут» эпосидаги алп қаҳрамонларнинг сархушлик ва тутқунлик ҳолати, тутқунликдан сўнг бошқа қиёфага кириши туркий халқларнинг қадим тасаввурлари билан боғлиқ бўлиб, бу тасаввурлар эпосда бевосита матнда рамзий маъно кашф этган.

Бу эса дostonларимиздаги мифологик қатламнинг қадимийлигини, барча туркий халқларнинг ғурури ва фахри бўлган «Алпомиш», «Гўрўғли», «Манас», «Дада Қўрқут китоби» жаҳон адабиётининг нодир намуналари ҳисобланмиш «Одиссея», «Калевала», «Махабхорат», «Нибелунглар қиссаси» каби шоҳ асарлар билан бир қаторда тура оладиган, улар билан бўйлаша оладиган буюк асарлар эканлигидан далолат беради.

Боб давомида билдирилган мулоҳазалар, таҳлиллар, қиёслар, кузатишлар унга қуйидагича хулоса қилиш имконини беради:

Туш мотиви ўзбек фольклорининг барча жанри намуналарида учраса-да, унинг эртак ва дostonлардаги сюжет таркиби, композицион қурилишидаги ўрни, бадиий-эстетик вазифалари тадқиқи бу мотивнинг анъанавий типик характерга эга бўлганини, эпик тур тарихий асослари, ривож ва поэтикасида муҳим ўрин тутганлиги, ноэстетик ҳодисаларнинг фольклорда эстетик ҳодисага ривожланиб бориши йўлини аниқлашга катта имкониятлар беради.

1. Эртакларда туш мотиви, асосан, қуйидаги бадиий-эстетик вазифаларни бажаради:

а) эртак зачинида келиб, эртак сюжетининг ўзагини ташкил этадиган туш мотиви. Бу типдаги «Хосиятли туш», «Мусофирбек», «Сирли туш», «Ибратли туш», «Давлатмирза», «Хон билан камбағал деҳқон» каби эртакларда туш мотиви бутун эртак сюжети, қаҳрамон тақдирини аввалдан рамзлар воситасида белгилаб беради ва халқнинг туш – инсон тақдири тўғрисидаги сирли хабар эканлиги ҳақидаги тассавурларини бадий ифодалаб келади. Бундан ташқари, бу тип эртакларда тушнинг диалектик бирлиги бўлган таъбирчилик маданияти, тартиб-қоидалари, ирим, табуларининг баёни, таъбирчи образининг иштироки ҳам ўзига хос;

б) ўзбек фольклорида типик таъбирчи образи, асосан, туш мотиви фаол вазифа бажарадиган эртак ва дostonларда учрайди. Улар не-не донолар таъбир қилолмаган туш рамзларини жуда яхши билишади, таъбирнинг барча қоидаларига амал қилишади ва еча олади. Бу образнинг ҳаётдаги тарихий асослари бевосита шомонлик ва у орқали мифология билан боғланади. Психоаналитик таҳлил тили билан айтганда, улар онг ости кечинмаларини «ўқий оладиган» кишиларнинг фольклордаги образидир;

в) бу тип эртакларнинг яна бир хусусияти шундаки, уларда баъзан тушдаги ходиса, ҳолатлар реал воқелик билан уйғунлашиб кетади. Ўзбек эртаклари, дostonлари намуналарида туш мотиви икки ёки ундан ортик турлича мазмунларда келиши мумкин. Табиийки, туш мазмунига қараб унинг таъбири ҳам пировардида эртак матнида воқе бўлиши ҳам турлича кечади;

г) туш мотиви билан бошланадиган яна бир тип эртакларда бу мотив сюжетнинг барча ҳалқаларини тутиб турмайди, улардаги туш мотиви бошқа бир хабар билан алмаштирилса ҳам, умумий сюжетга путур етмайди. Шунингдек, уларда анъанавий таъбирчи образи ҳам иштирок этмайди.

2. Эртак сюжетининг маълум бир ҳалқаларини боғловчи туш мотивлари. Бу тип эртакларда туш мотиви эртак воқеалари баёни ривожда ёки сўнгида келади. Уларда туш қуйидаги вазифаларни бажаради:

а) қахрамон тушига кирган бирор бир ғайритабиий куч ёки ҳомий руҳ уни хавф-хатардан огоҳ қилиб, қутулиш чораларини ўргатади. Унинг тушига кирганлар, одатда, Хизр каби мифологик образлар бўлади;

б) эртак қахрамони тушига кирган шахс ёки башоратчи сўзи билан сафарга отланади. Бу тип эртакларда туш мотивининг вазифаси ана шу билан тугайди;

в) эртак сюжетининг маълум бир ҳалқасида рўй беражак ҳодиса қахрамонга тушида аён бўлади;

г) қахрамон ўз бошидан кечирганларини туши сифатида баён этади. Бунда туш мотиви бевосита шарт мотиви билан алоқадор бўлади.

3. Эртакларнинг композицион тузилишига кўра туш мотиви эртак аввали, воқеалар ривож ва якунида келиб, синов, сафар, уйланиш, ҳомий руҳ, хатар, ўлим мотивлари билан яқин муносабатда бўлади. Бу муносабат даражаси турлича бўлиб, туш – синов, туш – сафар, туш – уйланиш мотивлари боғлиқлиги кўп учрайди.

4. Мотив эртак ва асарлар сюжети ҳамда композициясида асосий ўрин тутаяди. Фольклордаги типик ва халқаро шундай мотивлар борки, уларнинг тарихий асослари, ривож, асар сюжети, бадиий вазифаларини тадқиқ этиш умумфольклорни тадқиқ қилиш билан тенглашиши мумкин. Фольклоршунослигимизда дostonлар жуда кўп ўрганилган. Улар ҳақида фундаментал ишлар, тадқиқотлар яратилган. Бироқ ҳозиргача бирорта эртак ёки дoston мотивлар таҳлили, ўзаро муносабати даражасида махсус тадқиқ қилинган эмас. Ҳолбуки, монументал эпосимиз – «Алпомиш» дostonининг барча вариантларида туш мотиви бир эмас, бир неча бор такрорланиб келади. Унда Алпомишнинг туғилиши, улғайиши, қийинчиликларни енгиб, мурод-мақсадига етиши туш мотиви орқали юзага чиқади. Типик туш мотиви халқаро ва анъанавий фарзандсизлик, улғайиш, синов, сафар, шарт, уйланиш, уйга қайтиш мотивлари билан боғланиб кетадики, асар ўзига пойдевор бўлган туш мотивисиз бундай даражага етмас эди.

5. Достондаги туш мотивига улкан бадий-эстетик вазифа юкланган. Улардаги рамзлар бош қаҳрамонлар тақдирини аввалдан башорат қилиб беради. Достоннинг Фозил Йўлдош ўғли вариантини туш мотивисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳолбуки, Эргаш Жуманбулбул, Пўлкан шоир вариантларидаги воқеа якунида келган туш мотиви сюжетда жиддий бир вазифа бажармайди. Ана шу жиҳатдан достонлардаги мотивларни вазифасига кўра барқарор ва барқарор бўлмаган мотивлар, дейиш мумкин. Барқарор бўлмаган мотивларни тушириб қолдириш ёки алмаштириш билан асар моҳиятига жиддий путур етмайди.

6. Худди эртаклардаги каби достонларда ҳам туш мотиви бошқа мотивлар билан алоқадорликда, асар зачини, воқеалар ривож, якунида келиши мумкин. Бироқ достонлардаги туш мотиви халқнинг эътиқодий қарашлари, рамзлар орқали қаҳрамонлар руҳий ҳолати, тақдирини теран талқин қилиши, юксак бадий-эстетик завқи, одатда, шеърӣ йўлда баён этилиши билан ажралиб туради. «Алпомиш»да Барчин ва Алпомиш руҳи тушларида учрашадиларки, бу халқнинг тушни илоҳий ҳодиса, деб тушунишини, тушнинг онг ости кечинмалари ифодаси эканлигини онгсиз, яъни ноилмӣ, анъанавӣ сезишини кўрсатади. Бунинг тарихӣ асоси бевосита тана ва жон ҳақидаги анимистик-мифологик тафаккурдаир. Шунингдек, бир вақтнинг ўзида икки кишининг бир хил мазмундаги туш кўриши ҳам ўзбек достончилигидаги ноёб ҳодиса ҳисобланади.

7. Достонлардаги, жумладан, «Алпомиш»даги тушларда ҳомӣ руҳлар сифатида Муҳаммад пайғамбар, Ҳазрат Али, авлиё-анбиёлар, ҳомӣ эранларнинг рамзлар орқали берилиши исломӣ қатлам бўлиб, эртакларда учрамайди. Шунингдек, эртаклардаги таъбирчи эпизодик образ сифатида маълум бир вазифаларни бажарса, достонларда у етук типик образ даражасига кўтарилган.

8. Достон сюжети ва композицион қурилишига кўра туш мотивлари икки типдан иборат бўлади:

а) асар давомида ўз тасдиғини топиб боровчи, қаҳрамонлар ҳаёти ва тақдирини башорат қилувчи тушлар;

б) сюжет ҳалқаларининг маълум бир қисмлари, қаҳрамонлар ҳаётининг маълум бир даврига тааллуқли тушлар.

9. Ҳар қандай бадиий асар, жумладан, фольклордаги туш мотивининг асоси ҳам, энг аввало, ҳаётдан, аниқроғи, қанчалик мавҳум ёки аниқ бўлмасин, одамлар кўрувчи тушлардан олинади. Ҳар икки ҳолатда туш руҳнинг параллел замон ва маконга саёҳати бўлиб, ҳар бири ўз мантиғига эга. Кишилар ҳаётида кўрилган ва эртак билан дostonлардаги тушларнинг қиёсий таҳлили натижасида тушларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

а) инсон ва асар қаҳрамони тақдирини тўла қамровчи тушлар. Бу хил тушларнинг воқе бўлиши учун узоқ муддат керак ва улар ўта тимсолий бўлади. Бу хил тушларни ҳар бир киши кўриши, аммо маъносини англамаслиги мумкин;

б) вақт ва амалга ошуви жиҳатидан қисқароқ муддатни қамровчи тушлар. Халқда бундай тушлар уч кун, уч ҳафта, уч ой, уч йил оралиғида амалга ошади, деган инонч бўлган. Бу ерда уч рақами анъанавий, магик рақамдир. Шу боис эртак ва дostonлардаги аксарият тушлар шу гуруҳга мансуб бўлади;

в) туш кўрилгач, қисқа муддатда амалга ошувчи тушлар. Бундай тушлар ҳаётда жуда кам учрайди.

IV БОБ

ТУШ СЕМАНТИКАСИ ВА БАДИИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Асотирлар, эртақлар шундан дарак берадики, ибтидоий тасаввурлар, бугунги тасаввурлардан фарқли ўлароқ, дунёни рамзлар орқали қабул қилган, рамзлар билан баҳо берган, табиат билан рамзлар орқали муносабатда бўлган. Ибтидоий инсон тилини том маънода рамзлар тили, дейиш мумкин.

Улген – ёруғлик ва эзгулик, Эрликхон – зулмат ва ёвузлик, Қора дев – зулмат, Оқ дев – жала, булут, Сарик дев – олов, Кўк дев – осмон, Момоқалдиروق – тангрилар овози, Яшин – тангрининг ўқи, Сел – ёвуз рухнинг офати, Тоғ – тилсимли қўрғон, Сув, Тупроқ – тириклик, Ғор – рухлар макони, Осмон – эзгулик тангрилари, Ер ости – ёвуз рухлар маконининг рамзи, кодлашган исмлари эди. Барча нарса – тушунча, қараш, тасаввур, қўрқув, қувонч, шодлик, бахт, кечинмалар рамз бўлиб, у орқали тушунтирилар, унинг воситасида қабул қилинади. Дунё рамзлардан иборат бўлиб, бу инсониятнинг илк, аммо чинакам ижоди эди. Бу ижод азалу абадни бирлаштира оларди.

Тимсолсиз санъат, адабиёт, умуман, ижод бўлган эмас. Халқ оғзаки ижоди бугун фақат мифологик ёки тарихий асос сифатида ўрганиладиган ижод эмас, балки у тимсоллар санъати сифатида ўрганиладиган, таҳлил этилиши лозим бўлган санъатдир.

Тимсол ўзи нима? Биз бирон асарни ўқиганимизда ёки халқ ижоди намунасини тинглаганимизда гап А ҳақида бораётгандай бўлса ҳам, асл маъно Б га тегишли эканлигини ҳис этиб турамиз. Биз буни истамасак-да, ички туйғуларимиз А аслида Б эканини такрорлайверади. Чунки тимсолни аклимиз эмас, туйғуларимиз тез англайди.

Тимсол – ташқи дунёнинг бизнинг ички дунёмизда, «қалбимиз ва онгимиздаги аксидир».

Демак, ички дунёмизда ташқи дунёни ўзига хос қабул қилувчи хусусият бор. У ташқи дунёни рамзлар, тимсоллар орқали, яъни ўзича «қайта ишлаб» қабул қилишга мослашган. Инсон туғилгандаёқ дунёга шундай рухий имконият билан келган. Илк одамлар табиат ва коинот сирларини тимсоллар орқали қабул қилганлари бежиз эмас.

Ибтидоий одам сел, бўрон, олов, тўфонни кўрганда улар қаршисида ўзининг ожизлигини ҳис қилган ва ваҳимага тушган. Қуёш танасини яйратганда қувонган. Натижада зулмат – ваҳм, ёруғлик – қувонч тимсоли бўлиб қолган. Мана шу ваҳм ва қувонч инсон ички дунёсининг ташқи дунёга нисбатан тимсоли эди. Бундан ташқари, зулматни душман, ёруғликни дўст, деб билган инсон ана шу икки тимсолга эзгулик ва ёвузлик маъносини ҳам юклаган. Чунки ибтидоий одам учун абстракт тушунчалар йўқ эди. В.М.Мелетинский айтганидек, у дунёни тасаввурлар орқали англади, улар воситасида муносабат қиларди. Демак, тимсол ва тасаввур эгизаклар эди.

Шу сабабли ҳар бир тимсол асосида инсон тасаввурлари ва кечинмалари ётадики, уларнинг қай тарзда, қачон пайдо бўлганини билиш тимсолларни аниқ, илмий тўғри шарҳлаш имконини беради.

Инсон ўзи кашф этган кўрқув, ваҳм тимсолларини ҳали абстракт мушоҳада қила олмагани учун жонли ҳолда тасаввур қилиб, махлуқ ва йиртқичлар шаклида рамзлаштирган. Тимсоллар инсон онгининг тинимсиз ишлашига йўл очгани учун онг, ўз навбатида, ожизликдан қутулиш чораларини излаган. Натижада ваҳм ва ёвузлик тимсоллари бўлган махлуқларни енгувчи, ўзига бўйсундирувчи қаҳрамон туғилган.

Бу жараёни рус фольклоршуноси А.Н.Афанасьев яхши ифодалаган: «Ҳақиқий шоир халқ эди: у тилни ва мифларни яратди ҳамда бадиий асар учун зарур бўлган барча нарсани – ҳам шакл, ҳам мазмун берди ва ҳар бир номга поэтик маъно бағишлади, ҳар бир мифга поэтик фикр ифода этди».¹

¹ Афанасьев А.Н. Кўрсатилган асар. – С.83.

Тимсол – инсон руҳиятининг тили бўлиб, у табиат билан ана шу тилда гаплаша бошлаган. Шу тимсоллар тилида мифлар, эртаклар, дostonлар юзага келган. Бу ижод маҳсуллари ўзлари яратилган даврдаги инсон кечинмаларининг меваси бўлиб, ундаги тимсолларни тўғри шарҳлаш бизни аجدодларимизга яқинлаштиради, уларнинг ички дунёсини ёритиб беради.

Миф, эртак, дostonлардаги туш мотиви билан боғлиқ тимсоллар халқ тафаккурининг хазинаси бўлиб, уларни ўрганиш халқ тафаккури тарихини ўрганишдир.

Халқ дostonлари ва эртакларидаги туш мотивининг бадиий қиммати, муайян матндаги поэтик юкини теран англаш учун, биринчи галда, ҳаётдаги туш таъбирлари билан боғлиқ тушунча, тасаввурларни бадиий (фольклордаги тушларни шартли равишда бадиий тушлар, деб олмоқдамиз) тушларга ўзаро қиёслаб ўрганиш талаб этилади. Масаланинг ушбу тартибда қўйилишининг маълум сабаблари бор. Аввало, бадиий тушларнинг андозаси ҳаётдаги тушлардан олинади. Қолаверса, бадиий тушлар ҳам ҳаётдаги тушларга уйғун коммунакатив вазифа бажаради ва ундан башорат ёки бирор бир хабар англанади. Ана шу англатиш ва англаш жараёни семантик жиҳатдан бирига уйғун келади. Яъни бадиий тушлар таъбири ҳам ҳаётдаги тушлар таъбирига кўп жиҳатдан мос. Бунда туш тимсол сифатида қаралиб, таъбир этилади.

Яна бир ўхшашлик ҳаётдаги тушлар кўп жиҳатдан бадиий ижодга хос шаклда намоён бўлишида кўринади. Хусусан, мифологик ва фольклорий тафаккур шакли туш структураси ва семантикасига ҳар жиҳатдан тўғри келади.

Айни пайтда, ҳаётдаги ва бадиий тушлар ўртасида семантик нуқтаи назардан фарқлар ҳам мавжуд. Фольклордаги (умуман, бадиий матн таркибидаги) тушларнинг ҳаётдаги тушлардан назарда тутилаётган фарқли жиҳатлари қуйидаги ўринларда яққол кўзга ташланади:

– Бадийй туш, аввало, бадийй ижод маҳсули бўлиб, бадийй-эстетик хусусиятга эга. Ҳаётдаги тушларга бундай вазифа юкланмайди;

– ҳаётдаги тушлар туш кўрувчи тақдири, ҳаёти билан боғлиқ коммуникатив вазифа бажарса, бадийй тушга қаҳрамон ҳаёти, тақдири билан боғлиқ ана шундай хусусият юкаланса-да, асар таркибида ўзига хос бадийй вазифага ҳам эга бўлади;

– ҳаётдаги тушлар бир бор (баъзан такрорланса ҳам) кўрилади. Кўпчиликка ошкор этилмайди. Бадийй туш асар таркибида турғун кўриниш ва ўрин эгаллайди.

Ҳаётдаги ва бадийй тушлар таъбирланишида ҳам маълум фарқлар мавжуд. Ҳаётдаги тушлар таъбирида икки муҳим асос таянч вазифасини бажаради:

1. Тушда кўрилган нарсa ва предметларнинг халқ тасаввуридаги анъанавий рамзий маъносига таянилади.

2. Туш кўрувчининг шахси, ҳаёти билан боғлиқ кўрилган тимсоллар индивидуал талқин этилади.

Ҳар икки ҳолатда ҳам туш кўрувчи ва таъбирчи – йўриқчининг ички интуицияси муҳим роль ўйнайди. Ушбу ўринда халқ ўртасидаги: «Тушнинг боши қил», деган ибора ҳолатни тўлиқ ифода этади. Яъни туш дастлаб қандай таъбир қилинса, англанса, ўша ҳолат юз бериши мумкин, деган эътиқод, тасаввурлар тизими мавжуд. Мисол тариқасида қуйидаги нақлни келтириш мумкин: «Нақл қилишларича, Ҳазрат Хожа шундай дедилар: «Мен ва отам кимхоббофлик касби билан машғул эдик ва ёшлар расмига мувофиқ алоҳида хонамиз бор эди. Бир куни кечаси турк машойихларининг улуғларидан бўлган Ҳаким Ато Қуддуса Сирруҳуни тушимда кўрдим. Улар мени бир дарвешга топширар эдилар. Уйғонган пайтимда дарвишнинг афти-ангори эсимда қолган эди. Солиҳа бувим бор эдилар, бу тушни уларга айтдим. «Турк машойихларидан сенга насиба ҳосил бўлади», дедилар. Мен доим ўша дарвишни кўриш орзусида юардим.

Бир куни Дарвозаи Оҳангарондан чиқаётиб, ўша дарвешга дуч келиб қолдим. Сочлари мулоҳ шаклида, бошида минг бахяли кулоҳ, кўлида уд дарахтидан қилинган ҳасса бор эди. Орқасидан равона бўлдим. У менга қайрилиб боқмасди. Мен эса қолмасдан кетавердим. Мурғкуши кўчасига етиб, бир уйга кирди. Мен эса орқага қайтдим. Тунда танишларимдан бири менинг олдимга келди. «Халил номли бир турк шайхзодаси сени йўқлаяпти», деди. Хурсанд бўлиб ўрнимдан турдим. Куз фасли эди. Бухоро неъматларидан бир оз ҳадя олиб бордим... Салом қилиб ўтирдим. Сўнг ўша тушни айтиш истаги туғён урди. Шу пайт менга туркийчалаб: «Улким сенинг кўнглингдадир, ўзи бизга аёндур, айтмоқ не ҳожат?» деди. Ҳолим ўзгарди, унга майлим янада зиёда бўлди».¹

Ушбу нақлда тушнинг тимсоли қандай талқин этилса, ўша маъно асос ўрнига ўтиши баён қилинмоқда.

Бадий тушларда анъанавий тимсоллар қўлланилади. Бу ўринда хусусий ҳолатлар кўзга ташланмайди.

Гап бевосита туш семантикаси хусусида борар экан, туш ҳақида тасаввурлар тизимидаги таянч тушлардан бирига алоҳида диққат этиш керак. Ушбу тушунча халқона «чин дунё» ва «ёлғон дунё» деб аталувчи дунёқараш билан боғлиқ. Аслида ушбу бинар тушунча дунёнинг аксарият халқлари мифологияси ва деярли барча динларида ҳам мавжуд. Мифологик, диний, фалсафий, адабий манбаларда кўплаб талқинларига эга. Ушбу дунёқараш ва тушунчаларга кўра, биз яшаётган воқелик, аслида, «ёлғон дунё» бўлиб, ўзга олам – чин дунёнинг соялари, деб қаралади. Инсон ухлаб, унинг руҳи равони чин дунёга бориши ёндош (параллел) оламларга ўтиши мумкин, деб тушунтирилади. Ушбу руҳи равоннинг чин дунёга вақтинчалик саёҳати даврида кўрган-билганлари туш сифатида қаралади. Чин дунёдаги воқелик ёлғон дунёдаги воқеликнинг акси бўлганлигидан туш таъбир қилинганда

¹ Баҳоуддин Балогардон. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – Б.25 – 26.

сояни асосга айлантириб мазмун чиқариш керак, деб уқтирилади. Аксарият таъбирлар мана шу таянч тушунчага асосланади.

Масалан, куйидаги нарса ва предмет, ҳолатларнинг анъанавий халқона таъбирларига диққат қилайлик: пул – гап-сўз, қон – ёруғлик, ўлган одамни кўриш – тирик танишни учратиш, бит – бойлик ва ҳоказо.

Одатда, кўрилган тушни ҳамма ҳам таъбир қила олмаслигини таъкидлагандик. Ҳаётда бирор бир оқил, билимли, турмуш тажрибасига эга яқини ёки эл орасида обрў-эътибор топган кишидан туш таъбири сўралган. Шу билан бир қаторда, таъбирномалардан фойдаланилган. Фольклорда ҳам тушни таъбир қилишнинг юқорида келтирилган икки усули тасвирини кўришимиз мумкин. Масалан: «Гўрўғлининг туғилиши» достонида Шохдорхон ўзи кўрган тушни Юсуф қуръаандоздан сўрайди.¹ «Алпомиш» достонида эса Барчиннинг тушини канизи Суксурой йўяди.² Ҳар икки ҳолатда ҳам таъбирчилар кўрилган тушни батафсил таъбир қилишади.

«Алпомиш» достонининг Пўлкан ва Эргаш Жуманбул ўғли вариантларида эса воқеа иккинчи усулда ўз ечимини топади. Эътибор қилайлик: Бойбўри атрофидаги яқинларига ўзи кўрган тушини баён этиб, Қалдирғочга шундай дейди:

*Оғайнилар, бугун ухлаб туш кўрдим,
Мен тушимда хўп ажойиб иш кўрдим.
Кашалнинг элидан бир шунқор учди,
Қултойнинг олдида парвоз қил тушди.*

*Ултонтозга кабоб чангаллар солди,
Ўтирган ҳовлиси теп-текис бўлди.
Қўнғиротнинг шаҳри ён-ёруғ бўлди,
Тос тепамга икки жуфт чироқ ёнди.*

¹ Гўрўғлининг туғилиши. Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан варианты. – Б.12 – 13.

² Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.97 – 101.

*Ҳамма одам атрофимга келдилар,
Мен ўзимни бир баландга олдилар.
Ҳамма одам қулли бўлсин, дедилар,
Атрофимни олиб турган ким бўлди?*

*Давлат берса, яхши рўмол ўрагин,
Қора зулфинг гарданингга тарагин.
Хобнома китобни олиб кел, Қалдирғоч,
Бу тушимнинг таъбирини жўрагин.*

Шунда Қалдирғоч бориб китобни олиб келиб, отаси Бойбўрининг тушини жўраб ётибди:

*Ўйласам, омонат банданинг жони,
Ҳамроҳ бўлгай мўмин қулнинг иймони.
Гоҳи туш раҳмони, гоҳи шайтони,
Тушман фолнинг бўлмас экан баёни.*

*Давлат берса, балхи рўмол ўрайин,
Ўлмасам, элимда даврон сурайин.
Айтганимга қулоқ солинг, отажон,
Тушингизнинг таъбирини жўрайин...¹*

Ушбу ўринда «Алпомиш» достонининг Фозил Йўлдош ўғли вариантида Барчин кўрган туш баёнидаги бошламани юқоридаги Қалдирғоч таъбири бошламасига солиштириб қарайлик. Барчин кўрган тушини шундай айтади:

Хазон бўлиб бозда гуллар сўлганда,

¹ Алпомиш. Достон. Пўлкан шоир ва Эргаш Жуманбулбул ўғли варианти. – Б.189 –190.

*Жон жасаддан бир беқарор бўлганда,
Зиён ётиб, раҳмат тошар бўлганда,
Раҳмат дарё айна тошиб келганда,
Туш кўрибман файзи саҳар бўлганда.¹*

Қалдирғоч таъбири, Барчин кўрган туш баёнидаги бошламалар сўзма-сўз тўғри келмаса-да, улар моҳиятан бир-бирига яқин ва туш ҳақидаги халқ тасаввурлари, туш кўриш, таъбир йўналиши билан боғлиқ яхлит тизимда туриши билан аҳамиятли. Бошламалардаги туш тизими билан боғлиқ турғун мазмунга эга жиҳатларни қараб чиқайлик.

1. Жоннинг танда омонат эканлиги, руҳи сокин ва руҳи равоннинг тандаги ўрни. Руҳи равоннинг танадан бир муддат чиқиб, қайтиш имконига эга эканлиги ва шу жараёнда у ўзга маконлар, ўлчамларга ўтиб, туш ҳодисаси содир бўлиши.

2. Руҳи равоннинг ўзга макон ва ўлчамлардаги олган ахборотларнинг раҳмоний ва шайтоний бўлиши. Таъбирда ушбу жараённинг муҳим аҳамиятга эга эканлиги.

3. Тонг – саҳар, тун – кун, яхшилик ва ёмонлик кучлари ўрин алмашаётган пайти, яхшилик палласи босиб келганда кўрилган тушларнинг раҳмоний – башоратли бўлиши.

4. Туш ва фолга муносабатда худди «Фолга ишонма, фолсиз юрма», деб айтилганидек ўта ҳушёр муносабатда бўлишлик.

Кўриб чиққанимиз бошламаларнинг бири туш баёнида, бошқаси таъбир қисмида келаётган бўлса-да, улар яхлит тизимга боғлиқ анъанавий формулага мос тасвирланмоқда. Аслида, бу анъанавий формула ўта қадимий бўлиб, деярли ҳар бир туш баёни, таъбирининг ифода воситаларидан ҳисобланган.

¹ Алпомиш. Достон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.97 – 101.

Энди бевосита туш таъбири ва таъбирчилар масаласига қайтсак. Достонларда туш таъбирчисига нисбатан қуръаандоз, таъбирчи, жўриқчи атамалари қўлланилса, уни йўришга эса жўриш (йўриш) ва таъбир сўзлари ишлатилади. Аини пайтда, ҳар бир кишига қўлланма, йўл-йўриқ воситасини ўтовчи таъбирномаларга таъбирнома, хобнома, таъбирлар тўпланган маъносида ишлатилади. Демак, ҳаётдаги тушлар моҳиятини англаб, уларни йўйиш икки хил:

1. Махсус таъбирчи – йўриқчига мурожаат қилиш.
2. Ёзма равишда тартиб берилган таъбирномаларга таяниб туш йўриш.

Ўзбек фольклоршунослигида халқ ўртасида оғзаки юрувчи таъбирлар ва ёзма таъбирномалар бу пайтгача махсус йиғилиб, талқин этилган эмас. Баъзи тадқиқотларда йўл-йўлакай, билвосита айтилган фикр-мулоҳазалар ҳам бармоқ билан санарли.

Фольклордаги туш семантикаси ва унинг туб илдизларини ёритишда анъанавий оғзаки ва ёзма таъбирномалардаги тимсоллар талқини алоҳида аҳамиятга эга ва бу хусусда махсус тўхталишни мавзунинг ўзи ҳам талаб этади.

4.1. ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА ТАЪБИРНОМАЛАРДАГИ РАМЗЛАР ТАЛҚИНИ

Ҳар бир халқнинг тушида кўрилган маълум бир нарсa-предмет ҳолатларини изоҳловчи турғун рамзий маънолари билан боғлиқ анъанавий тушунчалар мавжуд. Ана шу тушунчалар халқ орасида оғиздан-оғизга ўтиб, халқнинг турмуш тарзи, дунёқараши, яшаш шароити, умуминтеллектуал даражаси кўламида янгиланиб, кенгайиб келади. Ёзма тарзда тартиб берилувчи таъбирномалар ҳам биринчи галда ана шу анъанага таянади.

Халқ орасидаги оғзаки анъанавий таъбирлар худди жонли ижродаги фольклор намуналари каби халқ дунёқараши, тафаккур тарзи, кундалик ҳаётига сингиб кетган. Улар маълум бир тартибга келтирилган бўлмаса-да,

кўнгилга таниш, англамли. Тартибга келтирилиб, ёзма кўриниш олганлари эса таъбирномаларга айланган. Бугунги кунда уларнинг бир-бирига таъсири ҳам алоҳида ўрганиладиган мавзу.

Неча минг йиллар давомида шаклланиб, анъана тусини олган оғзаки таъбирларнинг оммавийлигини халқ иборалари, мақол, топишмоқлари таркибидан ўрин олганлигидан ҳам билишимиз ҳам мумкин. Масалан, «Тушда кўрсанг янч, ўнгда кўрсанг ганч», деб илонга нисбатан айтилса, «От – мурод» деб таърифланади.

Халқ таъбирининг ўзига хос хазинаси сифатида халқ достон ва эртакларидаги туш мотиви тасвирларини келтириш мумкин. Чунки бу ўринда туш баёни билан бирга таъбири ҳам келтирилади (Хусусан, достонларда бу ҳолат батафсил кўриниш олган – Ж.Э.).

Тушдаги тимсоллар талқинининг халқ ҳаёти, ишонч-эътиқодлари, тарихи, тақдири билан чамбарчас боғлиқлигини кўпгина халқларда бир образнинг турлича таъбир этилиши мисолида ҳам кузатамиз. Бугунги кунда ўзбек халқ туш тизимида ит душман, тухмат, ёмонлик тимсоли сифатида келади. Лекин ўтмишда, жумладан, тасаввуф адабиётида, қолаверса, бир қатор Европа халқларида ит дўст, ҳамкор сифатида англанади.

Айни пайтда, маълум бир образ халқ ҳаётида кечган эътиқодий ўзгаришлар натижасида ўзининг туб тимсолий маъносини янгилашини ҳам кузатиш мумкин.

Хусусан, Марказий Осиёга ислом динининг кириб келиши натижасида бу хил ўзгаришлар юзага келди. Ушбу ҳолатга ёркин мисол тариқасида юқорида келтирилган “ит” образини ҳам олиш мумкин. Фольклор намуналари таркибида сақланиб қолган бир қанча кўҳна мотивлар, образлар “ит”нинг халқимиз эътиқоди тарихининг маълум бир қатламларида ижобий образ сифатида қаралганлигини тасдиқлайди. Фикримизни “Одамтой” эртагида ит ва отнинг қондош, деб талқин қилиниши, “Эрмана мерган” ва бошқа бир қатор эртакларда итнинг қаҳрамонга ҳамкор, дўст бўлиб келиши

тасдиқлайди. Халқимизнинг мукамал тизимга эга туғилиш ва шомонлик маросимларидаги ит образида ҳам ана шу ижобий муносабат изларини кўрамиз.

Маълум бўлмоқдаки, тушдаги тимсоллар, уларнинг маъно қирралари тарихи халқнинг эътиқодий қарашлари, ҳаёт тарзи билан боғлиқ ривожланишда келмоқда. Ушбу нуқтаи назардан олиб қаралса, ўзбек туш тизимидаги тимсоллар изоҳида икки муҳим босқичнинг кўзга яққол ташланишини кузатиш мумкин. Яъни:

1. Тушдаги тимсолларнинг исломгача бўлган талқини.
2. Тушдаги тимсолларнинг ислом маданияти кенг ёйилгандан кейинги талқинлари.

Алоҳида анъанавий таъбирга эга нарса ва предметларнинг туб рамзий маънолари тарихи алоҳида-алоҳида тадқиқ этиб чиқилса, уларнинг маъно камрови белгилаб олинса, ушбу образнинг қайси дунёқараш маҳсули эканлиги маълум бўлади.

Биз масаланинг бу жиҳатига дoston ва эртақдаги туш таъбирида келувчи образларни бевосита тадқиқ этганда батафсил тўхталамиз. Лекин имконимизда ёзма равишда етиб келган баъзи таъбирнома намуналари мавжудки, улар ёрдамида ҳам дастлабки хулосаларни чиқариш мумкин. Жумладан, барча тадқиқотчилар томонидан исломгача бўлган эътиқодлар маҳсули сифатида қаралувчи «Ирқ битиги» мана шундай намуналар қаторига киради.

ЁЗМА ШАКЛДА ЕТИБ КЕЛГАН ТАЪБИРНОМАЛАР

«Ирқ битиги» таъбирномаси ҳақида фикр юритишдан аввал туш таъбирларининг халқ орасида ёйилиши, авлоддан-авлодга ўтиб келиши, истифода қилинишида алоҳида ўрин тутувчи ёзма таъбирномалар ҳақида ҳам тўхталиш лозим.

Ўзбек ёки туркий илк таъбирномаларнинг қачон тартиб берилганлигини аниқ айтиш қийин, лекин «Ирқ битиги» ҳозиргача фанга маълум исломгача бўлган таъбирномаларнинг ёрқин намунаси бўлиб турибди.

«Ирқ битиги»ни исломдан кейинги таъбирномаларга солиштирсак, улар ўртасида баён, изоҳ ва ифода воситаларига кўра аниқ фарқли жиҳатлар кўзга ташланади. Ушбу ўринда «Ирқ битиги»ни рус тадқиқотчилари ва русча таржимасида «Книга гаданий», яъни «Фол китоби» тарзида ўгирилиши ўзбекча табдиллардаги таъбирномага нисбатан муайян маънода аниқдек туюлади. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам «Ирқ битиги»даги тимсолларнинг анъанавий туш тимсоллари билан уйғун жиҳатлари кўп. Бундай хулосага келишга бир қанча асосларимиз бор.

Аввало, халқ ўртасида оғзаки келувчи ва эпик асарлардаги туш таъбирларида у ёки бу образнинг муайян рамзий маъноси аниқ келади. Ҳозирга қадар урфда бўлган ёзма таъбирномаларда ҳам ҳар бир образ қандайдир анъанавий рамзий изоҳига эга.

Иккинчидан, оғзаки ва ёзма таъбирномаларда ҳеч қачон туш воқеаси тўла тасвир этилмайди. «Ирқ битиги»да эса ҳар бир бўлимга бирор бир ҳолат, воқеликни акс эттириб, сўнгра бу яхши, бу ёмон, деган хулоса чиқарилади. Ушбу жиҳатлари билан «Ирқ битиги» Шарқда ўзига хос анъанага эга фол китобларига анча яқин туради.

Рус олимаси И.В.Стеблеванинг «Ирқ битиги»даги бўлинмалар композицияси ҳақидаги фикри ҳам фикримизни тасдиқлайди: «Бошламалари бир сатрда келадими ёхуд кенг ёйилган ҳолатда, бундан қатъиназар таъбирномалар бир хил структурага эга: 1) тушдаги ҳолат; 2) тушнинг яхши ёхуд ёмонлигидан хабар берувчи баён; 3) хулоса».¹

¹ Стеблева И.В. Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии // История, культура, языки народов Востока. – М.: Наука, 1970. – С.150 – 177.

Ушбу ўринда биз учун масаланинг муҳим жиҳати – «Ирқ битиги»даги тимсоллар ва уларнинг маъно кўламининг аниқ сезилиб туриши, англамли ҳолатда берилганлиги. Яъни «Ирқ битиги»да келган у ёки бу образнинг қадимда қандай маънога эга эканлиги ва унинг бугунги кунда амалдаги таъбир ва фольклор асарлари таркибидаги талқинларга қанчалик мос ёки фарқли эканлигини кузатиш имконини беради. Биз қуйида «Ирқ битиги»даги барча образларга тўхталмай, фақат фольклор намуналари ва бугунги кундаги туш таъбирларига уйғун келувчи талқинларгагина ўз эътиборимизни қаратамиз.

«Ирқ битиги»даги Рим рақами I билан белгиланган дастлабки бўлимга диққат қилайлик.

Мен осмон ўғли,
Олтин тахтда ўтириб,
Шодланаяпман.
Билиб қўйинг: бу – яхши.¹

Биз кеча ва кундуз олтин тахт устида шодланиб ўтирган Осмон ўғлини қуёш деб оламиз. Чунки дунёнинг кўпчиликлари халқларининг қадим тасаввурларида ҳам олтин тахтда ўтирувчи Осмон ўғли – Осмон ёритқичларидан бўлмиш қуёш сифатида қаралади. Қолаверса, кундуз ва кечанинг воқе бўлиши қуёш ҳолатига чамбарчас боғлиқ. Тасвирда қуёшнинг “шод” ўз тахтида ўтириши яхшилик белгиси сифатида талқин этилмоқда. Фольклор намуналари, хусусан, бир қатор эртақларда қаҳрамоннинг ой ва қуёшни кўриши яхшилик аломати сифатида таъбирланади. Юсуф алайҳиссаломга нисбат берилувчи XIX асрда тартиб берилган таъбирномада эса “Ҳар ким тушида офтобни кўрса, қиёматда пайғамбарларнинг қаторида бўлғай”, деб изоҳланган. Кўриниб турибдики, самовий ёритқичларнинг рамзий маънолари деярли ўзгаришсиз келмоқда.

VIII. *Мен олтин бошли илонман,*

¹ Ирқ битиги // Қадимги ҳикматлар. – Б.70.

*Олтин қорин қўрсоғимни
Қилич билан чопиб,
Менинг танамни йўл четига,
Бошимни уйим йўлига қўйишиди, дейишади.
Билиб қўйинг: бу – ёмон.¹*

Ушбу парчани сўзма-сўз олиб мазмун чиқарсак, олтин бошли илонни ўлдириб, танасини йўл четига, бошини уйига элтувчи йўлга қўйилган ҳолат тасвирланиб, бу ёмон, деган изоҳ айтилади. Тасвирнинг бошқа парчаларидаги каби асл маъно тимсолий усулда келаётганлиги аниқ. Бу ўринда асосий урғу олтин бошли илон образига тушмоқда. Изоҳ эса илонни ўлдириб, таҳқирлаш ёмонлик, бахтсизлик аломати эканлигини билдирмоқда. Маълумки, илон образи ва топинчи нафақат тушларда, умуман, ўзбек фольклори ҳамда халқ эътиқодларида муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбек фольклоршунослигида илон култи билан боғлиқ масалалар махсус тадқиқ этилганлигини² инобатга олиб, бу ҳақда ортиқча тўхталмай, шуни таъкидлаш лозимки, «Ирқ битиги»даги илон образи – тимсолининг маъно кўлами бу кунги ўзбек фольклори материаллари ва туш таъбирларига уйғун келади. Айни ҳолатни мазкур ёдгорликдаги яна бир образ – уй мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

*IX. Катта уй ёнди.
Унинг тубигача ҳеч нарса қолмади.
«Деворларигача қолмади», дейишиди.
Билиб қўйинг: – бу ёмон.³*

Ўзбек фольклори намуналари, хусусан, халқ қўшиқларида уй, иморат, том (ўчоқ) образларига бот-бот дуч келамиз. Ўзбек халқ лирик қўшиқларидаги поэтик рамзларни тадқиқ этган Ш.Турдимов лирик

¹ Ирқ битиги. – Б.48.

² Файзиева Д.О. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадиияти). Филол. фанлари номзоди дисс.... автореф. – Тошкент, 2004.

³ Ирқ битиги. – Б.48.

кўшиқларда келувчи “том” рамзий образини алоҳида олиб ўрганар экан, шундай ёзади: “Халқ тасаввурида иморат, уй – оила тақдири, том – оила бошлиғи, эр (эр киши), тақдир сифатида талқин қилинган”¹. Тадқиқотчи «Гўрўғлининг туғилиши» достонидаги Шохдорхон кўрган тушдаги «иморатим бариси текис бўлди» мисраси ва «Китоби Дада Кўркут»даги Солор Қозон уйининг талон-торож қилиниши номли кўшиқда Солор Қозон тушидаги “уй” образлари ҳамда «Ирқ битиги»даги иморат тимсолини яхлитликда олиб ўрганар экан, ушбу манбалардаги “уй” образининг умумий тимсолий мазмунга эғалигини қайд этган.²

Фольклоршунос Т.Ҳайдаров ҳам “Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида” мақоласида ушбу далилларга тўхталар экан: “Гўрўғлининг туғилиши” достонидаги “Иморатим барини текис бўлди” (Қулаган иморат сенинг танингдир), деб таъбир қилиниши тасодифий ҳолат ёки оддий ўхшатиш бўлмай, асрлар давомида оғзаки ижодда оғиздан-оғизга ўтиб келаётган ибтидоий тасаввурларнинг диффузиялашган бадий кўриниши бўлиши керак, деб ёзади.³

Халқ ўртасида анъанавий тарзда амал қилаётган талқинларга асосланиб тузилган замонавий таъбирномада эса “уй” тимсолига шундай таъриф берилган: “Ўз уйини кўриш – оиласидаги, ишидаги воқеалардан ҳолатига қараб хабар, тоза, покиза уй ва ҳовли кўриш – вақтинчалик кўрқув ва узоққа чўзилмайдиган омадсизлик. Уйни тозалаётган, супураётган бўлса – меҳмон келади. Таъмирланаётган уйни кўрса – омад, барака келишидан ва катта йиғин бўлишидан дарак. Бузилаётган уй – оғир касаллик. Босиб тушган уй – чуқур ғам-ғусса белгиси”.⁴

¹ Турдимов Ш. Том устига том солдим // Ёшлик. – Тошкент, 1988. -№7. – Б.75 – 76.

² Кўрсатилган манба.

³ Ҳайдаров Т. Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида // Адабий мерос. –Тошкент, 1986. -№2. – Б.55 – 60.

⁴ Таъбирчи Гулширин Ниёзова. Шахсий архив. – Б.11.

Умуман олганда, бундан қарийб ўн аср нарида исломгача бўлган халқ дунёқарашлари, эътиқод, тасаввурлар тизими билан боғлиқ яратилган «Ирқ битиги» ва ўрта асрларда ёзма шаклга келган «Китоби Дада Қўрқут», оғзаки анъаналар махсули «Гўрўғли» достони ҳамда бугунги таъбирномадаги уй, иморат, том тимсолларининг туб маъноси деярли ўзгаришсиз келаётганини кузатмоқдамиз.

Айни ҳолатни “илон” тимсоли мисолида ҳам айтиш мумкин. Бу эса анъанавий халқ таъбирномалари негизини ташкил этувчи кўпгина образларнинг туб маънолари тарихи узоқ асрлар давомида шаклланиб, деярли ўзгаришсиз авлоддан авлодга ўтиб келаётганидан дарак беради. Бундай ҳолатни «Ирқ битиги»даги от, йўлбарс, туя, кумурсқа ва бошқа образлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

ИСЛОМ ДИНИ КЕНГ ЁЙИЛГАНДАН КЕЙИН ТУЗИЛГАН ТАЪБИРНОМАЛАР

Ислом оламида маълум ва машҳур таъбирномаларнинг барчаси, у қайси жойда тартиб берилган бўлишига қарамай, бевосита кўҳна таъбирномаларга таяниб тузилганлиги аниқ. Бизнинг вазифамизга бу таъбирномалар тавсифи ва тўла таҳлили кирмаганлиги сабабли бевосита ўз ҳудудимизда оммавий тарқалган бир неча намуналар мисолида уларга хос етакчи хусусиятларни кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Бу ўринда ҳам асосий эътибор таъбирномадаги тимсолларнинг семантик кўламига қаратилади.

Аввало, шу нарсани таъкидлаш лозимки, исломий таъбирномаларни Юсуф алайҳиссаломга нисбат бериш анъанаси мавжуд. Яъни барча таъбирлар шарҳини дастлаб Юсуф пайғамбар ижод қилган ва шу асосда таъбирлар шарҳи тарқалган, деб қаралади.

Фикримизнинг ёрқин далили сифатида ўтган аср давомида тошбосма китоб ҳолатида нашр қилинган «Таъбирномаи Юсуф алайҳиссалом» деб номланган китобни келтириш мумкин.

Таъбирномада туш ҳақида қисқача сўз юритилиб, қай вақти ва қайси кунлари кўрилган тушларнинг кароматли эканлиги ҳақида баён этилгач, «Бу «Таъбирнома»ни Ҳазрати Юсуф алайҳиссалом ўн икки боб бирла шарҳ қилибдурлар. Энди баён қилинур», деб бевосита таъбирнома бошланади.

Анъана бўйича, дастлаб «Андоғким агар киши фаришталарни кўрса ва пайғамбарларни ва ойу кунни, юлдузларни, намози иқоматларни, подшоҳларни, Қуръон ўқимоқ ва ўрганмоқни тушида кўрса – ушбуларни баёни».¹ Шундан кейин «Ҳар ким тушида» деб тимсол келтириб, изоҳ берилган. «Ирқ битиги»даги умумий «яхши» ва «ёмон» деган изоҳлардан фарқли ўлароқ ҳар бир ҳолат «Золимларнинг юзини кўргай» ёки «Подшолар каторида бўлгай», «иссиқ нон садақа бермак керакдир», – дея шарҳланган.

Эътиборли жиҳати шундаки, исломий руҳдаги таъбирномаларда ҳам барча етакчи тимсоллар изоҳи деярли «Ирқ битиги» ва фольклордаги изоҳларга уйғун келаётганлигини кўрамиз. Фикримизнинг ёрқин мисоли сифатида биз юқорида келтирган бўлим номидаги санокни келтириш мумкин. Унда осмон ёритқичлари, пайғамбару авлиёлар, муқаддас битигу алқовлар умумий изоҳда жамланган. Ўзбек фольклоридаги бадий тушлар сараланса, улар орасида ушбу таснифга тушадиган намуналар анча-мунча учрашини кўрамиз.

Бадий тушларнинг аксарият қисми таъбири бадий матнда берилиши масалани бирмунча осонлаштиради. Лекин ҳар бир асарнинг асрлар давомида сайқалланиб бориши, маълум ўзгаришларга учраши, баъзан таҳрир этилишини инобатга олсак, маълум янгиликлар рўй беришига ҳам олиб келганлигини кўришимиз мумкин.

Фольклорнинг туш намуналари ва етакчи тимсолларнинг семантик кўлами, тарихий асослари ҳамда бадий вазифалари ҳақида фикр юритилар экан, биз юқорида кўриб чиққан барча асосларга таянган ҳолда иш тутамиз.

¹ Таъбирномаи Юсуф алайҳиссалом. – Б.2.

4.2. ЭРТАК ВА ДОСТОНЛАРДАГИ ТУШ БИЛАН БОҒЛИҚ РАМЗЛАР ТАЛҚИНИ

Ўзбек халқ достонлари ва эртаклари таркибида келувчи бадий туш намуналарида иштирок этган асосий образлар маълум белги ва ўзига хос хусусиятларига кўра гуруҳларга ажратилиб, тасниф қилинса, эпик асарлардаги тушларда қандай образ ва деталлар фаол қўлланиши ойдинлашади. Шу билан бир каторда, уларнинг қандай рамзий маънолар ташишини белгилаб олиш имкони туғилади.

Ўзбек халқ достонлари ва эртакларида келувчи тушларда қўлланган етакчи образларни қуйидаги тарзда яхлитлаштириб тасниф этиш мумкин.

I. Халқ достонларида келувчи образлар:

1. Илоҳий кучлар, пайғамбар ва азиз-авлиёлар: тангрининг овози, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в), Хизр, Шоҳимардон пир, чилтон, Бобо Қамбар, Ғовсул Ғиёс, Шоҳи замона, Ойдин Юсуф.
2. Турли шахслар: қиз кўринишидаги кампир, уч киши, мўйсафид, сулув, отли киши, 360 жаллод.
3. Осмон ёриткичлари: қуёш, ой, юлдуз.
4. Достон қаҳрамонлари: Алпомиш, Барчин, Қоражон, Бойбўри, Бойсари, Гўрўғли, Юнус пари, Кунтуғмиш, Холбека ва ҳоказо.
5. Табиат кўринишлари: тоғ, ғор, кўл, гўзал боғ, хазонли боғ.
6. Кушлар: давлат куши, шунқор, бургут, тарлон, қарчиғай, ўрдак, қузғун, қарға, бошқа кушлар.
7. Ҳайвонлар: аждарҳо, маст туя, йўлбарс, шер, шербачча, от, кўк бўри, қўй, балиқ.
8. Табиат унсурлари: ўт, сув, шамол, туман, тутун,

9. Иморат ва уй жиҳозлари: ўтов, чонғороқ, ҳовли, иморат, чироқ, ўрин-тўшак.
10. Буюм, кийим ва тақинчоқлар: чочбовмат, тулуғ, узук, тилла тақинчоқ.
11. Инсон аъзолари: юз, соч, тирноқ, яланғоч тана, қон.
12. Рўзғор буюмлари: тузоқ, қамчи, лаган, қилич, ўк.
13. Рақамлар: 2, 3, 39, 40, 360.
14. Ичимлик ва таомлар: Май, овқат.
15. Йиғин, тантана: тўй, маърака.

II. Ўзбек халқ эртақларида келувчи образлар:

1. Илоҳий кучлар: азиз-авлиёлар, фаришталар, Хизр, мўйсафид чол.
2. Осмон ёритқичлари: ой, юлдуз, қуёш.
3. Турли шахслар: ота, қиз, фарзанд.
4. Табиат кўринишлари: тоғ, мевали боғ, ҳовуз, кўприк.
5. Қушлар: бургут, мурғ, қуш тухуми.
6. Ҳайвонлар: аждар, шоқол, тўнғиз.
7. Иморат ва уй жиҳозлари: уй, ҳовли.
8. Буюм, кийим, тақинчоқ: мунчоқ, таёқ.
9. Инсон аъзолари: қўл, оёқ.
10. Рўзғор буюмлари, қурол-аслаҳа: милтиқ, қилич.
11. Рақамлар: 1, 7, 15, 20, 40, 80.
12. Ичимлик ва таомлар: кабоб, ёнғоқ, довучча.

Юқорида келтирилган тасниф натижаларига кўра, халқ достонлари ва эртақларидаги туш тафсилотида келувчи асосий образлар ўзаро солиштириб чиқилса, қуйидаги ҳолат аниқ бўлади:

Биринчидан, эртақларга нисбатан достонларда туш мотиви мукамалроқ кўринишда келиши улардаги образлар микдorigа ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Иккинчидан, биз шартли равишда ажратган ўн беш гуруҳдаги образлардан ўн биттаси эртакларда ҳам учрайди. Лекин достонлардаги образларга солиштирилганда уларнинг сони кам эканлиги маълум бўлади.

Учинчидан, бир қатор образлар фақат достонлар таркибида келса, бошқа хил образлар эса фақат эртаклар таркибида келади.

Ушбу ҳолатлар тушдаги образлар маълум эпик жанрлар орасида ҳам ўзига хос равишда намоён бўлишидан далолат бермоқда.

Ўзбек фольклоршунослигида, хусусан, халқ достонлари ва эртаклари таркибида келувчи тушлардаги етакчи образларнинг маънолари, биринчи галда, бевосита туш таъбир этилган ўринда айтилиши билан алоҳида аҳамиятга эга. Бу жиҳатдан достонлардаги тушлар характерлидир. Масалан, фольклордаги бадий тушнинг мумтоз намунаси сифатида келтириш мумкин бўлган «Алпомиш» достонидаги Алпомиш ва Барчиннинг кўрган тушларини, Барчин тушининг Суксурой канизи томонидан таъбирланган ўринларни семантик нуқтаи назардан қараб чиқайлик.

Алпомиш йўлда чўпонлар қўшхонасида тунаб қолади. «Алпомиш чўпонларнинг қўшхонасида ухлаб ётди. Кечаси файзи сахар вақтига етди, сахар вақти чўпонларнинг қўшхонасида ётиб, бир туш кўрди. Излаб бораётган Барчин ёри, бул ҳам бахмал ўтовда ётиб, субҳи содиқ тукқан вақтда бир туш кўрди. Кашал ғорида, тўқсон қалмоқнинг ичида Қоражон алп ҳам бир туш кўрди. Учовининг туши олдин-кейин, дўғилиш кўрди. Аввал Алпомишнинг туши: Бир қусармас пири тушида бу сўзларни айтиб билдирибди:

Ҳакимбек кирганда ўн тўрт ёшига,

Меҳмон бўлди чўпонларнинг қўшида,

Ул кечаси файзи сахар бўлганда

Расули худони кўрди тушида.

Маст уйқуда ётиб эди бу шунқор,

*Фафлатидан кўзин очди Искандар,
 Кўзига кўринди расул пайғамбар,
 Бу сўзларни расул пайғамбар айтди:
 «Адашган умматим шафқатдорингман,
 Таниб қолгин расул пайғамбарингман,
 Умматларни мудом йўлга солурман».
 Бу сўзни эшитиб Ҳаким шу замон:
 «Пайғамбарим, эшит оҳу зоримни,
 Сабил қилмам элда кирдикоримни,
 Ҳали ололмайман Барчин ёримни,
 Кўролмадим Шоҳимардон пиримни».
 «Ғам ема умматим, – дейди пайғамбар, –
 Остида дулдули, белда зулфиқор,
 Жиловида Бобо қамбар жиловдор,
 Ғамингда отланди Шоҳимардон пирлар,
 Ғайратингдан бўзлаб кетар қалмоқлар,
 Ҳеч ким бўлмас сенинг билан баробар,
 Сенга тақдир қилди Барчин зулфакдор».
 Бу сўзни эшитди ётган Искандар,
 «Раҳм айлаб юборди хол қилган жаббор,
 Ҳамма пирлар бўлди сенга мададкор,
 Кўнглингдан кетади бир зарра губор»,
 Бу сўзларни айтиб расул пайғамбар».¹*

Алпомишнинг тушида пайғамбарни кўриши ва Шоҳимардон пир ёрдамида мурод-мақсадига етиши каромат қилинмоқда. Атоқли фольклоршунос олим Ҳоди Зарифов Шоҳимардон пир билан боғлиқ воқеаларни кейинги даврлар маҳсули, деб қарайди. Аслида, Алпомишга пирлик, яъни ҳомийлик қилган, ўзида аждодлар култини тамсил этган Қултойдир. Буни Алпомишнинг

¹ Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.97 – 98.

айнан чўпонлар қўшхонасида ухлаб қолиши ва у ерда туш кўриши ҳам тасдиқлаб турибди. Шунинг учун ҳам Алпомишнинг тушига айнан ҳомий рух – Қултой киради. Зеро, Алпомиш тунаб қолган чўпонлар қўшхонаси оддий қўшхона эмас, балки муқаддас жой ҳисобланади. Тушда тангрини, илоҳларни кўриш ҳар доим ҳам яхшиликка йўрилган. Шунинг учун ҳам тушда Алпомишнинг қийинчилик, яъни синовларни енгиб, мурод-мақсадига етиши олдиндан каромат қилинмоқда.

Барчиннинг туши эса ушбу тушнинг давоми сифатида келади:¹

3- Жадвал.

Барчиннинг тушини Суқсурой таъбир қилган ҳолат

№	Барчин кўрган тушдаги асосий ўринлар	Суқсурой таъбири
1	Қибла бетдан бир ой туғиб келади...	Қибла бетдан бир ой туғиб келсалар, Ой эмасдир, ул ҳам расул пайғамбар....
2	Ой гирдини тўртта юлдуз олади...	Юлдуз эмас тўрт чориёр муқаррар
3	Ер юзини тутиб кетди айдахор...	Ер юзини тутиб кетса айдахор, Маккадан Машрикқа кули эранлар
4	Келаётган маст туяман, айдахорлар аралаш...	Келаётган маст туяман айдахорлар аралаш, Мадинада ўттиз уч минг саҳобо Фотма дер, Зухра дер канизи дарға.
5	Чўлда кўрдим қирқта айдахор...	Қирқ айдахор қирқта чилтан пирлар бор
6	Қирқ айдахор бир бургутни кўтарар, Шул бургут келиб тушди қошима.	Кўтарган бургути бобонг чибори, Устида қарчиғай Ҳаким шункори...
7	Қанотининг учи тегди бошимга...	Эрта чошка келар бобонгнинг ули
8	Бир нечалар ушлаб турди қўлимни...	Бойчибори ем емайми қўлингдан
9	Айдахорлар тишлаб турди тилимдан...	Вакиллари савол сураб тилингдан
10	Қайсар йўлбарс пайдо бўлди кейнимдан, Қочсам қўймай маҳкам қучди белимдан.	Қочсанг нега сени қўйсин Алпомиш, Бахмал уйда маҳкам қисар белингдан.
11	Бахмал уйнинг чонғороғи ўйилди...	Бахмал уйнинг чонғороғи ўйилса,

¹ Ўша манба. – Б.98 – 101.

		Мен билувда тўксон қалмоқ сўйилди.
12	Мендайин ойимнинг зулфи ёйилди...	Хафа бўлма, мудом ўйнаб кулгинчи
13	Орқамдаги чочбовматим туйилди...	Сенинг кўнглингдаги бўлиб қолади
14	Солиб қўйган бу тўшагим жийилди...	Сендай ойим бунда ўйнаб кулади

Суксурой Барчин кўрган тушдаги ойни пайғамбар, тўрт юлдузни тўрт чорёр деб таъбир қилмоқда. Тушдаги аждарҳо, маст туяларга кули эранлар, қирқ чилтон маънолари юкланмоқда. Аждарҳолар кўтарган бургут Ҳакимбекни олиб келаётган Бойчибор эканлиги, бургут қанотининг тегиши, отнинг Барчин қўлидан ем ейиши, аждарҳоларнинг Барчин тилини тишлаб туриши, никоҳ вакиллариининг рози-ризолик олиши, тез орада Алпомиш ва Барчин бирга қовушииб, мурод-мақсадларига етишларига ишорат қилинмоқда. Достондаги туш ва унинг таъбири халқимизнинг туш тартиби, ундаги хабарларнинг яхлит бир тизим сифатида келиши, маъно ушбу тизимни биргаликда олган ҳолда чиқарилиши ҳақидаги тасаввурларини ҳам кўрсатаётганлиги билан аҳамиятлидир.

Энг аввало, шуни айтиш керакки, туш, ғайбдан келувчи хабар. Хабар ғайб олами вакиллари воситасида олинади. Баъзан тизимнинг ушбу ҳалқаси аниқ кўрсатилмаса-да, билвосита англонади. Ғайб олами вакиллари кўкка тегишли ва улар кўк (осмон) тимсолларида намоён бўлади. Барчиннинг кўрган тушида тизим тўлиқ ва осмон (кўк) ёритқичлари – ой-юлдузлар – пайғамбар, чориёрлар, деб таъбир этилмоқда. Айни ҳолат туш таъбирлари учун анъана эканлигини унутмаслик керак. Тушлардаги осмон ёритқичлари кўп ўринларда ҳомий кучлар бўлиб келади. Эски инончларга кўра, осмон кучлари ердаги ҳар бир воқеадан воқиф бўлиб, инсонларнинг хатти-ҳаракатини бошқариб туради.

Иккинчидан, қадим тасаввурга кўра, ғайб олами билан инсон бевосита мулоқотга киришиши қийин. Аксарият ҳолларда икки ўртада боғловчи – воситачи кучлар мавжуд, деб ишонилган. Барчиннинг тушида ана шу

воситачи кучлар зооморфик тимсолларда ифодаланган. Булар аждарҳо, туя ва бургут тимсолларидир. Аждарҳо – мифологик образ. Ҳаётда аждарҳога айланиши мумкин бўлган илонлар ҳақида кўплаб афсоналар мавжуд.

Суксурой таъбирида аждарҳо – қулли эран, қирқ чилтон, деб айтилган.

Барчин тушидаги аждарҳога аралаш келаётган маст туя, исломий таъбирлар нуқтаи назаридан қаралганда, оддий туя эмас. Ўзбек халқ амалий санъати нақшларида, турли суратларда ҳам акс эттирилган қанотли туя – айнан ушбу туянинг суврати, дейиш мумкин. Халқона таъбирда туя – азиз авлиёлар, баъзи ўринларда ажал фариштаси, деб айтилади. Достондаги таъбирда асосий маъно, яъни, азиз-авлиё мазмуни берилмоқда. Таъбирда: «...Мадинада ўттиз уч минг саҳоба, Фотма дер, Зухра дер канизи дарға...», дейилмоқда. Бургут тимсоли таъбирда Бойчибор деб изоҳланган. Анъанавий талкинда тушда кўрилган от – муроднинг ҳосил бўлиши, мақсадга етишдир. Бургут тимсоли семантик қамрови айни мазмунни ҳам қамрайди.

Барчин тушидаги воситачи, боғловчи кучларни ифодаладиган тимсолларнинг умумий боғловчи жиҳати ҳам борлигини назардан қочирмаслик керак. Бу уларнинг барчаси қанотли мавжудотлар эканлигида. Образлардаги қанот муҳим аҳамиятга эга. Чунки улар таъбир олинувчи кучлар қудрати, вазифасини аниқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Барчин тушидаги шартли учинчи бўғини бевосита ер оламига, инсон ҳаётига боғлиқ тимсол, рамзларда кўринади. Бу ўринда зооморфик образлар билан бир қаторда халқ маросими, удумлари, иримлари, турмуш анжомларига кўчма маъно юклатилган. Жумладан, йўлбарс – Алпомиш, йўлбарснинг белдан сиқиши – висол, «чанғароқ ўйилиши», «чочбовмат туйилиши», «тўшак жийилиши» каби бирикмалар ҳаётий-маиший мазмун касб этмоқда.

Эътиборли жиҳати шундаки, Барчин кўрган туш тизимида дастлабки икки қатлам анъанавий тимсолларга таянган бўлса, учинчи бўлимда хусусий ҳолат билан боғлиқ ифодалар шартли рамзий маъно ташимоқда.

Мазкур туш парчасини руҳий таҳлил методидан келиб чиқиб таҳлил қилишга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Тушда «ой ва юлдуз кўриш» дostonда пайғамбар, чорёрларни кўриш тарзида шарҳланади. Бу ғоят баҳсли таъбир. Зеро, тушдаги рамзлар мантиқан бир-бирини тўлдирмоғи зарур. Бизнингча, «ой кўрмоқ» қизнинг балоғатга етганини англатапти. Чунки вазият айнан Барчиннинг қалмоқлар «кўл сўраб келиши» кутилаётган пайтда содир бўлаяптики, воқеан туш рамзлари ҳам шунга боғлиқдир.

Тушдаги ой қизнинг балоғатга етганини билдириши – халқ ичидаги гап. Танадаги ўзгариш тушда ҳам акс этиши фанда ҳам маълум. Юлдузни эса халқ гоҳ фарзанд, гоҳ яхши кунлар таъбири сифатида баҳолайди. Халқ достонида халқ руҳияти акс этар экан, тушга ҳам халқ таъбирини қўллаган маъқул. Шунда биз кейинги рамзлар билан мантикий узвийликни кўрамиз: балоғатга етган қизга совчи келди, унинг кўнгли бошқада. Парчада, кўриб чиққанимиздан ташқари, яна ўн учта рамз бор. Бу тушни Барчин қирқ алп уни қайлиқликка сўраб-зўрлаб турган пайтда кўрган. Шу сабабли зўрлик бир неча рамзда – маст туя, қирқ аждарҳо човут солмоқ, чўл, аждаҳоларнинг Барчин тилини тишлаб тургани тарзида намоён бўлмоқда. «Маст туя» билан «йўлбарс» айнан бир маънони англатмоқда. Аммо тушда ҳам қалмоқларнинг Барчин кўнглига, майлига ёқмаганлиги сабабли бу ҳиссий майл «маст туя» шаклида келаётир. Маст туянинг совчи бўлиб келган қалмоқларнинг умумий талабларига алоқаси йўқ, аксинча, шу талаб остида турган ишқий истак рамзидир. Бу истак қалмоқларда қанчалик мастона бўлса, Барчин тушига ҳам маст туя қиёфасида кирапти.

Бу шарҳ бир оз баҳсли бўлиб туюлиши мумкин, бироқ шуни айтиб қўйиш лозимки, ҳар қандай балоғатга етган қиз ўзини ҳар хил ишқий майллардан ҳимоя қилиш инстинкти билан тарбияланади. Бу инстинкт совчи бўлиб келган кишини кўриши билан қизнинг шуурида уйғонади ва майл билдирган

эркак билан қиёсланади. Барчиннинг тушида ҳам худди шу ҳолат акс этган. «Маст туя» ва «йўлбарс» майл ва акс майлларнинг рамзларидир.

Ёрнинг майли, яъни Ҳакимбекка Барчинни боғлаб турувчи ришта дostonда бургут ва йўлбарс қиёфасида кўринган. Бу туш Барчиннинг айна пайтдаги руҳий ҳолатини ғоят яққол ифодаламакдаки, бу парча dostonнинг маҳорат билан чизилган психологик парчасидир. Эътибор берсак, бургут Барчиннинг олдида, йўлбарс орқасида пайдо бўлаяпти. Барчиннинг руҳий кечинмаларига бу манзара жуда мос. Чунки Барчин мусофир сифатида иккиланган, журъатсизланган пайти, бу ерда аждарҳодан кўркув, шунингдек, Ҳакимбекдан умид акс этган. Бундан ташқари, яна бир нарсaга тўхталиб ўтмоқ зарур. Аёлнинг ишқий майлини таҳлил қилган З.Фрейд аёллар ўзлари ишқий майл билдирган кишиларни тушларида таёқ, ханжар, ёғоч, қалам, болға ушлаб турган ҳолатда ёки ўзларига ёқимли бўлган қуш ва ҳайвонлар қиёфасида кўришини таъкидлаган эди. Йўлбарс Барчиннинг ишқий майли рамзики, бу унинг тарбияси ва феъл-атворидан келиб чиқади. Барчин дашт ва кенглик ҳамда ботир ва жасур кишилар орасида тарбия топган қиз сифатида майлини ҳам ботир, кўркмас киши – йўлбарсга билдираяпти.

Қаҳрамоннинг ишқий майлига қараб тадқиқ қилиш бизнинг адабиётшуносликда расм бўлгани йўқ. Бироқ тушдаги рамзларни шарҳлашда биз бу хил тадқиқотдан ҳам ўзимизни четга торта олмаймиз. Чунки туш ўзида бошқа кишиларга айтиб бўлмайдиган интим муносабатларни ҳам акс эттирадики, биз тушни тўғри шарҳлаш учун бу муносабатларга ҳам мурожаат қилишимизга тўғри келади. Нега йўлбарс Барчиннинг орқасида пайдо бўлаяпти? Бу тимсолни икки хил шарҳлаш мумкин ва иккала ҳолда ҳам рамз ўзини оқлайди. Биринчи шарҳ муддат маъносида: Барчин ишқий майл билдирган киши унинг ўтмишида қолган, шу сабабли йўлбарс орқада турибди. Фақат Ҳакимбекка боғлиқ туйғу ва кечинма (бургут) Барчиннинг олдида, қошида турибди.

Келтирилган парчада яна учта рамз борки, булар ака-ука жанжалидан сўнг калмоқ юртига келиб қолган Бойсарининг яқин орада яна кўч-кўрони йиғиштирилиб, кўчишга тушишига ишора бор. Барчин ўз тушида яқин вақтларда яна унинг «чонғароғи ўйилиб», «зулфи ёйилиб», «тўшаги жийилиб», қайта кўчиш бошланишини олдиндан кўраяпти. Достоннинг бошдан охиригача бўладиган бутун жараён ана шу парчада – тушда аён бўлмоқда.

Бундай мисолларни халқ оғзаки ижодидан яна истаганча келтириш мумкин. Халқ достонлари ва эртакларидаги рамзлар ва тушни шарҳлаш миллий тафаккур даражасини аниқлаш учун ғоят муҳимдир. Чунки бу рамзларда миллий тафаккурга хос, миллатнинг ижод, тасаввур, фантастик салоҳияти ётадики, бу рамзларни ўрганиш халқ маънавий тарихини, руҳий дунёсини ўрганишга олиб келади ва бундай тадқиқотлар шахсни тарбиялашда муҳим ўрин тутати.

Халқ оғзаки ижодидаги ҳар бир детал ўзига хос тимсолга эга бўлиб, уларни шарҳлаш эртак ва достонларнинг маъносини тўла англашга ёрдам беради. Тўғри, бахши ёки эртакчи ҳам асарга ўз индивидуал ўхшатиш, киёсларини киритиши мумкин. Аммо бу ҳам анъанага, эпик ижод қонуниятига мос келмаса, асар сюжетига сингишмайди, унинг «ётлиги»ни халқ дарров англаб олади. Ўзида халқнинг анъана, удум, маросим, фикр тарзини ифода этган деталгина халқона образнинг маъносини очиши, кенгайтириши мумкин. Айни ҳолат достондаги аксарият бадий тушларга хос эканлиги кузатилади.

«Алпомиш» достонининг бошқа вариантларида, хусусан, Омон шоир Раззоқ ўғли,¹ Берди бахши,² Пўлкан ва Эргаш Жуманбулбул ўғли³ вариантлари ўзаро муқояса қилинса, эпик асар таркибидаги туш мотиви

¹ ЗЎФА. Инв. №943. Жами 72 бет.

² Алпомиш. Достон / Айтувчи Берди бахши. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – Б.120.

³ Алпомиш. Достон / Айтувчилар Пўлкан шоир ва Эргаш Жуманбулбул ўғли. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – Б.7, 80.

бадий тасвири қайси бир вариантда мукаммал ижро этилганини аниқлаш имкони туғилади. Айни пайтда, анъанадан чекиниш ҳолати эпосдаги ушбу мотивнинг қайси узвларда рўй бергани, тимсоллар ўртасидаги уйғунлик ва фарқлар ойдинлашади.

Омон шоир Раззоқов вариантыдаги туш тасвири Фозил шоир вариантыга анча яқин. Туш анъанавий шаклда, достондаги воқеалар бошида ва ривожда келади. Барчин кўрган туш воқеа ривожидан жой олган: «Барчин туш кўриб, тушида бир ажойиб иш кўриб, Суқсурой канизини чакириб:

*Бунда келинг бўйгинангдан, Суқсурой,
Бул кеча ётибман тушлар кўрибман.
Туш бошида бир ажойиб иш кўрибман,
Ер юзини босиб келди аждаҳор,
Бу туялар аралашиб кўринди.
Қибла бетдан бир ой тугиб кўринди,
Ой ёнида икки юлдуз кўринди.
Бул осмонда учиб келди бир бургут,
Бургутнинг бошида тилло тумоғи.
Бургут келиб оқ уйимнинг туйнугига қўнибди,
Оқ уйимнинг туйнугига чанг урди.
Оқ уйимнинг чангороғи ўйилди.
Бу тушимнинг таъбири не, Суқсурой?»¹*

Суқсурой аждарҳо – қирқ чилтон, туялар – Бойбўри, ой ёнидаги икки юлдуз – Кунтугал ва Қалдирғоч, бургут – Бойчибор, уйга қўнгани – от ем егани, тумоғи – Алпомиш, деб таъбир қилади.

Омон Раззоқов вариантыда туш тасвири Фозил шоир вариантыга қиёс этилса, бир қатор узвлардаги тарқоқликни, таъбирда эса анъанадан чекиниш ҳолатлари мавжудлигини кузатамиз. Ушбу ҳолат эпик асар ижросида

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Омон шоир Раззоқ ўғли. ЗЎФА инв. №943.

келувчи ҳар бир мотив, умуман, достоннинг мукаммал кўриниш олишида ижрочи маҳоратини, унинг анъана йўлларини нечоғлик эгаллаганини ва бошқа объектив ҳамда субъектив факторларга боғлиқ равишда воқе бўлишини ойдинлаштирмоқда.

Эътиборли жиҳати шундаки, «Алпомиш» достонининг аксарият вариантларида Алпомиш қалмоқ юртига келиши арафасида Барчиннинг туш кўриши баён этилади. Лекин ҳар бир вариантдаги поэтик ифода шакли, туш билан боғлиқ тимсоллар ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Достоннинг Саидмурод Паноҳ ўғли вариантида тўртлик шеърӣй шакл ва савол-жавоб усули танланган. Ушбу вариантда Барчин ўз кўрган тушини опа (она)сига айтиб, таъбирини сўрайди:

*Бугун ётиб бир туш кўрдим, опажон,
Кўрган тушим яхшиликка йўрсанг-чи.
Қайғу-ҳасрат билан ўлдим, опажон,
Кўрган тушим яхшиликка йўрсанг-чи.*

*– Менга айтгин энди кўрган тушингни,
Ҳали замон кўрасан Алпомишингни,
Селдайн оқизма кўзда ёшингни,
Энди сен кўрарсан Алпомишингни.*

*– Бир тарлон талпиниб Қўнғиротдан учди.
Яхшиликка йўри, опа, бу тушиди,
Гургоннинг бўйида қирди кўп қушди,
Кўрган тушим яхшиликка йўрсанг-чи.*

*– Учган бўлса, Алпомишдай хонингдир,
Бойсин элда қолган меҳрибонингдир,
Қирган қуши қалмоқ Қоражонингдир,*

Энди сен кўрарсан Алпомишингни.

*– Сўнгра устига қўнди уйимди,
Кўнглимдан кўтарган қайғу-войимди,
Кўк ёл бўри келиб, қирди қўйимди,
Кўрган тушим яхшиликка йўрсанг-чи.*

*– Талпиниб устига қўнса уйингди,
Кўнглингда кўтарар қайғу-войингди.
Кўк ёл бўри – ёринг, қалмоқ – қўйингдир,
Энди сен кўрарсан Алпомишингни.*

*– Сўнгра парвоз этиб келди қошима,
Хумоюндай соя солди бошима,
Соя солиб чангал солди тўшима,
Кўрган тушим яхшиликка йўрсанг-чи.*

*– Келгандан сўнг ёринг келар қошингга,
Хумоюндай соя солар бошингга,
Ёринг келса, чангал солар тўшингга,
Энди сен кўрарсан Алпомишингни.*

*– Бир насл ўтирди менинг ёнимга,
Қаҳрланиб чангал солди сонимга,
Бу соним бўялди қизил қонимга,
Кўрган тушим яхшиликка йўрсанг-чи.*

*– Ёринг келса келар сенинг ёнингга,
Келгандан сўнг чангал солар сонингга,*

*Ёринг келса, бўямайми қонингга,
Энди сен кўрарсан Алпомишингни.¹*

Бу ўринда бахши танлаган поэтик шакл қаҳрамонлик эпосига хос бўлган туш айтиш анъанасига зид. Чунки ҳаётда ҳам, қаҳрамонлик эпоси таркибида ҳам туш тўлиқ айтилиб, сўнгра таъбир этилади. Иккинчидан, Барчин ҳали тушини айтмай туриб, онаси «Ҳали замон кўрасан Алпомишингни», деб хабар бермоқда. Бу эса тингловчида табиий равишда онаси Алпомишнинг келишини қайси асосга кўра билиб, айтмоқда, деган савол туғдиради.

Саидмурод Паноҳ ўғли вариантида келган туш тимсолларига диққат қилайлик: «Қўнғиротдан учган тарлон», «кўк ёл бўри», «қўйлар». Тушда ана шу тимсоллар воситасида хабар айтилиб, таъбир қилинган.

«Алпомиш» достонининг юқорида қараб чиққан уч вариантида тимсолий образлар ва уларнинг макон, замонга тааллуқлилиқ ўринлари таъбирда келаётган семантик кўламлари ўзаро муқояса этилса, ҳар бир вариантнинг бадий қиммати, ижрочининг анъана ўзанидаги маҳорати намоён бўлади.

Фозил шоир вариантидаги туш тасвири, таъбири мукамал. Унда хабар айтувчи, етказувчи, олувчилар аниқ. Таъбир ҳам мифо-поэтик анъаналарга мос. Тушнинг бадий ифода шакли, композицион қурилиши ҳам мукамал. Ушбу ҳолатлар Фозил шоир вариантидаги туш баёни ва таъбирида хатоликлар, анъананинг бузилиш ҳолатлари йўқлигини кўрсатади.

Омон Раззоқов ва Саидмурод Паноҳ ўғли вариантларида босқичма-босқич анъанадан чекиниш ҳолатлари кузатилади. Бу ўринда туш мотиви, туш кўрувчи, таъбирчи ва тушнинг бадий юки бўлиши баробарида, туш билан боғлиқ воқеанинг ифода этилиши, тимсоллар, таъбирдаги маъноларда

¹ Алпомиш. Достон / Айтувчи Саидмурод Паноҳ ўғли. Ёзиб олувчи Шамси Муродов. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев // Алпомиш. Ёдгор. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – Б.19 – 20.

анъанадан узоқлашилганини кўришимиз мумкин. Масалан, Омон Раззоқов вариантида туш баёнида умумтизим бўлимларининг тартиби алмашган. Яъни кўк қатлами тасвири иккинчи ўринга олинган. Анъананинг бу тартибда ўзгариши, ўз навбатида, таъбир мазмунига ҳам таъсир этган. Тушнинг «воситачи» тимсоллар билан боғлиқ узвида ҳам узилишлар мавжуд. Саидмурод Паноҳ ўғлида эса Фозил шоир вариантидаги мукаммал тизимни деярли кўрмаймиз.

Ушбу қиёсий тадқиқ у ёки бу туш мотиви, маълум бир образ ва унинг семантикаси хусусида хулоса чиқаришда унинг ижрочи томонидан анъанага не қадар уйғун ижро этилганини ҳам назардан қочирмаслик кераклигини кўрсатмоқда.

Достон таркибидаги тушнинг асар композицияси, сюжет қурилмасидаги ўрни, бадий вазифаси ва ушбу мотивнинг туб асослари, ундаги тимсол, рамзларнинг семантик кўламини атрофлича таҳлил ва тадқиқ этиш умумфольклордаги туш ҳодисасининг табиати, бадий-эстетик қимматини ёритиш имконини беради.

Достон сюжетида туш мотиви ўзаро қиёсланиб таҳлил қилинганда туш мотиви айрим вариантларда барқарор, айрим вариантларда нобарқарор мотив бўлиб келганини кўрамиз.

Маълумки, нафақат туркий, умуман, дунё халқлари эпик асарларида маълум миқдордаги мотивлар ва санокли сюжет типлари мавжуд бўлиб, достонлар ана шу мотивларнинг бирор бир сюжет типи доирасида у ёки бу даражада комбинацион янгиланиши натижасида пайдо бўлади.

Эпик асарлар сюжет тизимида кўпинча бирор бир мотив етакчи ўрин эгаллайди. Қолганлари эса ушбу таянч мотив атрофида бирлашади. «Кунтуғмиш» достонидаги туш мотиви ана шундай бирлаштирувчи, асосий ўзак вазифасини ўтаб келганини кўрамиз. Асар қаҳрамонлари – Кунтуғмиш ва Холбеканинг достон бошидаги тушларини бунга мисол тариқасида келтиришимиз мумкин.

«Кунтуғмиш» достонидаги дастлабки туш воқеа бошида келади ва асар сюжетида ўзига хос тугун вазифасини бажаради. Достоннинг Эргаш шоир вариантыдаги тасвир энг мукаммал бўлганлиги боис ушбу тушни мисол тариқасида оламиз. Ушбу тушдаги бир катор ҳолатлар беихтиёр тингловчи эътиборини ўзига тортади:

«Кунлардан бир кун Холбека ноз уйқуда ётиб эди, бир туш кўрди: Чилтонлар ва мардон ғойиблар бир тонгда суҳбат қилиб ўтириб эди, бир чилтон келиб, Холбеканинг руҳини олиб борди, биттаси келиб, Кунтуғмишнинг руҳини олиб борди. Чилтонлар тўй қилиб, Холбекани тўрага топширдилар. Иккови бир тўшакда ётиб, бир-бировига сўз қотиб, Холбека сўради: «Сен кимсан, жой-манзилинг қайда, отинг кимдир?» Тўра айтди: «Отим Кунтуғмиш, отамнинг оти Авлиёи Қорахон, отам Нўғойга подшо, Нўғой тўраси бўламан. Сен кимсан, отинг кимдир, юртинг қаерда?» Холбека айтди: «Отим Холбека, отамнинг оти Шоир вазир, юртим шахри Зангарда».

Иккови бир-бирови билан ўйнашиб, тўрасининг жузугини Холбека олиб, қўлига солди; Холбеканинг узугини тўра олиб, қўлига солди. Шу кеча Кунтуғмиш ҳам шундай бир туш кўрди. Шу ишда иккови ҳам уёнди.

Тўра бир оҳ тортиб, бу дардини ҳеч кимга айтолмай, нигинга қараса, бошқа нигин; қоғозга муҳр қилиб босса, Холбеканинг оти чиқади.

Холбека ҳам уйқудан уйғониб, тўранинг ишқида илондай тўлғониб, асло ором-қарори қолмади. Бу ҳам узугини кўрса, ўзиники эмас; қоғозга босиб кўрса, Кунтуғмиш тўранинг оти чиқади.

Холбеканинг Баҳрагул деган канизи бор эди, аксари сирларини Баҳрагулга айтар эди. Баҳрагул Холбеканинг безовталигини англаб: – Ойибим, сени илгарилардай кўрмайман, хотирингнинг мушаввашлигини менга билдирсанг, танда жоним бор, тадорикини – иложини қилсам керак. Холбека: – Э Баҳрагул, менга бир дард теккан, иложи не бўлиши асло сира

йўк, – деб нигинни кўрсатиб, кўрган тушларини Баҳрагулга бир-бир баён қилиб, яна айтди».¹

Диққатга молик ҳолатлар: 1. Чилтон ва Мардон ғайбларнинг тонгги суҳбатларига Холбека ва Кунтуғмишни олиб келиши; 2. Чилтонларнинг тўй қилиб, Холбекани тўрага топшириши; 3. Холбека ва тўранинг бир ўринда ётиб, манзил жойи ва кимлигини сўраб билиши; 4. Тўра ва Холбека узукларининг алмашинуви; 5. Холбека ва тўра уйғониб, ўз қўлида бошқа узукни кўришлари; 6. Бир тушнинг бир вақтнинг ўзида икки киши томонидан кўрилиши.

Мазкур парчада ғойибларнинг Кунтуғмиш ва Холбеканинг руҳларини тушда учраштиришлари мифологик қарашлардаги инсон ухлаганда жон, яъни руҳ танадан чиқиб, сайр этиб келади, деган инончга тўғри келади. Чилтонларнинг тўй қилиши, матн ости маъносига кўра, бу илоҳий никоҳ ҳисобланади. Дунё халқларининг мифологик тасаввурларига кўра, икки танланган жуфтнинг никоҳи муқаддас саналади.²

Мотивдаги узук – бу, биринчидан, ёмон кучлардан ҳимоя қилувчи ҳалқа, иккинчидан, иккаласининг руҳи қўшилганини тасдиқловчи рамз. Узукка қаҳрамонларнинг исми битилганлиги, мифологик тафаккурга кўра, инсоннинг ўзига тенгдир. Чунки инсон исмига эгалик қилиш, унинг ўзига, руҳига эгалик қилиш деганидир.

Деталлар, предметлар туш мотивида турли вазифаларни бажарадилар. Баҳригул типик таъбирчи образи, тарихан шомонлик билан боғлиқ. Холбеканинг ўзида ҳам шомонлик бор. Чунки у ўз тушини ўзи таъбир қилади. Бу туш воқеа баёнидан жой олган:

¹ Кунтуғмиш. Достон / Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарифов. Ёзиб олувчи Иса Эрназар ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. – Б.135.

² Қаранг: Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос. – М.: Наука, 1974; Мелетинский Е.М. «Эдда» и ранние формы эпоса. – М.: Наука, 1968; Молдабаев И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры кыргизского народа. – Фрунзе: Илим, 1989.

«Тўра сачраб уйғонса, тонг отайин депти. «Ҳай аттанг, дўстим кетиб қолгандиров», деб жойидан турганда тўрасининг шарпасидан Холбека ойим уйғониб, тўрасига «тўхта» деб бир сўз деди:

...Ётиб эдим, валламатим, туш кўрдим,
Мен тушимда бир қабоҳат иш кўрдим,
Мабодо кўнглингга оғир олмасанг,
Эк қаноти майиб бўлган куш кўрдим.

Вақти тонг кўрибман, мард тўрам, тушди,
Бу тушдан кўнглим айлар хурушди.
Тушимда кўлингдан шунқоринг қочди,
Борди-да, сайёднинг тўрига тушди.
Мабодо кўнглингга оғир олмасанг,
Икки бирдай ёнган чироғинг ўчди.

Ойим қизман, ишим ҳақдан кўрайин,
Шонаман сочимни тоблаб тарайин.
Мабодо кўнглингга оғир олмасанг,
Шу тушимни, тўрам, ўзим жўрайин...¹

Холбеканинг бу тушида руҳлар уни бўлғуси фалокатлардан огоҳ этмоқда. Бироқ Кунтуғмиш унинг бу тушига эътибор қилмайди. Ноилож қолган Холбеканинг «Энди сенга дуо қилмоқ лозимдир», дейишида дуо ёрдамида ёмон туш ижросининг олдини олишга бўлган инонч ётади.

¹ Кунтуғмиш. Достон. Эргаш Жуманбулбул ўғли варианты. – Б.136.

Алим бахши вариантида туш баёни жуда қисқа берилган. Аввалги образлар ўрнига Хизр келади. Тўй, узук деталлари йўқ.¹

Бекмурод Жўрабой ўғли вариантида Холбека ва Кунтуғмишнинг рухлари учрашмайди.² Бироқ битта тушни иккаласи ҳам бир пайтда кўришади. Бу вариантдаги туш мотиви Эргаш Жуманбулбул ўғлиникига анча яқин. Туш аввал сажъда (насрда), кейин назмда берилади. Таъбирчи Мирохўр ҳам худди Баҳригул каби шомон образининг дostonдаги бадий ифодасидир. Бекмурод Жўрабой ўғлида Эргаш Жуманбулбул ўғли вариантида келган икки туш парчаси бирлашиб кетган.

Тушдаги рамзларга эътибор қилайлик: Икки қаноти майиб бўлган қуш, кўлдаги шунқорнинг учиб кетиб, сайёдниг қўлига тушиши, икки бирдай ёнғон чироғнинг ўчиши. Холбеканинг таъбирига кўра, қахрамонлар ҳаётининг кейинида содир бўладиган бутун воқеалар мазкур парчада рамзий ифода қилиб берилмоқда.

Унинг тушидаги икки қаноти майиб бўлган қуш – ҳам хотини, ҳам болаларидан айрилиб қолган Кунтуғмиш. Эпик ижодда чироқ рамзи кенг маънога эга. Кўп ўринларда у тириклик, ҳаёт рамзи бўлиб келса, бу ўринда икки бирдай ёнган чироқининг ўчиши фарзандларни ифодалаб келмоқда. Зеро, ота-она ўз фарзандларини эркалаганда «чироғим», «кўзимнинг нури», «ҳаётим», деб эркалайди.

Мутахассислар романик дostonларда, ишқий-саргузашт характерида бўлса-да, қахрамонлик хусусиятлари бўртиб туришини алоҳида таъкидлайдилар. «Кунтуғмиш» дostonидаги воқеалар тизими уни романик дostonдан кўра қахрамонлик дostonига киритиш мумкинлигини кўрсатади. Виктор Жирмунский ва Ҳоди Зарифовлар «Кунтуғмиш» дostonидаги синов мотиви кўп жиҳатдан «Алпомиш» дostonидаги синов мотивига жуда ўхшаш

¹ Кунтуғмиш. Дoston / Айтувчи Алим бахши Ҳаққул ўғли. Қўлёзма. Инв. № 929.

² Холбека. Дoston / Айтувчи Бекмурод Жўрабой ўғли. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Зубайда Ҳусайнова. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.16.

эканлигини таъкидлайди.¹ Нафақат синов, балки бошқа, жумладан, туш мотиви ҳам олимларнинг бу фикрини тўла тасдиқлайди.

Достоннинг бошида келган дастлабки туш тафсилоти ҳар жиҳатдан реал воқеликка ўхшайди. Шу сабабли ҳам махсус таъбир қилинмаган. Моҳият эътиборига кўра, бу парча «Алпомиш» достонидаги Алпомишнинг чўпонлар қўшхонасида ухлаб қолиб, кўрган тушига уйғун келади.

«**Шоҳимардон пири чилтонларга** айтди: – Бул бачча бизнинг муридимиз бўлади, бугун сизларга меҳмон бўлди, кўнглини наза қилмай, вақтини хушлаб жўнатингизлар. Шу гапни айтиб, Шоҳимардон пири жўнаб кетди. Чилтонлар кўнглини хушлаб, отнинг жиловидан ушлаб, Бойчиборни таблага тортиб ташлаб, **Ҳакимбекни чилтонлар суҳбатга бошлаб**, бекнинг вақтини хушлаб ўтирди. От қоқиб, йўл юриб борган одам, чилтонлар суҳбатида ўтириб-ўтириб уйқу олиб кетди. Чилтонлар: – Бу бачча Шоҳимардон пирнинг муриди экан. Бизнинг суҳбатимизда бўлди, вақтини хушлай олмадик, – деди. **Чилтонлар илму каромат билан Чилбир чўлидан, Ойна кўлидан, Бахмал ўтовда ухлаб ётган еридан Барчиннинг руҳини олиб келди танидан. Алпомиш мунда ухлаб ётибди, ухлаб ётган еридан бунинг ҳам руҳини танидан олди. Алпомишнинг руҳи билан Барчиннинг руҳи ўртада бир ерга қўйди. Бир коса шароби антаҳур чилтонлардан Барчиннинг руҳига тегди.** Барчиннинг руҳи шаробни кўлига олиб, Алпомишни кўриб, бир ўзи ичгани кўнгли бўлмай, Алпомишнинг руҳига олинг-олинг қилиб, бу сўзни айтиб турган экан:

Олинг, аллаёр-аллаёр,

Келинг, аллаёр-аллаёр,

Бўлинг, аллаёр-аллаёр.

Коса ушлаб, қўлим толди,

Бийнинг қизи маҳтал бўлди,

Кўнглингиз кимдан қолди,

¹ Жирмунский В., Зарифов Х. Узбекский народный героический эпос. – С.138.

*Боқолмай юрдик сабилди,
Хон тўрам, сизга не бўлди,
Олинг, аллаёр-аллаёр.¹*

Алпомиш бу алёрга ўз жавобини берар экан, қалмоқлар додини бериб, дўст-душманни қойил қилмагунча: «...Ичмам аллаёр-аллаёр», деб айтади. Саҳар вақти чилтонлар руҳларни жасадга қайтаришади. Алпомиш: «...Қадимгидан сертараддуд бўлиб, бийнинг қизини тушида кўриб: – Оқ кубба келган, қизил чиройли, хўп баркамол, яхти қиз экан, – деб ётибди».²

«Барчин ҳам канизларга кулиб ўтирибди: – Бий бобомнинг ўғли тушимга кирибди, икковимиз бир ерда ўтирибмиз, пок бўлмаса, ит йиқилич бўлайлик, деб қопмиз, анча гаплашибмиз, – деб вақти хуш бўп ўтирибди».³

Кунтуғмиш ва Холбека кўрган тушдек Алпомиш ва Барчиннинг ҳам руҳларини чилтонлар тушида учраштиради. Тақдири азалда бу қаҳрамонларнинг ажралмас жуфт эканликлари «Кунтуғмиш»да никоҳ узуги орқали баён этилса, «Алпомиш»да бу антаҳур шароби ва алёр орқали бадий тасвирини топган. Ушбу туш намуналари бошқаларидан тубдан фарқ қилади.

Аввало, тушда халқнинг туш кўриш ҳақидаги тасаввури ва унинг қандай рўй бериши билан боғлиқ дунёқараш акс этмоқда. Маълумки, халқнинг кўҳна тасаввурларига кўра, ҳар бир кишида икки руҳ бор. Бири – руҳи сокин, иккинчиси – руҳи равон. Руҳи равон киши уйқуга кетган вақтда танани маълум муддатга тарк этиб, турли маконларга сайр этиши мумкин. Ана шу саёҳат кишига туш сифатида маълум бўлади. Руҳи сокин танани тарк этса, киши ҳалок бўлади. Кунтуғмиш ва Холбека, Алпомиш ва Барчинларнинг руҳи равонини чилтонлар танадан олиб, бир-бири билан учраштиради.

¹ Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – Б.91 – 94.

² Кўрсатилган манба. – Б.91 – 93.

³ Кўрсатилган манба. – Б.93 – 94.

Иккинчидан, тушни бир вақтнинг ўзида икки киши баробар кўрмоқда ва тушдаги кўрсатмаларга амал қилмоқда.

Учинчидан, туш – бу хабар, реал воқелик эса келажакда, ўз маромида рўй беради. Достонларда бу мантиқ ҳам бузилган эмас. Шу сабабли ҳам Холбека ва Барчин тақдирим эгаси келди, деб ёрларининг олдига тушиб кетишмайди. Қаҳрамонлар ёрга муносиблигини қўйилган шартларни бажариб исбот этишиб, мурод-мақсадига етишади.

Тўртинчидан, очик хабар шаклида келган туш эпос сюжетида ўта муҳим ўрин тутди ва унинг таъбири бутун эпик воқелик якунида, яхлит бадиий мазмун сифатида юзага чиқади.

Бешинчидан, бу хил очик хабар шаклидаги тушлар миқдор жиҳатидан камчиликни ташкил этади ва улардаги тимсоллар бевосита тақдир, қадар мазмунига уйғун ёки шу кўламдаги мазмунни ифодалайди. Масалан, «Кунтуғмиш» достонида узук тимсоли, «Алпомиш» достонидаги антахур шаробининг рамзий маъноси биргина никоҳ узуги ёки меҳмондорчилик зийнати бўлмиш май эмас. Узук кўкда белгиланган тақдир ҳалқаси, антахур шароб илоҳий ишқ мазмунига эга.

Ҳаётда бўлгани каби бадиий матндаги тушлар, биринчи галда, хабар беради. Ушбу хабарлар айнан ҳаётий тушлардан бадиий асар таркибида икки хил, тимсол ва рамзларга йўғрилган ҳамда очик ахборот тарзида намоён бўлади. Лекин ҳар қандай асар, биринчи навбатда, эртак ва достонларимиздаги тушлар асардаги воқеликка чамбарчас боғлиқ бўлгани учун бадиийлик касб этади. Шунинг учун очик ахборот шаклида келган тушлар ҳам рамзийликдан холи эмас. Бу рамзийлик эса, юқорида қайд этганимиздек, асарнинг яхлит мазмуни, ғоявий-бадиий йўналиши асосида юзага чиқади.

Ушбу ҳолат том маънода «эпосда тақдир – бош қаҳрамон», деган тезиснинг ҳақ эканлигини тасдиқлайди. Чунки эпосда рўй бериши мумкин бўлган воқеалар мағзи тушда тимсолли, рамзларга йўғрилган ҳолда баён

этилади. Асар қаҳрамонининг тақдир чизиқларига ишоратлар берилади. Қаҳрамон ана шу тақдирни ўз хатти-ҳаракатлари билан намоён этади.

Худди «Алпомиш» ва «Кунтуғмиш» достонидагидек «Гўрўғли» туркум дostonларида ҳам туш мотиви алоҳида ўрин тутди. Маълумки, «Гўрўғли» туркум дostonларининг тарқалиш географияси Ўрта Осиё, Кавказ, Яқин Шарқ мамлакатлари каби жуда катта ҳудудни қамраб олади. Неча асрлардан буён оғиздан-оғизга ўтиб келаётган бу эпик ижод намунасининг ўзбек, озарбайжон, турк, туркман, қорақалпоқ, татар, қозок, тожик, арман версиялари анчайин машҳур бўлиб, бугунги кунда ҳам бахшилар томонидан севиб куйлаб келинмоқда.

«Гўрўғли» достони туркий халқлар орасида ҳам, хорижда ҳам анчайин кенг ўрганилган. Булар орасида А.Ходзико, В.Жирмунский, Ҳ.Зарифов, Б.А.Карриев, Т.Мирзаев, П.Н.Баратов, Ш.Элчин, Соим Сока ўғли, Ф.Туркман, И.Ўзкан, О.Ўғуз, М.Экичи, Ҳ.Тамхасиб, М.Сейидов, Х.Корогли, А.Маргулон, М.Сайидов, К.Райхл ҳамда Ш.Турдимов каби олимларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур.¹

Ўзбеклар орасида «Гўрўғли»нинг юздан ортиқ вариантлари мавжуд. Бу дostonларнинг ҳар бирини алоҳида мустақил дoston сифатида баҳолаш ҳам мумкин.

«Гўрўғли» достонининг ўзбек вариантлари қиёсланса, сюжет ва мотивда ўхшашлик мавжудлигини, улар ўртасидаги тафовут у қадар катта

¹ Boratav Pertev Nail. *Köroğlu Destanı*. – İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984; Türkmen Fikret. *Köroğlu'nun Özbek Varyantları* // Millî Folklor. – Ankara, 1989. -№4. – S.8 – 9; Türkmen Fikret. *Köroğlu'nun Özbek ve Ermeni Varyantları* // *Köroğlu Semineri Bildirileri*. – Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983. – S.83 – 90; Türkmen Fikret. *Goroglu dastanı*. – İzmir, 1982; Oğuz, M. Öcal. *Halk siirinde tür, şekil ve makam*. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2001; Турдимов Ш. «Гўрўғли» номи хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. -№3. – Б.62 – 65; Ўша муаллиф. Сокибулбул // Соғлом авлод учун. – Тошкент, 1996. -№2. – Б.54 – 55; Ўша муаллиф. «Гўрўғли» туркумидаги Аҳмад Сардор образи хусусида // Халқ таълими. – Тошкент, 1998. -№4. – Б.72 – 76. Ўша муаллиф. «Гўрўғли» туркумида Хизр образи // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. – Тошкент: Фан, 2006. – Б.53 – 59.

эмаслигини кўрамиз. Улар ўртасидаги фарқ услубда, ижрода ва анъанага бўлган турлича ёндашувда эканини кузатамиз.

«Гўрўғли» достонининг ана шундай вариантларидан бири Пўлкан шоирга тегишли. У Кўрғон достончилик мактабининг йирик вакили ҳисобланади. Пўлкандан ёзиб олинган кўплаб термалар, достонлар ўзбек фольклорининг ноёб дурдоналари ҳисобланади. Устоз фольклоршунос олим Тўра Мирзаевнинг эътироф этишича, Пўлкан ҳайратомуз қувваи ҳофизага эга йирик достончи бўлган.¹ Эпик репертуарининг ниҳоятда бойлиги, хилма-хиллиги билан ҳам ўзбек достончилигида алоҳида ўрин тутди. Одатда, оддий бахшилар 5 –10 та, энг қобилиятлилари 30 – 40 тагача достонни ёддан куйлаганлар. Пўлкан эса 70 дан ортиқ достонни мароқ билан ижро этган. Унинг репертуаридан жой олган биргина «Қиронхон» достонининг ўзиёқ 20000 (йигирма минг) мисра шеър ва қарийб шунча насрни ташкил этади. Энг муҳими, у XX аср бошларида «Ўзбек достончилигини янги босқичга кўтарган».²

Пўлкан ижодига назар ташлайдиган бўлсак, асосан «Гўрўғли» туркумидаги достонларни куйлаганини кўрамиз. «Гўрўғлининг туғилиши», «Зайдиной», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Авазхон», «Авазхоннинг уйланиши», «Ҳасанхон», «Темирхон подшо», «Бўтакўз», «Авазни излаш», «Ҳиломон» каби ўнлаб достонлар бунинг мисолидир.

Буларнинг орасида Пўлкан куйлаган «Гўрўғлининг туғилиши» достони юксак бадиияти, образларнинг муваффақиятли талқини, мифологик мотивларнинг қадимийлиги билан ажралиб туради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, «Гўрўғлининг туғилиши» бутун туркум учун дастурий асардир. У қаҳрамон ва эпик отининг бутун ҳаёт йўлини аввалдан белгилаб беради. Фольклоршуносларимиз қайд этишганидек, гарчи туркумга кирувчи ҳар бир достон мустақил сюжетга эга

¹ Мирзаев Т. Пўлкан ҳақида сўз // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.5 – 9.

² Ўша манба.

бўлса-да, уларнинг барчасини Гўрўғли, Ғирот, Чамбил бирлаштириб туради.¹ Бизнингча, бу яхлитлаштирувчи учликни Хизр, ғойиб пирлар, Сокибулбул, Юнус ва Мисқол пари образлари, қахрамонга Хизр берган оқ ва қора патлар каби бадий деталлар ҳисобига янада кўпайтириш мумкин. Ушбу дostonда биз уларнинг барчасини, жумладан, Чамбил, Ҳасанхон, Авазхон ҳақидаги хабарларни ҳам биринчи марта учратамиз.

Дostonдаги Бобо Қамбар ва Хизрнинг Гўрўғлига мурожаатларида қахрамоннинг келажакдаги бутун ҳаёт йўли, барчаси бўлмаса ҳам, Пўлкан шоирга маълум бўлган Гўрўғли туркум дostonлари ҳақида формула – код шаклидаги ахборотлар берилади. Ҳатто унинг ўз фарзанди бўлмаслиги ҳам бадий асосланади.² Қолаверса, афсонавий Бобо Қамбарни бахшилар пири деб ҳам билганларки, жуда кўп дostonларда Гўрўғлининг бахшилик – шомонлик сифати ана шу қараш билан боғлиқ.³ Яна бир эътиборли томони шундаки, бу дostonда серқатлам Хизр образининг исломгача бўлган

¹ Қаранг: Турдимов Ш. «Гўрўғли» (мақола ва насрий баён) // Тил ва тафаккур. – Тошкент, 2005. -№2 – 3. – Б.23 – 25; Ekici Metin. Türk dünyasında Köroğlu. – Ankara: Akçag, 2004; Ekici Metin. Halk Bildisi (Folklor). Derleme ve inceleme yöntemleri. – Ankara: Geleneksel yayınleri, 2000.

² Қаранг: Гўрўғлининг туғилиши. Дoston / Айтувчи Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан. – Б.6 – 13; Гўрўғлининг туғилиши. Дoston / Айтувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.60 – 63; Гўрўғлининг болалиги. Дoston / Айтувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.81.

³ Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, «Гўрўғли» дostonини қадимги битиклар ҳамда эпик ижод намунаси бўлмиш «Алпомиш», «Манас», «Дада Қўрқут китоби», «Қобланди Ботир», «Кунтуғмуш» каби дostonлар билан қиёсий ўрганиш лозим. Бу дostonларда бир-бирига ўхшаш, бир-бирини тўлдирувчи жиҳатлар анчагина. Мисол учун «Гўрўғли» туркум дostonларининг кўпгина ўзбек вариантларида худди Хоразм «Ошиқ туркуми» дostonларидаги каби бош қахрамон бахши тимсолида келади. Худди Қўрқут ота каби Гўрўғлининг дostonда бахши ва элнинг энг яқин маслаҳатгўйи сифатида тасвирланиши уни «Дада Қўрқут китоби» билан, «Алпомиш» дostonида фарзандсиз оталарнинг Шохимардон пир мазорида (равзасида) тунаб қолгандан кейин фарзандли бўлиши, аслида, Алпомишнинг туғилиши ҳам қайсидир даражада гўр – қабр, яъни аجدодлар култи билан чамбарчас боғлиқ эканини урғулайди. Ёхуд «Кунтуғмуш» дostonидаги Кунтуғмуш исмининг кўплаб маънолари мавжудлигини олиб қарайлик. Бу худди «Гўрўғли» дostonидаги каби кундан, яъни куёшдан туғилган фарзанд, кун – куёш фарзанди маъноларини ҳам беради.

талқинлари ҳам кўзга ташланади, яъни у Ғиротнинг ҳомийси бўлади. От култи эса туркий халқларда жуда қадимдан мавжуд бўлган.¹

Қаҳрамонлар, персонажларнинг тушлари достон сюжети давомида, албатта, бадиий воқеликка айланиши ўзбек эпоси учун ўзига хос бир қонуниятга эга. Агар бахши Ғўрўғлининг Хизр ва пирлар билан ҳар иккала учрашувини фақат туш сифатида баён қилганда ҳам асарнинг умумий моҳиятига путур етмас эди. Асарда қаҳрамон Бобо Қамбар ва пирлар билан биринчи марта тушида учрашади, оти ва Юнус, Мисқол парилар ҳақида хабар топади. Достонда туш мотиви асар сюжетини шакллантиришда асосий аҳамият касб этиб, достоннинг ҳар жиҳатдан яхлитлигини таъминлашга хизмат қилган. Асарнинг назмий қисми ҳам Шохдорхон туши ва унинг таъбиридан бошланиши фикримизнинг исботидир.

Бошқа қаҳрамонлик достонларимиз каби мазкур достонда ҳам туш ва туғилиш мотиви ёнма-ён келади. Зеро, олдинги бобларда таъкидлаганимиздек, қаҳрамонлик достонларида туш мотивининг айримлари воқеа бошида, айримлари воқеа ривожига, баъзилари эса воқеа якунида келиб, ҳар бири ўрнига қараб достонда ўзига хос муҳим бир функция бажариб келади.

«Ғўрўғлининг туғилиши» достонида дастлабки туш воқеа бошида келади. Шохдорхон кўрган тушининг таъбирини сўраб, шундай дейди:

Гумбурларим, бугун ухлаб туш кўрдим,

Мен тушимда кўп қабоҳат иш кўрдим.

Ё билмайман, ўзи манглайнинг шўри,

Келган бўри, қуръаандозлар, ким бўлди?

¹ Қаранг: Зарифов Ҳ. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.65 – 89; Турдимов Ш. Соқибулбул // Соғлом авлод учун. – Тошкент, 1996. -№2. – Б.54 – 55; Тилавов А. Ўзбек халқ достонларидаги от образининг тарихий асослари ва бадиий талқини. Филол. фанлари номзоди дисс.....автореф. – Тошкент, 2000.

*Икки бўри тоғда икки шер қувди,
Шербаччалар қўйга оралаб қолди.
Қўйимнинг ўлигин ҳар ёққа отди,
Тутуним бурнимдан чиқиб кетди,
Бу тушимнинг таъбирлари не бўлди?*

*Тепамдан бир лаган тилла сочилди,
Оғзимдан бир толпир қушим училди.
Иморатим бари текис бўлди,
Бир ой элима пайдо бўлди.
Шуъласи оламни ёп-ёруғ қилди,
Қуръаандозлар, айтинг, таъбир на бўлди?*

*Бир чинор элимдан кўкарим кетди,
Ғалт ўриб шохаси осмонга етди,
Қурай, қурай соялаган ким бўлди?*

*Сочларингни тол-тол қилиб таранглар,
Бу гапларди ким кўргандан сўранглар.
Туши қурсин, таъбирлари кўп ёмон,
Бу тушимнинг таъбирини йўринглар!
Мунажжсимлар, айтинг, таъбир не бўлди?¹*

Худди «Алпомиш» достонида каби достон давомида кечадиган бутун воқеалар мана шу кичик бир парчада тўлалигича баён қилиб берилмоқда. Яъни Ёвмит элидан қул қилиб олиб келинган Равшан ва Гаждумбекнинг авлоди – Гўрўғли туғилиб, Шохдорхоннинг салтанатини яксон этиб, юртга подшо бўлади ва мамлакатни обод қилади.

¹ Гўрўғли. Пўлкан шоир варианты. – Б.12 – 13.

Тушдаги рамзларга эътибор қилайлик: бўри, шер, ҳар ёққа ўлиги отилган қўйлар, бурундан тутун чиқиб кетиши, тепасидан тилло сочилиши, оғзидан қуш учиб чиқиши, иморати текис, яъни вайрон бўлиши, порлаган ойнинг шуъла таратиши, чинор ўсиб, бўйи осмонга етиши, соясида кимларнингдир яйраши. Бўри, шер образлари бизга тушунарли. Достонларимизда қаҳрамонларнинг шерга, бўрига ўхшатилишининг ўзидаёқ халқимизнинг қадим мифологик тасаввур изларини кўрамиз. Хусусан, бўри жуда кўп туркий қабиаларнинг тотеми бўлиб, у билан боғлиқ кўпгина инончлар ўзбекларда XX асрда ҳам маълум даражада мавжуд эди. Бизнингча, Ёвмитдан келган бўрилар – Гаждумбек билан Равшан, фарзандлар – Биби Ҳилол билан Гўрўғлидир. Таъбирда айтилмаса-да, тушдаги Шохдорхон элидан кўкариб кетган чинор ҳам Гўрўғлидир. Ой деганда Биби Ҳилол назарда тутилмоқда. Чунки ҳилол янги чиққан ой, демакдир.

«Тепасидан тилло сочилиши», «бурундан тутун чиқиб кетиши», «оғзидан бир тулпор қушнинг учиб чиқиб кетиши» ҳам анимистик тасаввурлар маҳсулидир. Бу мисраларда Шохдорхоннинг тез орада жони узилиб, нариги дунёга равона бўлиши башорат қилинмоқда. «Иморатим бари текис бўлди» мисраси Шохдорхон салтанатининг вайрон бўлишига ишора қилмоқда.

Достонда Юсуф қуръаандознинг таъбири халқ қарашларига тўла мос келади. Чунки жоннинг оғиздан қуш бўлиб чиқиши ва танага қайтиши достонларда девлар образи мисолида жуда кўп учрайди.¹ Шунингдек, халқда жон капалак бўлиб чиқиб кетади, деган тасаввурлар қадимдан бор. Ўзбеклар тушда иморат қулашини ўлимга боғлаб таъбир қилганлар, ҳатто иморатнинг эски ёки янгилигига қараб бўлажак марҳумнинг кекса ёки ёшлигини ҳам аниқлашган. Достонда таъбирчи тепадан сочилган тиллани қонга таъбир қиладики, бу бир оз аниқликни талаб этади. Маълумки, келиб чиқишига кўра ўзбекларнинг қипчоқ этник қатламларининг баъзиларида кекса ёшлилар

¹ Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999. – Б.3 – 100.

вафот этишганда қабристонгача мархум тобути устидан танга сочиб бориш одати ўтган асрнинг ўрталарида ҳам маълум даражада мавжуд эди. Бизнингча, Шохдорхон тушида ана шу одат рамзий маънода ўз ифодасини топган.

Шунга ўхшаш ҳолатнинг халқимизнинг қадим ёдгорлиги «Ирқ битиги – Таъбирнома»да ҳам келганини юқорида айтиб ўтган эдик.¹

Ўзбек фольклорининг бошқа намуналари, хусусан, эртак, кўшиқларимизда ҳам уй, иморат, том образларига бот-бот дуч келамиз.

«Гўрўғлининг туғилиши» достонидаги Шохдорхон кўрган тушдаги «Иморатим бари текис бўлди» мисраси ва «Китоби Дада Қўрқут»даги «Солор Қозон уйининг талон-торож қилиниши» номли кўшиқда Солор Қозон тушидаги «уй» образлари ҳамда «Ирқ битиги»даги иморат тимсолини яхлитликда олиб қарасак, ушбу манбалардаги «уй» образининг умумий тимсолий мазмунга эгалигини кўрамиз.

Туш тили – рамзлар тили, яъни Э.Фромм айтганидек, «Бу – барча халқлар учун бирдек тушунарли бўлган ягона умумий тилдир».² Аммо дostonлардаги туш мотивларида бу тилнинг мураккаблиги турлича даражада бўлади. Жумладан, Шохдорхоннинг туши мураккаб рамзли бўлса, Зайдиной туши жуда содда:

*Э энажон, бугун саҳар туш кўрдим,
Мен тушимда бир қабоҳат иш кўрдим.
Шу ерга кеп, мен кир ювиб ётганда
Ўн беш яшар баччани йўлдош кўрдим.*

*Фириб билан ушлаб олди қўлимдан,
Зўрлик билан олиб кетди элимдан,*

¹ Ирқ битиги –Таъбирнома // Қадимги ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б.48.

² Фромм Э. Забытый язык //Душа человека. – С.184.

*Бир шаҳарга олиб борди ўзимни,
Бир қари одам қучиб ётди белимдан...*¹

Бу ерда рамзийлик жуда кучсиз. Агар унинг тушлиги айтилмаса, у бадий воқеликдан заррача фарқ қилмайди. Унинг аҳамияти ҳам Шохдорхон ёки Гўрўғлининг тушлари даражасида эмас. Туш тушириб қолдирилса ҳам асарнинг умумий моҳиятига зарар етмайди. Достон билан танишиб чиққан одам баччанинг – Гўрўғли, қари одамнинг – Аҳмад, бир шаҳарнинг – Ёвмит эканлигини жуда тез илғаб олади. Туш мотивининг бундай қиёсий таҳлилларидан достонлардаги тушлар қанчалик кенг ва рамзларга қанчалик бой бўлса, уларнинг достон сюжетидаги ўрни шунчалик баланд ва аҳамиятли, бадий-эстетик жиҳатлар юқори бўлади, деган хулоса келиб чиқади.

Қадимги профессионал туш таъбирчилари ўзлари билмаган равишда руҳий таҳлилдан жуда унумли фойдаланганлар. Шу боис руҳий таҳлил методини содда қилиб таъбир ва таҳлил методи ҳам, дейиш мумкин.

Умуман олганда, бундан қарийб ўн аср нарида исломгача бўлган халқ дунёқарашлари, эътиқод, тасаввурлар тизими билан боғлиқ яратилган «Ирқ битиги» ва ўрта асрларда ёзма шаклга келган «Китоби Дада Қўрқут», оғзаки анъаналар маҳсули «Гўрўғли» каби халқ достонлари ҳамда бугунги кундаги халқ таъбирномаларидаги уй, иморат, том тимсолларининг туб маъноси деярли бир-бирига уйғун эканлигини кўришимиз мумкин.

Дарҳақиқат, достонларимиздаги уй ёхуд бирор бир иморатнинг вайрон бўлиши, қулаши, бузилиши билан боғлиқ ҳолатлар шунчаки бахши импровизацияси билан боғлиқ оддий ўхшатиш бўлмай, асрлардан буён оғзаки анъана доирасида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган қадимий тасаввурларнинг бадий кўринишидир.

Тушда шартлилик мавжуд. Шартлилик поэтик санъат табиатига хос хусусият. Тушдаги образлар таъбири, улардан келиб чиқувчи мазмун ҳам

¹ Гўрўғлининг туғилиши. Пулкан шоир варианты. – Б.144.

шартлилик асосида юзага келади. Бу эса тушдаги образлар поэтик санъатларга уйғунлигини кўрсатади. Тушдаги рамз ва тимсол деб қўлланилишига сабаб ҳам, биринчи галда, ана шу уйғунликка таянади. Тушдаги образ ҳар жиҳатдан поэтик рамз ва тимсолларга яқин. Фольклор асарларида тушлар ифода ва асар композициясидаги ўрни, вазифасига кўра ҳам улкан бадий вазифа бажаради.

Тушнинг бу икки турини эртақлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Фақат эртақлар таркибида келувчи туш намуналарида дostonлардаги каби батафсиллик, бадий воқелик шаклини олиши (худди «Алпомиш», «Гўрўғлининг туғилиши» ва «Кунтуғмиш» дostonларидаги каби) кам учрайди. Бу ўринда асар сюжетида таянч вазифани бажарувчи «Хосиятли туш» каби эртақларни истисно сифатида олиш керак.

«Хосиятли туш» эртагида ўтинчи кал бола тушида «ўнг томонида қуёш, чап томонида ой боқиб турганини, у гоҳ қуёшни, гоҳ ойни қучиб, бағрига босаётганини кўради...» Кал бола онасининг маслаҳати билан тушини таъбирлаб бериш учун маликанинг олдига боради. Ошиғи билан ўтирган малика эса уни саройдан ҳайдайди. Кал маликанинг бу ҳолатидан хайрон бўлиб, уни пойлайди. Малика ошиғига: «Агар туши рост бўлса, тез орада шу кал мени хотинликка олади. Унинг ўнг томонидаги кун мен бўламан. Менинг устимга мендан ҳам чиройли бир паризодни олар экан. Калнинг чап томонидаги ой ўша паризод», – деб айтганини эшитиб қолиб, тадбирга киришади. Эртақ давомида калнинг ана шу туши ўнгидан келганлиги воқеа баёнида маълум бўлади.

Малика таъбирига кўра, кал кўрган туш осмон ёритқичлари – қуёш ва ой – малика ва паризод, деб таъбир қилинмоқда. Умуман олганда, фольклор асарлари таркибида келган тушлардаги рамзий, тимсолий мазмун ташувчи деталларнинг туб маънолари таъбирда аниқ айтилади. Шу жиҳатдан улар ҳаётдаги тушлардан фарқлидир. Ҳаётда эса тушни таъбирчигина таъбирлай

олиши мумкин. Бу ўринда анъанавий халқ таъбирлари таянч нуқта бўлиб хизмат қилади.

«Хосиятли туш» эртагида қуёш ва ойга малика берган талқин ўзбек халқининг анъанавий туш таъбирномаларидаги ўзак маънога уйғун. Жумладан, таъбирномалардан бирида «қуёш чиқиши» – тухфа, ҳаётдаги ўзгариш, яхши дараклар, «ой» – катта даромад, «тўлин ой» – совчилик, деб кўрсатилган.¹ Жумладан, «Таъбирномаи Юсуф алайҳиссалом» китобида эса: «Ҳар ким тушида офтобни кўрса, қиёматда пайғамбарлар қаторида бўлғай. Ҳар ким тушида моҳи тобни кўрса, подшоҳлар қаторида бўлғай», – дейилган.²

Ҳар икки таъбирномадаги талқинлар моҳиятан бир-бирига яқин келади. Бу ҳолатлар бадиий асарлар, хусусан, фольклордаги тушларнинг рамз ва тимсоллари маъноси, анъанавий халқ таъбирномалари (ёзма ва оғзаки шаклда) мазмунига яқин эканлигидан далолат беради.

Боб давомидаги таҳлиллар, мулоҳазаларни умумлаштириб, унинг сўнгида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Инсониятнинг ибтидоий маданияти даврида бир-бири билан генетик боғлиқ бўлган **тасаввур – тимсол – миф** триадаси туш ҳодисасининг илк семантикасини ташкил этиб, у тимсоллар тили билан ифодаланган. Инсоният тафаккурининг биринчи ҳосиласи бўлган тимсоллар **классик мифлар – маросимлар – фольклорга** поэтик маъно бағишлади. Асрлар давомида қайта-қайта мушоҳада қилиш натижасида мифо-поэтик тафаккурдан поэтик тафаккур мустақил ажраб чиқди, аммо ўзининг тарихий асосларидан бутунлай узилиб қолмади. Жаҳон халқлари, жумладан, ўзбек халқи фольклори учун ҳам типик бўлган бадиий тушнинг тарихий-ҳаётий асослари,

¹ Таъбирнома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – Б.20 – 21.

² Таъбирномаи Юсуф алайҳиссалом / Ношир С.Ҳасанов. – Тошкент: Ўзбегим маскани, 1990. – Б.7.

рамзлар тизими, тимсолий тили, бадиий-эстетик хусусиятлари бунинг ёрқин мисолидир.

2. Барча тушлар тили тимсоллар тили бўлиб, туш ҳодисаси рухий-физиологик жараён, бадиий туш ана шу жараённинг қайта поэтик мушоҳадаси бўлгани учун улар ўртасида қатор умумийлик ва фарқлар мавжуд. Туш семантикаси символларда ифодаланган туш баёни ва унинг таъбири, тимсоллар ташиган ахборотлардан иборат.

3. Фольклорнинг қайси бир жанри намунаси бўлмасин, унга туш мотиви, туш бадиий детали шунчаки киритилмайди. У албатта бирор бир бадиий-эстетик вазифа бажаради. Ҳар бир мукаммал бадиий туш баёни ўз анъанавий зачини, тугуни, воқеалар ривожига эгаки, таъбир унинг ечимини ифодалаб, бутун асарнинг маълум бир эпизодлари ёки бутун асар давомида, «Гўрўғли» туркум достонларида ҳатто туркум достонлар сюжетида ўз тасдиғини топиб боради. Демак, бадиий туш семантикаси: **туш баёни, таъбири ва бу таъбирнинг асар воқеаларидаги тасдиғидан иборат.**

4. Таъбир туш баёнидаги тимсоллар тилини оддий, сўзлашув тилига ўгиришдир. Тимсоллар тилини қай даражада билиши ва оддий тилга қандай ўгиришига қараб таъбирчилар оддий ва профессионал таъбирчиларга бўлинади. Туркий халқ шомонлигидаги каби достонлардаги таъбирчилар аёл киши ҳам, эркак киши ҳам бўлиши мумкинки, кузатишларимиз профессионал таъбирчилик тарихан шомонлик билан боғлиқлигини кўрсатади.

5. Ўзбек достонларида профессионал таъбирчилар **қуръаандоз, таъбирчи, жўриқчи**, таъбирлаш **жўриш, жўраш**, деб юритилади. Бироқ барча фольклор намуналари каби таъбирлар ҳам оғзаки анъанада жамоа томонидан яратилиб, авлоддан-авлодга ўтиб, барқарорлик касб этиб келган. Кейинчалик улар асосида ёзма таъбирномалар яратилган. Яратилиш даврига кўра таъбирлар тўпламларини исломгача ва ундан кейин жамланган таъбирномаларга бўлиш мумкин. Туркий тилдаги илк ва ягона ёзма

таъбирнома «Ирқ битиги» бўлса, исломдан сўнг тўпловчиси маълум ва номаълум бўлган жуда кўплаб таъбирномалар яратилган. Бироқ оғзаки халқ таъбирларини ёзма таъбирномаларга қиёсий таҳлил қилсак, улар семантикасида фарқлардан кўра умумийликлар устуворлигини кўрамиз.

6. Ўзбек фольклори яхлит тимсоллар тизимига эга бўлишига қарамай, ҳар бир асар, мақол, топишмоқ, қўшиқ, эртақ, достон ва ҳоказолар таркибида ўзига хос қисқа ёки мукаммал семантик маъно, тимсоллар миқдорида эга бўлади. Шу боис кўпинча оғзаки анъанадаги туш символлари талқини фольклордаги талқинлардан фарқ қилиши мумкин.

7. Ўзбек фольклоридаги энг мукаммал бадиий тушлар намуналари Фозил Йўлдош ўғли репуртуаридаги «Алпомиш», Эргаш Жуманбулбул куйлаган «Кунтуғмиш», Пўлкан шоирнинг «Гўрўғлининг туғилиши» достонларида учрайди.

8. Мукаммал бадиий тушлар тимсолий образлар, деталларга бой бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос бадиий-эстетик маъно ташиydi. Тушлар достон аввалида ҳам, воқеалар ривожига ҳам келиб, уларнинг асосий, таянч семантик маъноси қаҳрамонлар тақдирини аввалдан белгилаб беришидадир. Тақдир эса азалу абад инсониятни ўйлантириб келган масаладир.

ХУЛОСА

Миллий ва умуминсоний қадриятлар таркибида ўзбек халқ оғзаки ижодининг алоҳида ўрни бор. Бугунга келиб, кўпгина ижтимоий фан соҳаларида бўлганидек, ўзбек фольклоршунослигида ҳам ўрганилиши шарт бўлган бир қатор долзарб мавзулар илмий йўналишлар объектига айланди. Шундай мавзулардан бири ўзбек халқ оғзаки ижодидаги туш мотивидир. Ушбу монография биринчи марта ўзбек фольклоридаги туш ва унинг бадиияти махсус тадқиқ этилиб, иш якунида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Туш феноменал физиологик-руҳий ҳодиса бўлиб, унинг жаҳон халқлари фольклори, ёзма адабиётида ўз бадиий ифодасини топиши тарихий-фольклорий – адабий жараён ҳосиласидир. Жаҳон адабиётшунослиги ва фольклоршунослигида туш поэтикасининг жуда кам ўрганилгани, ўзбек фольклоршунослигида ҳали бу мавзуга қўл урилмагани учун биз мавжуд адабиётлардаги атамаларга таяниб, тадқиқотимизда табиий туш учун – **туш, туш ҳодисаси**, ёзма адабиётдаги туш учун – **адабий туш**, фольклор асарларидаги тушлар учун, асарнинг қайси тур ва жанрга мансублигига қараб – **туш мотиви, туш образи, туш бадиий детали** атамаларини қўллашни лозим топдик.

2. Ибтидоий даврлардан XXI асргача кишиларнинг тушга муносабатида катта фарқлар сезилмайди. Бироқ турли мамлакатлар, турли халқлар тараққиётнинг турли даражасида яшаётгани учун тушга муносабат тарихини шартли равишда таснифлаш мумкин:

а) мифологик муносабат. Анимистик тасаввурлар туш ҳодисаси ҳақидаги мифологик, анъанавий қарашларнинг асосидир. Мифологик тафаккурда қадимги аجدодларимиз тушда кўрилган воқеанинг ҳақиқийлигига, албатта амалга ошишига қаттиқ ишонишган. Уни руҳлар, тириклар ва марҳумлар дунёси билан боғловчи ҳодиса деб тушунишган.

Ижтимоий тараққиётнинг дастлабки босқичида яшаган барча уруғ-қабила вакиллари тушни инсон ухлаб ётганда жоннинг танадан чиқиб, турли жойларни айланиб, кўриб келиши деб тушунишган, бу пайтда тана вақтинча ўлим ҳолатида бўлади, деб англаган;

б) анъанавий, диний муносабат. Архаик динлар, жумладан, шомонлик, замонавий ислом дини тараққиёти билан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам тушга сирли ҳодиса сифатида қараш умумийлиги сақланиб қолган бўлса-да, Ғарбда тушнинг илоҳийлиги кўпгина олимлар томонидан инкор этилган. Қадимги шомонлик мавжуд бўлган барча халқларда шомон фаолияти ва маросимларида тушга алоҳида эътибор берилган. Улар ўз иқтидорини туш билан боғлашган. Туш ҳодисасининг таъбирчилигини шомонлик дунёқараши билан боғлаш ўринли.

Шарқда исломгача тушлар хосиятли ва хосиятсиз деб тасниф қилинган. «Ирқ битиги»даги туш таъбирларининг «бу яхши», «бу ёмон» хулосалари ана шуни ифодалаган. Бундай тасниф оддий халқ ўртасида ҳозиргача сақланиб қолган. Исломда тушларга алоҳида эътибор берилиб, улар вазифасига кўра раҳмоний ва шайтонийга бўлинган. Пайғамбарлар тушлари ваҳий ҳисобланган;

в) профессионал, таъбирчилик муносабати. Кузатишларимиз таъбирларсиз туш ҳодисасининг ҳам, туш мотивининг ҳам ҳеч қандай аҳамияти, маъноси бўлмаслигини кўрсатади. Шу боис туш мотиви учрайдиган ўзбек дostonларида таъбирчи образи муҳим ўрин тутди. Шарқда яратилган «Ирқ битиги» – «Таъбирнома»да 65 та туш таъбири келтирилган. Таъбирлар диний ва анъанавий характерга эга бўла борган. Туш ва унинг таъбири диалектик бирликдаги ҳодисалардир. Шарқда таъбирчилик юксак профессионал даражасига кўтарилган. Ибн Халдун, Имом Ғаззолий, Жалолиддин Румий ва бошқа кўплаб мутасаввуф алломаларнинг асарларидаги туш ҳақидаги қарашларни дастлабки илмий талқинлар сифатида баҳолаш мумкин. Қадимги профессионал туш таъбирчилари

ўзлари билмаган ҳолда, руҳий таҳлил методидан жуда унумли фойдаланганлар. Шу боис уларнинг усулини содда руҳий таҳлил методи, уларнинг ўзини шу методнинг илк асосчилари, дейиш мумкин;

г) илмий муносабат. Ғарбда туш ҳодисасини махсус ўрганган З.Фрейд тушда инсоннинг болаликдан сақланиб қолган пинҳоний майллари устуворлик қилади, деб бадиий ижодда янги руҳий таҳлил методига асос солди. Унинг издошлари К.Г.Юнгнинг тушни оммавий онг ости ҳиссиётлари, Э.Фроммнинг ташқи дунё рамзлари сифатида талқин қилишлари бу методни янада бойитди. Уларнинг таълимотлари бадиий асарлар талқинида ҳам исботлаб, асослаб берилдики, бу, ўз навбатида, туш ҳодисасига филологик, фольклористик муносабатга, оғзаки ижодда туш поэтикасини ўрганишга замин яратди.

3. Жаҳон фольклоршунослиги мактаблари ва методлари орасида XX асрда шаклланиб бўлган психоаналитик мактаб вакиллари ва улар яратган руҳий таҳлил методи ўзига хос ўрин тутди. Бу мактаб вакиллари тушларни илмий жиҳатдан ўргандилар, ўз назарияларини амалиётда исботлаб бердилар. Классик мифларни ва тушни инсоннинг анланмаган онг ости ҳислари, руҳияти ифодаси сифатида баҳоладилар.

4. Психоаналитик мактаб вакиллари биринчи марта мифни замонавий одам билан биргаликда ўргана бошладилар. Мифлар ўтмиш мероси эмас, балки бугуннинг ҳам меваси эканини аниқладилар. Уларнинг талқинича, туш замонавий одамнинг мифидир. Бу мактабнинг улкан кашфиётларидан бири шундаки, унда инсон руҳиятида ибтидоий даврда ҳам, бугун ҳам мавжуд бўлган эзгулик ва ёвузлик ҳислари миф ва тушларда турли рамзлар сифатида намоён бўлишини илмий асослаб бердилар. Ҳақиқатан ҳам бутун ўзбек фольклорининг моҳиятини қисқача эзгулик ва ёвузликнинг кураши, пировардида эзгуликнинг ғалабасига ишончнинг бадиий ифодаси, деб баҳолаш мумкин.

5. Туш ҳодисасига муносабатлар тарихини кузатар эканмиз, бу тарих, энг аввало, мифлар ва маросимлар билан боғлиқлигини кўрамиз. Қадимги одамлар туш билан мифни ажратишмаган. Туш ҳодисасига мифлардан сўнг энг яқин турадигани маросимлардир. Аниқроғи, кўрилган туш учун уюштириладиган анъанавий тадбирлардир. Эпик ижодда маросимлар батафсил тасвирланмай, уларнинг муҳим нуқталари қайд этилади, холос.

Туш ва маросим муносабатларининг рудиментлари халқимиз маиший турмушида ҳозиргача ҳам учрайди. Яхши ёки ёмон туш кўрилса, ис чиқарилиши, садақа берилиши, тушнинг маросим билан чамбарчас боғлиқлигига ёрқин мисол бўлувчи никоҳ тўйларидаги «кампир ўлди» одати фикримизнинг далилидир.

6. Фольклоршуносликда оғзаки ижод учун ёзма адабиётдагидек психологик тасвирлар, инсон руҳидаги кечинмаларни чуқур ва ҳар томонлама ёритиш хос эмас, деган қараш мавжуд. Бу ташқи жиҳатдан тўғри. Фольклор асарларининг сийрат маънолари эса инсоннинг руҳий кечинмалари кодлашган тарзда ифоланганини кўрсатади. Бунинг ёрқин мисоли туш мотиви поэтикаси устидаги кузатишларимиздир. Туш мотиви ўзбек фольклорининг барча жанрлари намуналарида мавжуд.

Ўзбек халқ лирик кўшиқларида туш бадий деталлари жуда кам учрайди. Бироқ туш мотиви мавжуд намуналарда ўзига хос рамзлар, халқнинг туш ҳақидаги қарашлари, таъбирлари ўз бадий ифодасини топган. Жумладан, уларда тушда кўрилган қуш – хабар, чой ичиш – висол, ича олмаслик – айрилиқ, сув ва унинг атрибутлари – севги, от – мурод, узук – никоҳ, фарзанд рамзлари бўлиб келади.

Миф, туш ва кўшиққа хос умумий хусусиятлардан бири – уларнинг оддий мантиқ қонунларига бўйсунмаслигидир. Мифлар ва тушларда рамзлар ҳақиқат деб тушунилса, лирик кўшиқларда поэтик кўчимлар деб қабул қилинади. Умуман олганда, ўзбек халқ кўшиқларидаги кўплаб поэтик

образларнинг тарихий асосида туш ва у ҳақидаги мифологик тасаввурлар ётади.

7. Туш қадимий, доимий, умуминсоний ҳодиса, топишмоқ тарихий асослари ибтидоий даврлар билан боғлиқ фольклор жанри бўлганлиги учун улар ўртасида генетик алоқадорлик, умумий ва фарқли жиҳатлар мавжуд:

а) туш – доимий ҳодиса, топишмоқ мифологик тафаккур мевасидан поэтик тафаккур ҳосиласига айланган, аммо қадимий тасаввурлар рудиментлари сақланиб қолган фольклор жанри; б) моҳиятига кўра туш таъбири ва топишмоқ жавоби семантик умумийликка эга; в) топишмоқларнинг туш шаклидаги ифодалари халқ достонлари таркибида кўп учрайди ва муҳим бадиий-эстетик вазифалар бажариб келади.

8. Туш мотиви ўзбек фольклорининг барча жанри намуналарида учраса-да, унинг эртак ва достонлардаги сюжет таркиби, композицион қурилишидаги ўрни, бадиий-эстетик вазифалари тадқиқи бу мотивнинг анъанавий типик характерга эга бўлганини, эпик турнинг тарихий асослари, ривож ва поэтикасида муҳим ўрин тутганлиги, ноэстетик ҳодисаларнинг эстетик ҳодисага айланиб бориши йўлини аниқлашга катта имконлар беради.

Эртак жанрида туш мотиви қуйидаги бадиий-эстетик вазифаларни бажаради:

– эртак зачинида келиб, эртак сюжетининг ўзагини ташкил этади. Қаҳрамон тақдирини аввалдан рамзлар воситасида белгилаб беради ва халқнинг туш – инсон тақдири тўғрисидаги сирли хабар эканлиги ҳақидаги тасаввурларини бадиий ифодалаб келади. Бу тип эртакларда тушнинг диалектик бирлиги бўлган таъбирчилик маданияти, тартиб-қоидалари, ирим, табуларининг баёни, таъбирчи образининг иштироки ҳам ўзига хосдир;

– ўзбек фольклорида типик таъбирчи образи, асосан, туш мотиви фаол вазифа бажарадиган эртак ва достонларда учрайди. Улар не-не донолар таъбир қилолмаган туш рамзларини жуда яхши билишади, таъбирнинг барча қоидаларига амал қилишади ва еча олишади. Бу образнинг ҳаётдаги тарихий

асослари бевосита шомонлик ва у орқали мифология билан боғланади. Психоаналитик таҳлил тили билан айтганда, улар онг ости кечинмаларини «ўқий оладиган» кишиларнинг фольклордаги образидир. Бу тип эртакларнинг яна бир хусусияти шундаки, уларда баъзан тушдаги ҳодиса, ҳолатлар реал воқелик билан уйғунлашиб кетади;

– эртақ сюжетининг маълум бир ҳалқаларини боғловчи туш мотивлари. Бу тип эртакларда туш мотиви эртақ воқеалари баёни ривожда ёки сўнгида келиб, қаҳрамон тушига кирган мифологик образлар бирор-бир ғайритабиий куч ёки ҳомий руҳ уни хавф-хатардан огоҳ қилиб, қутулиш чораларини ўргатади. Эртакларда, жуда кам бўлса-да, қаҳрамоннинг ўз бошидан кечирганларини туши сифатида баён этиши учраб туради ва бу вақтинча сир тутиш мотиви билан боғланади.

9. Мотив эртақ ва асарлар сюжети ҳамда композициясида асосий ўрин тутadi. Туш мотиви кўпинча фарзандсизлик, улғайиш, синов, сафар, шарт, уйланиш, уйга қайтиш, тўй мотивлари билан боғлиқ ҳолда келади.

10. Достонларда туш мотивига улкан бадий-эстетик вазифа юкланади. Туш қаҳрамонлар тақдирини аввалдан башорат қилиб беради. Достонлардаги туш мотивини вазифасига кўра барқарор ва барқарор бўлмаган мотивлар дейиш мумкин. Барқарор бўлмаган мотивларни тушириб қолдириш ёки алмаштириш билан асар моҳиятига жиддий путур етмайди.

11. Худди эртаклардаги каби, достонларда ҳам туш мотиви бошқа мотивлар билан алоқадорликда, асар зачини, воқеалар ривож, якунида келиши мумкин. Бироқ достонлардаги туш мотиви халқнинг эътиқодий қарашлари, рамзлар орқали қаҳрамонлар руҳий ҳолати, тақдирини теран талқин қилиши, юксак бадий-эстетик завқи, одатда, шеърый йўлда баён этилиши билан ажралиб туради. Шунингдек, бир вақтнинг ўзида икки кишининг бир хил мазмундаги туш кўриши ҳам ўзбек достонларидаги ноёб ҳодисадир.

12. Достон сюжети ва композицион қурилишига кўра туш мотивлари икки типдан иборат бўлади: а) асар давомида ўз тасдиғини топиб боровчи, қаҳрамонлар ҳаёти ва тақдирини башорат қилувчи; б) сюжет ҳалқаларининг маълум бир қисмларини бирлаштирувчи, қаҳрамонлар ҳаётининг маълум бир даврига тааллуқли тушлар.

13. Қаҳрамонлик достонларидаги туш мотиви фарзандсизлик – илоҳий туғилиш – улғайиш (биринчи синов – инициация) – сафар – синов – тутқунлик – қайтиш – тўй мотивлари билан уйғунликда, аниқроғи, ритмик яхлитликда, рамзий тарзда қаҳрамоннинг мифологик кўринишидан маданий ифодасигача бўлган ҳар икки («ўз ва ўзга») дунёдаги бутун ҳаётини бадиий ифода этади.

Достонлардаги бадиий туш ва эпик воқеликдаги шароб деталі мумтоз адабиётимиздаги май образи каби рамзийдир. У қаҳрамонни руҳлар дунёси (учрашув), марҳумлар дунёси (тутқунлик) билан боғлайди. Сафар ва синов, қайтиш мотивларини келтириб чиқаради. Қаҳрамоннинг сархушлиғи тарихий асосларига кўра бевосита шомон маросимлари билан боғлиқдир. Шу сабаб достонлардаги хизмат қосасидаги шаробни бош қаҳрамонгина ичишга журъат эта олади.

14. Туш ҳодисаси, адабий туш, туш мотиви – буларнинг барчасининг тили битта – рамзлар тилидир. Ибтидоий инсонлар тили рамзлар тили бўлиб, тимсоллар ҳозирги адабиётшуносликда поэтик кўчим деб билинса, қадимги аجدодларимиз учун улар ташқи дунёнинг ўз ички дунёсидаги акси бўлган.

Фольклордаги бадиий туш ёки туш мотиви семантикаси, аввало, таъбирчи (тадқиқотчи)нинг тушдаги тимсолларни қандай тушуниши, уни қандай таркибий қисмларга ажратиб, талқин қилишига боғлиқ. Туш ҳодисаси ва бадиий тушнинг ҳар иккаласи тимсоллардан иборат бўлса-да, улар ўртасида фарқлар ҳам мавжуд. Бу фарқларнинг энг муҳими реал туш рухий-физиологик, бадиий туш бадиий-эстетик ҳодисалигидадир.

15.Таъбирлар туш семантикасининг калити бўлиб, дostonларда таъбирчилар **қуръаандоз, таъбирчи, жўриқчи** дейилади ва уларнинг таъбирлари, одатда, бошлама, тушдаги рамзлар талқини, ижобий ёки салбий хулосадан ташкил топади. Таъбирларсиз тушнинг ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ҳеч қандай маъноси, аҳамияти йўқ. Туш мотиви детали келадиган кўпгина фольклор намуналарида сирт маънода таъбир бўлмаса-да, таъмаънода, асарнинг умумий мазмунида мавжуд бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу тадқиқотимиз ноэстетик ҳодисаларнинг фольклорда эстетик ҳодисага айланиши туш мисолида **туш – миф – таъбир, маросим – бадий мотив (детал)** сифатида намоён бўлишини, турли бадий-эстетик вазифаларни бажаришини кўрсатди. Ўзбек фольклоридаги туш мотивининг аҳамияти туркий халқлар фольклорига қиёсан, ҳар бир жанр мисолида, фалсафа, этнография, ёзма адабиёт нуқтаи назаридан янада кенгрок ўрганилиши мумкинлиги ва зарур эканини кўрсатади.

Ўзбек фольклоридаги туш мотивини ўрганиш, унинг халқ оғзаки ижодидаги поэтик вазифасини ёритиш фольклор асарлари мазмун-моҳиятини, ғоясини кенг очиб беришга, халқимизнинг руҳий дунёси, маънавияти, бадий тафаккур тарзини теран англаб, идрок этишга муносиб ҳисса қўшади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. СИЁСИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Ислон Каримов. Хавфсизлик ва барқарор таракқиёт йўлида. 6-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
2. Ислон Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 480 б.
3. Ислон Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
4. Ислон Каримов. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 40 б.

II. МАНБАЛАР

5. Авазхон. Достон. Айтувчи Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан // Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик / Нашрга тайёрловчилар Муҳаммаднодир Саидов, Зубайда Хусаинова // Гулнор пари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – Б.301 – 375.
6. Авазхон. Хоразм достони. Айтувчи Қурбоназар Абдуллаев (Бола бахши). Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчи Ж. Қобулнийёзов // Авазхон. – Тошкент: Фан, 1970. – Б.51 – 80.
7. Авазхон / Нашрга тайёрловчилар С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.399 – 432.
8. Авазнинг арази. Достон // Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Айтувчи: Бекмурод Жўрабой ўғли. Ёзиб олувчи М.Афзалов // Гулихиромон. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – Б.5 – 122.

9. Авазнинг Ваёнгонга кетиши / Нашрга тайёрловчилар С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.195 – 209.
10. Аваз Гатирган (Оғзаки вариант) / Нашрга тайёрловчилар С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.220 – 264.
11. Авазнинг келтирилиши (Оғзаки вариант) / Нашрга тайёрловчилар С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.289 – 310.
12. Аваз уйланган / Нашрга тайёрловчилар С. Рўзимбоев, Х. Рўзимбоев, Г. Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.99 – 122.
13. Алпомиш. Достон. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчилар Ҳоди Зарифов ва Тўра Мирзаев. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 400 б.
14. Алпомиш. Достон. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли / Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – 827 б.
15. Алпомиш. Достон. Айтувчи Омон Шоир Раззоқов (Наманган) / Ёзиб олувчи: Оташ Холмирзаев. Қўлёзма. ЗЎФА. Инв. №943. – 72 б.
16. Алпомиш. Достон. Айтувчи Берди бахши (Бердиёр Примқул ўғли) / Ёзиб олувчи: Абдулла Алавий. Нашрга тайёрловчи: Тўра Мирзаев. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. –120 б.
17. Алпомиш. Достон. Айтувчи Саидмурод Паноҳ ўғли / Ёзиб олувчи: Шамси Муродов; Нашрга тайёрловчи: Тўра Мирзаев // Алпомиш. Ёдгор. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. –176 б.
18. Алпомиш. Достон. Айтувчи Бекмурод Жўрабой ўғли / Ёзиб олувчи: М.Афзалов; Нашрга тайёрловчи: Т. Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – 220 б.

19. Алпомиш. Достон. Айтувчи: Хушбоқ Мардонкул ўғли / Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчи: Т. Турдиев. – Тошкент: Ёзувчи, 1998. – 208 б.
20. Араб Райҳон / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Ёўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.74 – 98.
21. Араб танған / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Ёўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.123 – 162.
22. Асил ва Карам / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.С.Рўзимбоев // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Иккинчи китоб. – Б.254 – 297.
23. Асрларга тенгдош кўшиқлар. Урф-одат ва маросим кўшиқлари / Нашрга тайёрловчилар Ж.Эшонкулов, И.Абдурахмонов. – Тошкент, 1991. – 124 б.
24. Афсоналар / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. Б. 310 – 312.
25. Балоғардон. Достон. Айтувчи: Фозил Ёўлдош ўғли / Ёзиб олувчи: Б. Каримов. Нашрга тайёрловчилар: Б.Каримов, Т.Ашуров // Балоғардон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – Б.5 – 98.
26. Бир бор экан. Ёзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Меҳнат, 1995. – 256 б.
27. Боболардан қолган нақллар / Ёзиб олувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳлар муаллифлари М. Жўраев ва У. Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998. – 128 б.
28. Бозиргон (Китобий вариант) / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.121 –148.

29. Бозиргон / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.354 – 398.
30. Булбулигўё / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, К.Имомов // Олтин бешик. Эртаклар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б.31– 44.
31. Бўтакўз. Достон / Айтувчи: Усмон Маматкул ўғли. Ёзиб олувчи С. Иброҳимов. Нашрга тайёрловчи: Т. Ашуров // Балоғардон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – Б.169 – 230.
32. Гул ва Санобар / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, А.Ахмедов // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2008. Учинчи китоб. – Б.231 – 322.
33. Гул пари. Наманган эртаклари / Тўпловчи Т. Ғозибоев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1969. – 376 б.
34. Гулихиромон. Достон. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Айтувчи: Ислom Назар ўғли / Ёзиб олувчи: С.Асқаров. Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, С.Асқаров // Гулихиромон. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – Б.123 – 390.
35. Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – 252 б.
36. Гулнор пари. Достон. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик / Айтувчи: Муҳаммад Жом род ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчилар: Муҳаммаднодир Саидов, Зубайда Ҳусаинова // Гулнор пари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – Б.67 – 300.
37. Гўрўғлининг Дарбандга кетиши // Гўрўғли. Хоразм дostonлари / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.433 – 444.
38. Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М.Муродов. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – 328 б.

39. Гўрўғлининг туғилиши. Тўрт жилдлик / Айтувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчилар: Т.Мирзаев ва З.Хусаинова. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. Биринчи жилд. – 208 б.
40. Гўрўғлининг туғилиши / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.17 – 57.
41. Гўрўғлининг ўлими / Айтувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчи Т. Мирзаев // Гўрўғли. – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 409 – 428.
42. Гўрўғлининг ўлими / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.444 – 466.
43. Гўрўғли. Хоразм достонлари / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова. – Урганч: Хоразм, 2004. – 480 б.
44. Гулихиромон. Достон / Айтувчи: Ислон шоир назар ўғли. Ёзиб олувчи С.Асқаров. Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов ва С.Асқаров. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – 392 б.
45. Давлатмирза / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, З.Хусаинова, Т.Мирзаев // Олтин олма. Ўзбек халқ эртаклари. – Ташкент: Бадиий адабиёт, 1966. – Б.23 – 25.
46. Жорхун мастон. Достон / Айтувчи: Қодир Раҳимов. Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчилар: Тўра Мирзаев, Абдуолим Эргашев // Нурали. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.45 – 117.
47. Ибратли туш. Айтувчи Нурали Нурмат ўғли / Нашрга тайёрловчилар Т.Мирзаев ва З.Хусаинова // Лукмони Ҳаким. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 174 – 176.
48. Ипак Йўли афсоналари / Тузувчи, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи М. Жўраев. – Тошкент: Фан, 1993. – 128 б.

49. Лайли ва Мажнун / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, А.Ахмедов // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2008. Учинчи китоб. – Б.186 – 230.
50. Кампир / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б. 209 – 258.
51. Кунтуғмиш. Дoston / Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Зарифов. Ёзиб олувчи И.Эрназар ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. – 384 б.
52. Кунтуғмиш. Дoston / Айтувчи: Алим бахши Ҳаққул ўғли. Ёзиб олувчи: С.Асқаров, А.Турсунқулов. 1997 йил Самарқанд вилояти Иштихонда ёзиб олинган. Қўлёзма. Инв. № 929.
53. Малика Айёр. Дoston /Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи: М.Эрназар ўғли. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Зарифов, З.Хусаинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – 336 б.
54. Маликаи Ҳуснобод / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, З.Хусаинова, Т.Мирзаев // Олтин олма. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1966. – Б.89 – 98.
55. Маликаи Бирмисқол / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, К. Имомов // Олтин бешик. Эртаклар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат,1985. – Б. 82 – 85.
56. Маликаи Дилором / Нашрга тайёрловчилар: С.Р. Рўзимбоев, Г.О. Эшчонова, С.Х. Рўзимбоев, А. Ахмедов // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Биринчи китоб. – Б. 313 – 338.
57. Маликаи Завриё / Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.Х.Рўзимбоев, А. Ахмедов // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Биринчи китоб. – Б.263 – 312.

58. Манас. Сагымбай Оразбак уулунун варианты боюнча / Басмага даярдап, создугун тузгондер: К.Кырбашев, Ж.Мусаева, Р.Сарыпбеков, О. Сооронов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. I китеп. – 296 б.
59. Манас. Сагымбай Оразбак уулунун варианты боюнча / Басмага даярдап, создугун тузгондер: К.Кырбашев, Ж.Мусаева, Р.Сарыпбеков, О.Сооронов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. II китеп . – 286 б.
60. Машриқо. Достон. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли / Ёзиб олувчи: Буюк Каримов. Нашрга тайёрловчи: З.Хусаинова // Малика Айёр. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.210 – 280.
61. Мисқол пари. Достон / Айтувчи: Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Нашрга тайёрловчилар: М.Саидов, З.Хусаинова // Гулнор пари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – Б. 5 – 66.
62. Муродхон. Достон. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли / Нашрга тайёрловчилар: М. Афзалов, Ҳ.Расул // Муродхон. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – Б.5 – 218.
63. Муркумомо / Тузувчилар: М.Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Хусаинова // Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. Биринчи жилд. – Б.104 – 108.
64. Мусофирбек // Ўзбек халқ эртаги. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. Иккинчи жилд. – Б.293 – 307.
65. Нуралининг ёшлиги. Достон. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик / Айтувчи: Бозор Омонов. Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчи Т.Мирзаев // Нурали. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 5 – 44.
66. Одилбек билан Хуррамбек / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, К.Имомов // Олтин бешик. Эртаklar. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б.119 – 125.
67. Ожиза. Шеър ва достонлар. – Тошкент: Golden Peses, 2003. – 90 б.

68. Озодчехра // Олтин олма. Ўзбек халқ эртаклари / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, З.Хусаинова, Т.Мирзаев. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1966. – Б.76 – 88.
69. Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маро сим қўшиқлари / Тўплаб, нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи М.Жўраев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. – 160 б.
70. Ойсулув. Достон. Айтувчи / Эргаш Жуманбулбул ўғли. Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчи: Ҳ.Зариф // Ойсулув. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б.7 – 23.
71. Ойчинор. Айтувчи: Қодир Раҳимов / Ёзиб олиб нашрга тайёрловчи: Абдумўмин Қахҳоров // Ойсулув. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б.24 – 128.
72. Олтин бешик. Эртаклар / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, К.Имомов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 256 б.
73. Олтин олма. Ўзбек халқ эртаклари / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, З.Хусаинова, Т.Мирзаев. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966. – 310 б.
74. Остонаси тиллодан. Тўй қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.25.
75. Ошиқ Албанд / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.С.Рўзимбоев // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Иккинчи китоб. – Б.139 – 206.
76. Ошиқ Албанд. Хоразм достони. Қўлёзма. Фолклор архиви. Инв № 1432 / Айтувчи: Жуманиёз Юсупов; Ёзиб олувчи: Ф.Султонова. 1957 йил ёзиб олинган. 42 бет машинкада кўчирилган.
77. Ошиқ Маҳмуд (оғзаки вариант) / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.107 – 121.

78. Ошиқ Маҳмуд. Хоразм достони Айтувчи: Маҳмуджон Юсупов / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи: Ж.Қобулниёзов. – Тошкент: Фан, 1970. – 80 б.
79. Ошиқнома. Хоразм дostonлари / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшжoнoвa. – Ургенч: Хоразм, 2006. – 453 б.
80. Ошиқ Нажиб (китобий вариант) / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.73 – 107.
81. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.С.Рўзимбоев // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Иккинчи китоб. – Б.12 – 138.
82. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам (oғзаки варианты) / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.10 – 31.
83. Ошиқ Ғариб ва Ғилола (китобий вариант) F Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова FF Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.31 – 73.
84. «Ошиқ» туркуми дostonларининг ғоявий-бадий хусусиятлари. Тузувчи: С.Рўзимбоев. – Урганч: Хоразм, 1987. – 62 б.
85. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари / Тўпловчи Музайяна Алавия. – Тошкент: Фан, 1972. – 232 б.
86. Оға Юнуснинг олиб қочилиши. Дoston / Айтувчи: Ҳазраткул Худойбердиев. Ёзиб олувчи: С.Аскарoв. Нашрга тайёрловчилар: С.Аскарoв ва Т.Мирзаев // Малика Айёр. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б. 282 – 336.
87. Равшан / Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли.Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчи: Ҳ.Зариф // Эргаш Жуманбулбул ўғли. Икки жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. Биринчи жилд. – Б.51– 222.

88. Ройи Чин // Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.Х.Рўзимбоев, А.Аҳмедов // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Биринчи китоб. – Б.156 –169.
89. Рустамхон. Фозил Йўлдош ўғли варианты. – М.: Наука, 1972. – 331с.
90. Рустамзод ва Шерзод / Тузувчилар: М.Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Хусаинова // Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. Иккинчи жилд. – Б.59 –73.
91. Сайёд ва Қамро Ғ Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.Х.Рўзимбоев, А.Аҳмедов ҒҒ Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Биринчи китоб. – Б.9 – 102.
92. Сафар маҳрам / Нашрга тайёрловчилар: С. Рўзимбоев, Х. Рўзимбоев, Г. Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм дostonлари. –Урганч: Хоразм, 2004.–Б. 328 – 354.
93. Сирли туш / Тузувчилар: М.Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Хусаинова // Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. Биринчи жилд. – Б.6 – 12.
94. Сув қизи / Нашрга тайёрловчилар: М. Афзалов, З. Хусаинова, Н. Сабуров // Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966. – 328 б.
95. Сусамбил / Тузувчилар М.Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Хусаинова // Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. Иккинчи жилд. – Б.8 – 16.
96. Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик / Тузувчи ва нашрга тайёрловчи: З.Хусаинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.368.
97. Тулумхўжа. Достон / Нашрга тайёрловчилар М.Жўраев ва Ҳ.Эшчонов. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 116 б.
98. Тухмат ташлаган / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.259 – 273.

99. Тўй муборак: Ёр-ёр / Нашрга тайёрловчи: Охунжон Сафаров. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 160 б.
100. Тўлғоний / Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи: Ғулом Каримов. Нашрга тайёрловчи: З.Хусаинова // Ойсулув. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б.129 –171.
101. Улуғ ой умидлари / Тўплаб нашрга тайёрловчи М.Жўраев. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2001. – 94 б.
102. Хандон ботир / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.312 – 328.
103. Хирмондали / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.273 – 312.
104. Хирмон Дали (китобий вариант) / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.148 – 172.
105. Хирмондали (оғзаки вариант) / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.264 – 289.
106. Хирмон пари / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.С.Рўзимбоев // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Иккинчи китоб. – Б.298 – 342.
107. Хурлиқо ва Ҳамро / Нашрга тайёрловчилар: С. Рўзимбоев, А. Аҳмедов // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2008. Учинчи китоб. – Б. 262 – 322.
108. Шаҳриёр / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.С.Рўзимбоев // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. –Урганч:Хоразм, 2006. Иккинчи китоб. – Б.343 – 431.

109. Шохдорхон. Достон /Айтувчи: Усмон Маматкул ўғли. Ёзиб олувчи: М.Афзалов. Нашрга тайёрловчи: Т.Ашуров // Балоғардон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – Б. 99 –168.
110. Эдиго / Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.Х.Рўзимбоев, А.Ахмедов // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Биринчи китоб. – 400 б.
111. Эрали ва Шерали. Достон / Айтувчи: Ислон Назар ўғли / Ёзиб олувчи Г.М.Минсафин; Нашрга тайёрловчи: Т.Мирзаев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 288 б.
112. Эргаш Жуманбулбул ўғли. Булбул тароналари. Беш томлик. – Тошкент: Фан, 1971. Биринчи том. – Б. 175 – 176.
113. Эр кенжа / Тузувчилар М.Афзалов, Ҳ.Расулов, З. Ҳусаинова // Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. Биринчи жилд. – Б.57 – 68.
114. Эрҳасан (Оғзаки вариант) / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Н.Матёзова, Н.Раимова // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2009. Тўртинчи китоб. – Б.172 – 220.
115. Юнус пари / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.57 – 74.
116. Юсуф ва Аҳмад / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, А.Ахмедов // Ошиқнома. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2008. Учинчи китоб. – Б.9 – 185.
117. Якка Аҳмад. Достон. Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли // Булбул тароналари. –Тошкент: Фан, 1971. Биринчи жилд. – Б. 65 – 170.
118. Хон билан камбағал деҳқон / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, З.Ҳусаинова, Т.Мирзаев // Олтин олма. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966. – Б.268 – 273.

119. Холбека (Кунтуғмиш). Достон. Айтувчи: Ислон шоир Назар ўғли / Ёзиб олувчи: Азё Йўлдошева. 1952 йил Самарқандда Нуротада ёзиб олинган. Қўлёзма. Инв.№1142. Жами 126 бет. 4 бўлимдан иборат.
120. Холдорхон. Достон. Ўзбек халқ ижоди / Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли. Ёзиб олувчилар: Ҳоди Зариф, Эргаш Жуманбулбул ўғли. Нашрга тайёрловчи: Ҳоди Зариф. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 440 б.
121. Хоразм ривоят, нақл ва эртаклари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2005. – 110 б.
122. Хуршидой / Айтувчи: Муҳаммадқул Жомурод ўғли Пўлкан. Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчи: Ҳ.Зарифов // Ойсулук. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б.172 – 213.
123. Юсуф ва Аҳмад. Достон / Айтувчилар: Муҳаммад Жомурод ўғли Пўлкан ва Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи: Ҳ.Зарифов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 400 б.
124. Қирон ака Тузувчилар М.Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Ҳусаинова // Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. Биринчи жилд. – Б.53 – 57.
125. Қирқ минглар / Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Г.Эшчонова // Гўрўғли. Хоразм достонлари. – Урганч: Хоразм, 2004. – Б.162 – 194.
126. Қундуз билан Юлдуз. Достон. Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли // Эргаш Жуманбулбул ўғли. Икки жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. Биринчи жилд. – 448 б.
127. Ғуломбачча // Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. Иккинчи жилд. – Б.310 – 318.
128. Ўзбек топишмоқлари. Узбекские загадки / Тузувчи, таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи М.Абдурахимов – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – б.

129. Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик / Тузувчилар: М.И. Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Ҳусаинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. Биринчи жилд. – 256 б.
130. Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик / Тузувчилар: М.И.Афзалов, Ҳ.Расулов, З.Ҳусаинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. Иккинчи жилд. – 320 б.
131. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – 258 б.
132. Ўзбек халқ мақоллари / Тузувчилар: Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, А.Мусақулов. – Тошкент: Шарқ, 2003. – 512 б.
133. Ҳаким балиқчининг ўғли / Тузувчилар: М.Афзалов, Ҳ.Расулов, З. Ҳусаинова // Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. Биринчи жилд. – Б.32 – 38.
134. Ҳурлико ва Ҳамро / Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.Х.Рўзимбоев, А.Аҳмедов // Ошиқнома. Хоразм дostonлари. – Урганч: Хоразм, 2006. Биринчи китоб. – Б.102–169.

III. АЛОҲИДА НАШРЛАР, МОНОГРАФИЯЛАР, ДАРСЛИКЛАР

135. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис. IV том. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 560 б.
136. Абу Муслим жангномаси. Иккинчи китоб / Нашрга тайёрловчи: Б.Саримсоқов. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. –144 б.
137. Абулғози. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992. –192 б.
138. Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1984. – 187 с.
139. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1980. –318 с.

140. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр // Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1992. X том. – 448 б.
141. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр // Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. XI том. – 440 б.
142. Адлер А. Сны и их толкование // Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: 1995. – С. 237 – 254.
143. Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1959. – 215 б.
144. Алламберганаев. Қорақалпоқ халқ достони «Едиге». – Нукус: Билим, 1995. – 292 б.
145. Акрамов Ғ. Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари / Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.149 – 157.
146. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. – Л.: Просвещение, 1983. – 416 с.
147. Аникин В.П. Русский фольклор. – М.: Высшая школа, 1987. – 286 с.
148. Анисимов Л.Ф. Космологическое представления народов севера. – М. – Л.: Наука, 1959. – 120 с.
149. Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев. – Л.: Госиздат, 1924. – 264 с.
150. Арасту. Поэтика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
151. Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.: Наука, 1988. – 332 с.
152. Афанасьев А. Славянская мифология. – М.: Эксмо, 2008. – 1520 с.
153. Афзалов М.И. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964. – 120 б.
154. Башилов В.Н. Избавники духов. – М.: ИПЛ, 1984. – 208 с.
155. Башилов В.Н. К вопросу о генезисе образа Корку ота. – М.: Наука, 1964. – С.9.

156. Бахтин М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – 304 с.
157. Баҳоуддин Балогардон. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 208 б.
158. Биноий. Тушлар таъбири. – Тошкент: Халқ мероси, 1996. – 96 б.
159. Борхес Х.Л. Сочинения в трех томах. I том. – М.: Радуга, 1994. – 318 с.
160. Бўтаев Ш., Ирискулов А. Инглизча–ўзбекча, ўзбекча – инглизча луғат. – Тошкент: Фан, 2008. – 848 б.
161. Валихонов Ч. Избранные произведения. – М.: Наука, 1987. – 274 с.
162. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 406 с.
163. Голосовкер Я.Э. Логика мифа. – М.: Наука, 1987. – 218 с.
164. Гомер. Одиссея / Перевод с древнегреческого В.Жуковского. – М.: Правда, 1985. – 320 с.
165. Гринцер П.А. Эпос древнего мира // Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. – М.: Наука, 1971. – С.134 – 205.
166. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос. – М.: Наука, 1974. – 420 с.
167. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 504 с.
168. Данте. Илоҳий комедия / Рус тилидан Абдулла Орипов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. – 256 б.
169. Джан Ш. Мевляна Джалалиддин Руми. Жизнь, личность, мысли. – М.: Диля, 2008. – 432 с.
170. Джойс Дж. Улисс. – М.: Эксмо, 2009. – 928 с.
171. Диваев А.А. Легенды, былины, демонологические рассказы, приметы и пословицы туземного населения Сырдарьинской области // Этнографические материалы. – Ташкент, 1896. Том 14. Вып.2. – С.15 – 17.

172. Диваев А.А. О просихождения албасти, жина и дива (народные легенды) // Этнографические материалы. Том 14. Вып.2. – Ташкент, 1894. – С.15 – 17.
173. Домусульманская верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – 342 с.
174. Древнотюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
175. Дьяконов И.М. Эпос о Гильгамеше // Эпос о «Гильгамеше». – М.: Наука, 1961. – С.91 – 143.
176. Дьяконова В.П. Отражения погребального обряда тувинцев в фольклоре // Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1974. – С. 265 – 282.
177. Еремина В.И. Ритуал и фольклор. – Л.: Наука, 1991. – 208 с.
178. Ёрматов И. Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси бадиияти. – Тошкент: Фан, 1994. –186 б.
179. Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2005. –162 б.
180. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 368 б.
181. Жалолиддин Румий. Маънавийи маснавий. – Тошкент: Фан, 1999. Биринчи жилд. – Б.65 –75.
182. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1971. – 155 б.
183. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 124 б.
184. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1947. – 520 с.
185. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – 728 с.

186. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение (Восток и Запад). – Л.: Наука, 1979. – 496 с.
187. Жирмунский В.М. Легенда о призвании певца // Сравнительное литературоведение (Восток и Запад). – Л.: Наука, 1979. – С.397 – 407.
188. Жирмунский В.М. Теория литературы: поэтика, стилистика. – Л.: Наука, 1977. – 408 с.
189. Жирмунский В.М. К вопросу об эпитете // Теория литературы: поэтика, стилистика. – Л.: Наука, 1977. – С.355 – 361.
190. Жумаев З. Ўзбек халқ тарихий ривоятлари. – Тошкент: Фан, 2009. – 120 б.
191. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент: Фан, 1995. – 144 б.
192. Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида сеҳрли рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991. – 152 б.
193. Жўраев М. Ўзбек самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1996. – 108 б.
194. Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001. – 136 б.
195. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2009. – 192 б.
196. Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. – Тошкент: Халқ мероси, 2002. – 126 б.
197. Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. – Тошкент: Фан, 2010. – 64 б.
198. Жўраев Т. Онг оқими-модерн. – Фарғона: Фарғона, 2009. – 204 б.
199. Зарифов Ҳ. Т. Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар // Пўлкан шоир. Тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.34 – 42.

200. Зарифов Х.Т. Основные мотивы эпоса “Алпамиш” // Об эпосе «Алпамиш». – Ташкент: Фан, 1959. – С.6 – 25.
201. Зарифов Х.Т. Фозил шоир – машхур достончи // Фозил шоир. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.5 – 29.
202. Зарифов Х. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.65 – 89.
203. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – 368 б.
204. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллаҳўжаева таъдили. – Тошкент: Ўқитувчи, НМИУ, 2008. – 288 б.
205. Зеленин Д. Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – 511 с.
206. Земан. Миф о сне // Тайна сна. – Харьков: ШВН, 1995. – С. 5 –29.
207. Золотарёв А.М. Родовой строй первобытная мифология. – М.: Наука, 1964. – 328 с.
208. Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. – М.: Наука, 1974. – 344 с.
209. Илларионов В. В. Искусство якутских олонхоустов. – Якутск: Университет, 1982. – 172 с.
210. Имомов К. Достонларда эртақ мотивлари // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 97–99.
211. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. –Тошкент: Фан, 1981. –102 б.
212. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси поэтикаси. –Тошкент: Фан, 2009. – 252 б.
213. Инжил. – Стокгольм: Библияни таржима қилиш институти, 1992. – 296 б.
214. Ирқ битиги – Таъбирнома // Қадимий ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 47 – 61.

215. Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1978. – 144 б.
216. История, культура, языки народов Востока. – М.: Наука, 1970. – 243 с.
217. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. – М.: Высшая школа, 1989. – 208 с.
218. Леман. Магия сна // Тайна сна. – Харьков: ШВН, 1995. – С.30 – 87.
219. Лобачева Н.П. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана // Домусульманская верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.302 – 320.
220. Лорд Альберт. Сказитель. – М.: Восточная литература, 1994. – 368 с.
221. Камю Альбер. Бунтующий человек. – М.: Политической литературы, 1990. – 415 с.
222. Кафка Ф. Замок. Мастера современной прозы. – М.: Радуга, 1989. – 576 с.
223. Короглы Х.Г. Огузский эпос // Типология народного эпоса. – М.: Наука, 1975. – С.64 – 81.
224. Короглы Х.Г. Трансформация заимствованного сюжета // Фольклор: поэтическая система. – М.: Наука, 1977. – С.106 – 125.
225. Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. – М.: Высшая школа, 1983. – 448 с.
226. Мадрахимова Н. Халқ достончилигида иккитиллилик анъаналари. – Тошкент, 2003. – 44 б.
227. Майногашева В.Е. О традиционном бытовании хакасского героического эпоса – Алыптых ныхмах // Учен. зап. Хакасского НИИ ЯЛИ. Сер. филол. Вып. XIV. – Абакан, 1970. – С.110.
228. Манн Т. Иосиф и его братья. – М.: Правда, 1991. 1 том. – 720 с.

229. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1960. III том. – 427 б.
230. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Восточная литературы, 1976. – 408 с.
231. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. – М.: Наука, 1958. – 264 с.
232. Мелетинский Е.М. «Эдда» и ранние формы эпоса. – М.: Наука, 1968. – 366 с.
233. Мирзаев Т.Халқ бахшиларининг эпик репуртуари. – Тошкент: Фан, 1979. – 152 б.
234. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968. – 168 б.
235. Мирзаев Т. «Алпомиш» қахрамонлик эпоси ва ўзбек достонлари // Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999. – Б.7 – 49.
236. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. –Ташкент: Фан, 2008. – 410 с.
237. Мирзаев Т. Пўлкан ҳақида сўз // Пўлкан шоир. –Тошкент: 1976.– Б.5 – 9.
238. Мирза Мухаммад Ҳайдар. Тарихи Рашиди. –Тошкент: Фан, 1996. – 728 б.
239. Мировая художественная культура. XX век литература. – СПб.: Питер, 2008. – 464 с.
240. Мифы народов мира. В двух томах. В двух томах. – Москва:Советская энциклопедия, 1991. Т.1. – 672 с.
241. Мифы народов мира. В двух томах. –М.: Советская энциклопедия, 1992. Т.2. – 720 с.
242. Молдабаев И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры кыргызского народа. – Фрунзе: Илим, 1989. – 152 с.
243. Монголо – ойротский эпос. – М.: Госиздат, 1923. – 176 с.

244. Муродов М. Пўлкан шоир репертуарида «Гўрўғли» достонининг ўрни // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.25 – 33.
245. Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 1995. – 168 б.
246. Невелева С.Л. Махабхарата. Изучение древнеиндийского эпоса. – М.: Наука, 1991. – 228 с.
247. Никитина Н.И. Древняя корейская поэзия в связи с ритуалом и мифом. – М.: Наука, 1982. – 328 с.
248. Новиков Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки. – Л.: Наука, 1974. – 256 с.
249. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Иккинчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – 272 б.
250. Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». – Ташкент: Фан, 1959. – 216 с.
251. Обрядовая поэзия Саха (Якутов). Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. Том 24 / Составления и подготовка якутских текстов Н.А.Алексеева, П.Е.Ефремова, В.В.Илларионова. – Новосибирск: Наука, 2003. – 512 с.
252. Овалов Э.Б. Легенда о «Жангаре» в записи Б.Бергмана // Типологические и художественные особенности «Джангара». – М.: Элиста, 1978. – С.65 – 71.
253. Перемяков Г.Л. От поговорки до сказки. – М.: Наука, 1970. – 240 с.
254. Поэтика древнегреческой литературы. – М.: Наука, 1981. – 366 с.
255. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – 326 с.
256. Пропп В.Я. Морфология сказки. – М.: Наука, 1969. – 168 с.

257. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. –СПб.: Наука, 1995. – 176 с.
258. Пропп В.Я. Мотив чудесного рождения // Фольклор и действительность.–М.:Наука, 1976. – С.203 – 240.
259. Пропп В.Я. Историческое корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1986. – 366 с.
260. Путилов Б. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. – М.: Наука, 1975. – С.141 – 181.
261. Путилов Б. Эпическое сказительство. – М.: Наука, 1997. – 295 с.
262. Путилов Б. Эпос и обряд // Фольклор и этнография. – Л.:Наука, 1974. – С.76.
263. Путилов Б. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. – Л.: Наука, 1976. – 244 с.
264. Путилов Б.Н. Русский южнославянский эпос. – М.: Нуака, 1971. – 316 с.
265. Пўлкан шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1976. –164 б.
266. Радлов В.В. Из Сибири. – М.: Наука, 1980. – 749 с.
267. Раҳмонов Н. Битиклар оламида. – Тошкент: Фан, 1990. – 37 б.
268. Раҳмонов Н. Рухиятда нур муроди. – Тошкент: Халқ мероси, 2002. – 128 б.
269. Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: Халқ мероси, 1993. – 144 б.
270. Рифтин Е.Л. От мифа к роману. – М.: Наука, 1979. – 360 с.
271. Раҳмонова М. Ўзбек халқ афсоналарининг бадиияти. – Тошкент: Фан, 2009. –136 б.
272. Рошияну Николае. Традиционные формулы сказки. – М.: Наука, 1974. – 216 с.

273. Русча–ўзбекча луғат. – Тошкент: ЎзСЭ, 1984. – 800 с.
274. Рўзимбоев С. Хоразм дostonлари. – Тошкент: Фан, 1990. – 96 б.
275. Саидов М. Ўзбек дostonларида бадий маҳорат. – Тошкент: Фан, 1969. – 264 б.
276. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. 216 б.
277. Саримсоқов Б. «Орзуғул» дostonи юзасидан бир неча қайдлар // Ислom шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.27 – 36.
278. Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.97 – 148.
279. Сарты // Этнографические материалы. – Ташкент, 1985. Вып 81. – С. 33.
280. Сафаров О. Фольклор – бебаҳо бойлик. Сайланма. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – 360 б.
281. Сафаров О. Тўмариснинг кўзларида чакнаган умид // Фольклор – бебаҳо бойлик. Сайланма. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – Б.13 – 46.
282. Сағитов М.М. Башкорт халқ эпосиынын мифологик нем тарихи нигеззери. – Уфа, 2009. – 280 с.
283. Семиотика и художественное творчество. – М.: Наука, 1977. – 368 с.
284. Собирова Н. Хоразм «Ошиқ» туркуми дostonлари. – Тошкент: Минҳож, 2005. – 96 б.
285. Стеблева И.В. Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии // История, культура, языки народов Востока. – М.: Наука, 1970. – С.150 –177.
286. Стенли Корен. Тайны сна. – М.: Вега «АСТ», 1997. –368 с.
287. Сулейманов А. Башкирский фольклор. – Уфа, 2008. – 140 с.

288. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 392 б.
289. Султон Иззат. Баҳовуддин Нақшбанд абадияти. – Тошкент: Фан, 1994. – 88 б.
290. Султонов Х. Саҳодат соҳили. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2005. – 176 б.
291. Султонов Х. Бобурнинг тушлари // Саодат соҳили. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2005. – Б.153 – 164.
292. Суразаков С.С. Алтайские героический эпос. – М.: Наука, 1985. – 256 с.
293. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманская верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.5 – 93.
294. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политеской литературы, 1989. – 573 с.
295. Тайна сна. – Харьков: ШВН, 1995. – 638 с.
296. Таъбирноами Юсуф алайҳиссалом. – Тошкент: Ўзбегим маскани, 1990. – 40 б.
297. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1971. – 404 с.
298. Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. – М.: Наука, 1971. – 312 с.
299. Типологические исследования по фольклору. – М.: Наука, 1975. – 320 с.
300. Тольковый словарь сновидений. – М.: Эксмо, 2006. –1488 с.
301. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Полтической литературы, 1990. – 622 с.
302. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М.: Политической литературы, 1976. – 375 с.

303. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»и ва айрим жанрлар такомилли. – Тошкент, 2004. – 64 б.
304. Чагдуров С.Ш. Происхождения Гэсэриады. – Новосибирск: Наука, 1980. – 272 с.
305. Фаридуддин Аттор. Илоҳийнома / Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Муסיқа, 2007. – 400 б.
306. Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр (Қуш тили) / Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Фан, 2006. – 400 б.
307. Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1973. – 194 б.
308. Фольклор поэтическая система. – М.: Наука, 1977. – 344 с.
309. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
310. Фрейд З. Толкование сновидений. – Мн.: Поппурри, 1997. – 576 с.
311. Фрейд З. Сон и сновидения. – М.: Олимп, 1997. – 544 с.
312. Фромм Эрих. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
313. Фрэзер Дж.Дж. Фольклор ветхом завете. – М.: Политиздат, 1985. – 511 с.
314. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь. – Москва: Политиздат, 1986. – 703 с.
315. Элиаде Мирча. Шаманизм. – Киев: София, 2000. – 480 с.
316. Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – 343 б.
317. Эпос о Гильгамеше. – М.: – Л.: Наука, 1961. – 214 с.
318. Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999. – 172 б.
319. Эшонқул Ж. Эпик тафаккур тадрижи. – Тошкент: Фан, 2006. – 122 б.

320. Эшонқул Ж. «Алпомиш» достони ва «Дада Қўрқут китоби»даги тутқунлик мотивининг қиёсий талқини // «Алпомиш» – Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. – Тошкент: Фан, 1999. – Б.163 – 173.
321. Эшонқул Ж. Эпик ижодда кўмакчи қаҳрамон масаласи // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. – Тошкент, 2006. Биринчи китоб. – Б.66 – 73.
322. Эшонқул Ж. Туш ва топишмоқ // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. –Тошкент: Фан, 2010. Иккинчи китоб. – Б.123 – 132.
323. Эшонқул Ж. Туш, маросим ва эпос // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. Учинчи китоб. – Б.174 – 188.
324. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002. – 437 с.
325. Хашимов М.А. П следам легенд. – Ташкент: Узбекистан, 1990. – 95 с.
326. Хожиниязов Ж. Қорақалпоқ қаҳрамонлик достони “Алпомиш”. – Нукус: Билим, 1992. – 144 б.
327. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 544 б.
328. Юнг К.Г. Аналитическая психология. – М.: Мартис, 1995. – 320 с.
329. Юнг К.Г. Человек и его символы. – М.: Серебряные нити, 1997. – 368 с.
330. Юнг К.Г. Аналитическая психология. – М.: Мартис, 1995. – 320 с.
331. Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Университетская книга, 1996. – 716 с.
332. Юнг К.Г. К вопросу о подсознании // Человек и его символы. – М.: 1997. – С.13 – 03.
333. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўзбоши муаллифи Боқижон Тўхлиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – 192 б.

334. Қаҳҳорова Ш.Эпик анъана ва «Оллоназр Олчинбек» достони. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – 116 б.
335. Қиссаи Машраб / Нашрга тайёрловчилар: С.Рафиддинов ва бошқалар. – Тошкент: Ёзувчи, 1992. – 176 б.
336. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологияси. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. Бірінш кітап. – 512 б.
337. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б.414 – 415.
338. Қыдирбоева З. Сказительское мастерство манасчи. – Фрунзе: Илим, 1984. – 118 с.
339. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари / Илмий тўплам. – Тошкент: Фан, 2010. – 172 б.
340. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Кўп томлик. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2004. Т.8.. – 704 б.
341. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. – М.: Рус тили, 1981. Иккинчи жилд. – 632 б.
342. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. Тўртинчи жилд. – 608 б.
343. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. – Тошкент: Фан, 1989. Иккинчи том. – 320 б.
344. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари / Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 7-китоб. – Тошкент: Фан, 1981. – 158 б.
345. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 362 б.
346. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 2004. – 120 б.
347. Ҳамдам У. Бадиий тафаккур тадрижи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. – 200 б.
348. Ҳамдам У. Янгиланиш эҳтиёжи. – Тошкент: Фан, 1988. – 286 б.

349. Ҳаққул И. Туш // Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро, 2000. – Б.100 – 102.
350. Ҳомер. Илиада / Русчадан Қодир Мирмуҳаммедов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – 456 б.
351. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 368 б.
352. Ҳусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат-Тафлисий. Мукаммал туш таъбирлари / Форсийдан тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Мовароуннахр, 2008. – 572 б.
353. Ҳусаинова З. Топишмоқли эртақлар // Ўзбек фольклори очерклари. Т.2. – Тошкент: Фан, – Б.102 – 129.
354. Ҳусаинова З. Сўнгсўз // Топишмоқлар. Кўп томлик. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.337 – 338.

IV. ГАЗЕТА ВА ЖУРНАЛЛАРДАГИ МАҚОЛАЛАР

355. Амир Темур ҳаётидаги ажойиб воқеалар ва унинг ғаройиб тушлари // Сирли олам. – Тошкент, 1991. -№ 8. – Б.28 – 32.
356. Борхес Х.Л. Страшный сон // Иностранная литература. – М.: 1990 . -№ 3. – С.179 – 185.
357. Дўстхўжаева Н. Эртақларда туш ҳодисаси // Тафаккур. – Тошкент, 1998. -№4. – Б.85.
358. Жўраева М. Топишмоқ ва маросим // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. № 2. – Б.19 – 24.
359. Зарифов Ҳ. Т. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1958. - №1. – Б.25 – 30.
360. Кортасар Х. Страшные сны // Иностранная литература. – М.: 1990. - №3. – С.185 – 188.

361. Мурод Али Баходир. Созандалар султони // Миллий тикланиш. – Тошкент, 1995. -№11. – Б.4.
362. Мусакулов А.. Халқ қўшиқларида от инончининг бадиий ифодаси //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1994. - №4-5-6. –Б.66–71.
363. Раҳмонов Н. Ирқ битиги ва скифлар маданияти // Адабий мерос. – Тошкент, 1985. -№3 (34). – Б.76 – 80.
364. Раҳмонов Н. Ирқ битиги ва қадимги туркийлар маданияти// Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 1996. -№ 2. – Б.94 –107.
365. Тасаввуф луғати / Нашрга тайёрловчи Иброҳим Ҳаққул // Тафаккур. – Тошкент, 1999, № 4. – Б.92 – 94.
366. Турдимов Ш. Соқибулбул // Соғлом авлод учун. – Тошкент, 1996. - №2. – Б.54 –55.
367. Турдимов Ш. «Гўрўғли» туркумидаги Аҳмад Сардор образи хусусида // Халқ таълими. – Тошкент,1998. -№4. – Б.72 – 76.
368. Турдимов Ш. «Гўрўғли» номи хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. - №3. – Б.62 – 65.
369. Турдимов Ш. Ўзбек халқ қўшиқларида хабарчи рамзлар // Адабий мерос. – Тошкент, 1984. -№ 3 (31). – Б.91 – 94.
370. Турдимов Ш. Бирнинг минг жилваси // Ёшлик. – Тошкент, 1987. - № 5. – Б.70–71.
371. Турдимов Ш. Том устига том солдим // Ёшлик. – Тошкент, 1988. - №7. – Б.75 – 76.
372. Тўхлиев Б. Қадимги туркий адабиётнинг бир намунаси ва унинг таржимаси // Адабий Мерос . – Тошкент, 1983 . -№ 4 (28) . – Б.70 –79.
373. Эшонқулов Ж. Рухият манзаралари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1994. -№18 (3265). – Б.3.
374. Эшонқулов Ж. Рухий таҳлил методи хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1997.-№ 2. – Б.42 – 47.

375. Эшонқулов Ж. Миф ва ромон // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1997. -№ 17 (3402). – Б.3.
376. Эшонқулов Ж. Шумер ва Ахқад: фаразми ё ҳақиқат? // Ёзувчи. – Тошкент, 1997. -№10(12) . – Б.2.
377. Эшонқулов Ж. Шумер ва Ахқад: фаразми ё ҳақиқат? // Ёзувчи. – Тошкен, 1997. -№11(13) . – Б.2.
378. Эшонқулов Ж. Туш ва талқин // Ўзбек тили ва адабиёти.– Тошкент, 1998. - № 2. – Б.40 – 43.
379. Эшонқулов Ж. Эпос муқаддас хотирадир / Ш.Турдимов билан ҳамкорликда // Ёзувчи. – Тошкент, 1998. -№5(31). – Б.2.
380. Эшонқулов Ж. Эпос муқаддас хотирадир (Ш. Турдимов билан ҳамкорликда) // Ёзувчи. – Тошкент, 1998. -№10(36). – Б.4.
381. Эшонқулов Ж. Оммавийлик мезон эмас // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1998. -№ 16 (3452). – Б.3.
382. Эшонқулов Ж. «Алпомиш» достонида аёллар образи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. -№4. – Б.16 – 21.
383. Эшонқулов Ж. Эпосда ғайритабиий туғилиш мотиви // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. № 4. – Б.18 – 21.
384. Эшонқулов Ж. Туш ва таъбир // Ёш куч. – Тошкент, 2000. -№7. – Б.17.
385. Эшонқулов Туш ва унинг ўрганилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. № 2. – Б.54 – 60.
386. Эшонқулов Ж. «Сим–сим» хазинаси // Тафаккур. – Тошкент, 2001. -№2. – Б.46 – 51.
387. Эшонқулов Ж. Эпос ва маросим // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2002. № 5. – Б.12 – 17.
388. Эшонқулов Ж. Рухият кузгуси// Соғлом авлод учун. – Тошкент, 2001. -№5. – Б.28 – 29.

389. Эшонқулов Ж. Туш ва ахлоқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2002. -№ 34 (3667). –Б.3.
390. Эшонқулов Ж. Воқелик ва ҳаёлот уйғунлиги // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2002. -№29(3663). – Б.3.
391. Эшонқулов Ж. Ўзбек эртақларида туш мотиви // Ўзбек тили ва адабиёти.–Тошкент, 2003. - № 4.–Б. 6–13.
392. Эшонқулов Ж. Ўзбек халқ достонларида туш мотивининг ўрни ва таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. -№6. – Б.27 – 30.
393. Эшонқулов Ж. Тушнинг семантик талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2005. -№4. – Б.32 – 40.
394. Эшонқулов Ж. Кафка ва биз // Ёшлик. – Тошкент, 2004. -№ 2. – Б.8 – 10.
395. Эшонқулов Ж. Туш ва кўшиқ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. -№3. – Б.23 – 30.
396. Эшонқулов Ж. Шарққа юзланиш // Тафаккур. – Тошкент, 2010. - № 1. – Б. 104 – 111.
397. Цвейг С. Зигмунд Фрейд / Рус тилидан Маҳкам Маҳмудов таржимаси // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2000. -№ 2. – Б.133 – 156.
398. Қодирий Х. Қодирийнинг сўнгги кунлари // Ёшлик. –Тошкент, 1989. -№6. – Б.50 – 51.
399. Ҳайдаров Т. Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида // Адабий мерос. – Тошкент, 1986. -№2. – Б.55 – 60.
400. Ҳаққул И. Шайх Акбар // Тафаккур. – Тошкент, 2000. -№1. – Б.92 – 101.

V. □□□□□□□□□□ □□ □□□□□□□□□□□□□□

401. Абдуллаев Ж.Х. Ўзбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1993. – 114 б.

402. Абдуллаев Ж.Х. Ўзбек топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 22 б.
403. Абдуллаев Х.Д. Взаимосвязи и типологические особенности узбекских и каракалпакских народных дастанов: Автореф. дисс...д-ра филол. наук. – Ташкент, 1988. – 42 с.
404. Алиева Д.Т. Эволюция поэтического мира Чингиза Айтматова (категория смерти, категория возраста): Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1998. – 20 с.
405. Алламбергенов К. Каракалпакский народный эпос «Едиге» (Генезис. Жанровые признаки. Типология национальных версий): Автореф. дисс...д-ра филол. наук. – Ташкент, 1996. – 54 б.
406. Акбутаев Х.С. Идеино-художественные особенности узбекских народных книг (на примере «Тахир и Зухра»): Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1973. – 21 с.
407. Аширов А. А. Древние религиозные верования в традиционном быту узбекского народа (по материалам Ферганской долины): Автореф. дисс...д-ра филол. наук. – Ташкент, 2008. – 48 с.
408. Ачилов К. Узбекские народные трудовые песни: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1974. – 30 с.
409. Байниязов К. Творчество каракалпакских народных шаириров как синтез традиций устной и письменной литературы: Автореф. дисс...д-ра филол. наук. – Нукус, 2000. – 44 с.
410. Боймухаммедова К.А. «Кунтуғмуш» достонининг вариантлари ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 26 б.
411. Болтаева И.Т. Ўзбек халқ достонларида эпитет табиати: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 20 б.

412. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклорининг таснифи ва поэтикаси: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 32 б.
413. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклорининг таснифи ва поэтикаси: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1998. – 145 б.
414. Ганиханов Е. Э. Мифологические образы в современной арабской поэзии (50 – 70-е годы XX в.) и их функциональная нагрузка: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1993. – 26 с.
415. Давлатов С.Х. Қашқадарё воҳаси тўй маросимлари фольклори: Филол. фанлари номзоди...дисс. – Тошкент, 1996. – 172 б.
416. Джумаев Р. Устные свадебные песни таджиков Гиссарской Долины. (10.01.09–фольклорстика): Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Душанбе, 2002. – 23 с.
417. Дўстхўжаева Н.Н. Ўзбек сеҳрли эртақларининг структурал таҳлили: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 26 б.
418. Ёрматов И.Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси поэтикаси: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 53 б.
419. Ёрматов И.Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1994. – 262 б.
420. Жақсимова У.Ж. Қорақалопқ халқ достони «Юсуф ва Аҳмад» (генезиси, типологияси, бадий хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 26 б.
421. Жумаева Н.С. Ҳозирги ўзбек шеърлятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б.
422. Жумаева С.Ч. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг генетик асослари ва спецификаси: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 26 б.

423. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 58 б.
424. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фанлари д-ри дисс.–Тошкент, 1996. – 294 б.
425. Ибрагимова Р.М. Ўзбек фантастикасининг тараққиёт муаммолари: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 50 б.
426. Имамов К. Генезис и поэтическая трансформация жанров узбекской устной прозы: Автореф. дисс...д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1986. – 56 с.
427. Имомкаримова М.М. Ўткир Ҳошимов асарларида миллий қадрият талқини: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. –Тошкент, 2004. –23 б.
428. Исомиддинов Ф. Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили (Фаридуддин Аттор ва Алишер Навоий асарлари асосида): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2001. –24 б.
429. Ишмуратов М.Ж. «Авесто»да мифологик қатлам: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 22 б.
430. Мадаев А.А. Хорезмские дастаны и их специфические особенности: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1973. – 18 с.
431. Мамадязов Б. Поэтика и современное бытование туркменского героического эпоса «Гёроглы». Автореф. дисс...д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1990. – 39 с.
432. Маммедов М.М. Азербайжан мифологик матнлари: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Баку, 1998. – 30 б.
433. Мирзаева С.Р. Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 42 б.

434. Мирзаева С.Р. Ўзбек халқ романтик дostonлари поэтикаси: Филол. фанлари д-ри... дисс. – Тошкент, 2004. – 256 б.
435. Музаффарова С. Ўзбек халқ йиғи-йўқловларининг поэтикаси: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. –Тошкент, 2004. – 26 б.
436. Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадиияти: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 1995. – 47 б.
437. Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадиияти: Филол. фанлари д-ри... дисс. – Тошкент, 1995. – 268 б.
438. Муҳаммадиев Ш.С. Ўзбек халқ дostonлари тилида стилистик формулалар: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 26 б.
439. Казакбаев С.С. Каракалпакская обрядовая поэзия (Специфика. Пути формирования и развития): Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Нукус, 2000. – 20 с.
440. Нарзикулова М.Т. «Сабъаи сайёр» дostonида фольклоризмлар ва ўзбек фольклорида Баҳром сюжетининг талқини: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 2006. – 151 б.
441. Нурмонов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 26 б.
442. Оллаберганова С.Ҳ. Халфалар ижодининг ўзбек фольклоридаги ўрни: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 23 б.
443. Очилов Н.К. XX асрнинг 60 – 80- йилларида Жанубий Ўзбекистон воҳасида халқ эпик анъаналарининг сақланиш ҳолати (Қодир бахши Раҳимов ижоди ва репуртуари асосида): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 24 б.

444. Пардаева З.Ж. Ҳозирги ўзбек романчилигининг тараққиёт тамойиллари: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 55 б.
445. Пирматова М.С. Ўзбек тақвим фольклори: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 27 б.
446. Раҳматов Й.Ғ. Тарихий дostonларда тарихий шахс образининг эпик талқини («Ойчинор» ва «Шайбонийхон» дostonлари мисолида): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 25 б.
447. Раҳмонов Б.М. Ўзбек халқ эпик шеър тузилиши: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 28 б.
448. Раҳмонов Т.Л. Қадимги мифлар ўзбек фольклори эпик мотивларининг ўзаги сифатида: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 26 б.
449. Раҳмонов Т.Л. Қадимги мифлар ўзбек фольклори эпик мотивларининг ўзаги сифатида: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1997. – 159 б.
450. Раҳмонова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва таснифи: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 2003. – 139 б.
451. Рўзимбоев С.С. Жанубий Хоразм дostonлари тилининг луғавий–маъновий таҳлили («Шаҳриёр» ва «Маликаи Завриё» дostonлари асосида): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 27 б.
452. Сабилова Н.К. Хоразм «Ошиқ» туркуми дostonлари сюжети, етакчи мотивлари ва образлар тизимининг мифологик асослари: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 26 б.
453. Сабилова Н.К. Хоразм «Ошиқ» туркуми дostonлари сюжети, етакчи мотивлари ва образлар тизимининг мифологик асослари: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 2004. – 143 б.

454. Сапарниёзова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 24 б.
455. Сариев С.М. Хоразм «Гўрўғли» туркум дostonларининг кўлёзма вариантлари: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 26 б.
456. Саттаров К. Народно-поэтическое творчество казахов Ташкентского оазиса: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Алма-Ата. 1973. – 32 с.
457. Сафаров А. Жанровый состав и поэтика узбекского детского поэтического фольклора: Автореф. дисс...д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1985. – 34 с.
458. Содикова М.А. Ўгай киз типигаги туркум эртакларнинг спецификаси, генезиси ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 28 б.
459. Содикова М.А. Ўгай киз типигаги туркум эртакларнинг спецификаси, генезиси ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 2003. – 151 б.
460. Сувонкулов Б.М. Ўзбек халқ латифаларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 26 б.
461. Тилавов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образининг тарихий асослари ва бадий талқини: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б.
462. Тилавов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образининг тарихий асослари ва бадий талқини: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 2000. – 217 б.

463. Турдимов, Ш.Г. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях: Дисс. ... канд. филолог. Наук. – Ташкент, 1987. – 184 с.
464. Тухлиев Б. «Кутадғу билиг» Юсуф Хас Хаджиба и тюркоязычный фольклор: Автореф. дисс...д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1992. – 43 с.
465. Укачина К.Е. Алтайские народные загадки: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 20 с.
466. Укачина К.Е. Алтайские народные загадки: Дисс. ... канд. филолог. наук. – Горно-Алтайск, 1983. – 178 с.
467. Файзиева Д.О. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадиияти): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 22 б.
468. Хакимов М. Традиции фольклора в творчестве Алишера Навои: Автореф. дисс...д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1989. – 33 с.
469. Хўжаев Т.Р. XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1996. – 131 б.
470. Якуббекова М.М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 50 б.
471. Эгамбердиева Г.М. Эртақ тип сюжетли Хоразм достонлари поэтикаси: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 22 б.
472. Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини: Филол. фанлари номзоди....дисс. – Тошкент, 1996. – 158 б.
473. Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 28 б.

474. Юлдашева С. Поэтика узбекского народного героического эпоса «Алпомиш» (Сюжетообразующие мотивы, сравнение и эпитеты): Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 26 с.
475. Юсупов Ж. Хоразм эртақларининг генезиси, асосий хусусиятлари ва поэтикаси: Филол. фанлари д-ри... дисс. – Тошкент, 1999. – 281 б.
476. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти: Филология фанлари д-ри... дисс. – Тошкент, 2005. – 304 б.
477. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 35 б.
478. Қайумов О.С. Ўзбек фольклорида парى образи (генезиси ва поэтикаси): Филол. фанлари номзоди... дисс. –Тошкент, 1999. – 171 б.
479. Қаҳҳорова Ш.А. Жанубий Ўзбекистон эпик анаъналарида «Оллоназар Олчинбек» достонининг тутган ўрни ва бадиий-эстетик аҳамияти: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 26 б.
480. Қобулжонова Г. Метафораларнинг системавий-лисоний талқини (Ўзбек халқ топишмоқлари мисолида): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2006. –24 б.
481. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференсемалар муносабати (Ўзбек топишмоқлари мисолида): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 23 б.
482. Қодиров К.Н. Ўзбек сеҳрли эртақларида замон ва макон талқини: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 2004. – 143 б.
483. Қосимов А.А. Типологик ўхшашликлар ва ўзаро таъсирнинг назарий муаммолари (А.Де Сент – Экзюпери ва А.Камю ижоди мисолида): Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 46 б.

484. Қувватова Д.Ҳ. Ўзбек илмий–бадий фантастикасида фольклор мотивлари: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 24 б.
485. Қудратуллаев Ҳ.С. «Бобурнома»нинг тарихий –адбабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифий насрининг қиёсий таҳлили асосида): Филол. фанлари д-ри....дис. автореф. – Тошкент, 1998. – 52 б.
486. Қурбонбоева Н.Р. Хоразм тўй қўшиқлари: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 24 б.
487. Қурбонова Ю.И. Ўзбек фольклори ва Қурбонбой Жиров репертуари: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 26 б.
488. Халмухаммедов Ш. Туркмен халқ эртакларерини чепарчилик дэби: Филол. фанлари д-ри....дисс. автореф. – Ашгабат, 1993. – 56 с.
489. Ҳайдаров Т.М. «Гўрўғли» ва мифология синкретизми: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1993. – 157 б.
490. Ҳайитов А.Ж. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин: Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 26 б.
491. Ҳайдаров Т.М. «Гўрўғли» ва мифологик синкритизм («Гўрўғлининг тўғилиши» достони мисолида): Филол. фанлари номзоди....дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 32 б.

VI. ХОРИЖИЙ АДАБИЁТЛАР

492. Aça, Mehmet. Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri // Millî Folklor. – Ankara, 2000. -№48. – S. 5 – 17.

493. Aça, Mehmet. Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar// Millî Folklor. – Ankara, 2002. -№53. – S. 78 – 93.
494. Alptekin, Ali Berat. Dede Korkut Hikâyeleri ile Türk Destan ve Halk Hikâyelerinde Alp-Kız Motifi // Folklor/Edebiyat. – Ankara, 1995.-№4. – S.20 – 34.
495. Arda, Zeki Cemil. Edebiyatta Motif Araştırmaları // Hareket Mecmuası. – Ankara, 1970. -№55. – S.20.
496. Artun, Erman. Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı Terimleri Üzerine Bir Deneme// *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002. – S.65 – 84.
497. Başgöz, İlhan. Hikâye Anlatan Âşık ve Dinleyicisi // *Folklor Yazıları*. – İstanbul: Adam Yayınları, 1986. – S.49 –137.
498. Başgöz, İlhan. Türk Halk Hikâyelerinde Düş Motifi Zinciri // *Folklor Yazıları*. – İstanbul: Adam Yayınları, 1986. – S.24 – 38.
499. Cemiloğlu, Mustafa. *Halk Hikâyelerinde Doğum Motifi*. – Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999. –192 s.
500. Çetin, Ayşe Yücel. *Türk halk hikayelerinde anlaici*. – Ankara:Çeltik, 2009. – 194 s.
501. Çetin, Ayşe Yücel. *Kazakistan Sahası Halk Hikâyeciliği Geleneği*. – Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2003. – 234 s.
502. Çetin, İsmet. Kizil Elma. – Ankara: Ecdad yayinlari, 1997. – 124 s.
503. Çinar, Ali Abbas. Özbekistan’da Aşıklık (Bahşilik) Geleneği // *Kültür ve Sanat Dergisi*. – Ankara, 1994. -№23.– S.61– 64.
504. Duymaz, Ali.Bir dastan kahramani – Salur Kazan. – Ankara: Ötüken, 1997. – 120 s.
505. Ekici, Metin. *Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri*. – Ankara: AKM Yayını, 1995. – 168 s.
506. Ekici, Metin. Halk Bildisi (Folklor). Derleme ve inceleme yöntemleri. – Ankara: Geleneksel yayınleri, 2004. – 236 s.

507. Ekici, Metin. Türk dünyasında Köroğlu. – Ankara: Akçağ, 2004. – 368 s.
508. Ekici, Metin. Dede Korkut Kitabı'nda Kadın Tipleri // *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*. – Ankara: AKM Yayını, 2000. – S.123 – 138.
509. Ekici, Metin. The Birth of Hero in Turkic Epics // *Millî Folklor*. – Ankara, 2001.- № 49. – S.16 – 26.
510. Ekici, Metin. Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında // *Millî Folklor*. – Ankara, 2002. -№53. – S.27 – 33.
511. Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-I (Giriş-Metin-Faksimile)*. – Ankara: TDK Yayını, 1994. – 518 s.
512. Ergun Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-II (inceleme, indiks)*. – Ankara: TDK Yayını, 1994. – 482 s.
513. Ergun, Metin. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. Cilt: I-II. – Ankara: TDK Yayını, 1997. – 316 s.
514. Ergun, Metin. Kazak Halk Akınlarında (Şâirlerinde) Rüya Motifi // *Millî Folklor*. – Ankara, 1994. -№23. – S. 8 – 14.
515. Erzurumlu İbrahim Hakki. *Mârifetnâme*. – İstanbul: Kit-San yayinleri, 1984. – 614 s.
516. Guzel Abdurahman, Torun Ali. Türk halk edebiyati el kitabı. – Ankara: Akçağ, 2003. – 456 s.
517. Günay, Umay. *Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1999. – 292 s.
518. İbn Haldun. *Mukaddime* (Terc.Z.Kadiri Ugan). Cild I. – İstanbul: MEGSB yayini, 1988. – 789 s.
519. İmam Gazalî. *İhyâ u 'Ulûmi'd-din*. Terc. A.Serdaroglu. Cild I. – İstanbul: Bedir yayinleri, 1975. – 1090 s.
520. Gazali Imam. *Ihya u Ulumid-din*. Tercuman A. Serdaroglu. IY cild. – İstanbul, 1975. – 1066 s.

521. İbrayev Şakir. Destanın yapısı. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, 1998. – 318 s.
522. İnan Abdulkadir. Tarihte ve bugün şamanizm. – Ankara: Türk Tarih kurumu basımevi, 1972. – 239 s.
523. İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler*. – Ankara: TTK Yayını, (2. Baskı), 1987. – 418 s.
524. İneyet, Alimcan. *Türk Mitolojisi efsane ve masallarında bir deb tipi Yalmavuz/Celmoğuz*. – İzmir: Külcüoğlu kültür merkezi yayınları, 2001. – 282 s.
525. İneyet, Alimcan. Yusuf Mamay ve Manas destanı. – İzmir: 2007. – 372 s.
526. İşankul Cabbar. Epik eserlerdeki Rüya motifinin yapısal tahlili // Mitten maddaha Türk Halk anlatıları. – Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER yayını, 2006. – 365 – 370 s.
527. İşankul Cabbar. Özbekistan Folklorunda rüya motifi // Türk dünyası Dil ve Edebiyat dergisi. – Ankara: TDK yayını, 1997. -№ 4. – S.119 – 124.
528. İşankul Cabbar. Destanlarda Olaganüstü doğummotifi // Türk dünyası incelemeleri dergisi (Journal of Turkish world studies). – İzmir-Bornova, 2005. -№1. – S.125 – 128.
529. İşankul Cabbar. Epik yaratıcı Tipinin bedii Yorumu // I.Uluslararası Türk dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri. –Ankara: Ege üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü yayını, 2006. Bildiri kitabı-III. – S.1147 – 1151.
530. İşankul Cabbar. Alpamiş Destanı ve Dede Korkut Kitabındaki Mitolojik motifler // Millî Folklor. – Ankara, 2001. -№52. – S.60 – 67.
531. İşankul Cabbar. Folklor ve onu tetkik metodu // Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002. – S.393 – 400.

532. İřankul Cabbar. Destan ve mersim // Prof.Dr. Abdurahman Guzele Armagan. – Ankara: Gazi Egitim ve Kùltùr vakfı yayini, 2004. – S.387 – 393.
533. İřankul Cabbar. Epik Eserlerdaki Ruya Motifinin yapisal tahlili // Metten Meddaha Turk Halk Anglatilari. Uluslararası Sempozyum Bildirileri. –Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER yayini, 2006. – S.365 – 370.
534. Kaplan, Mehmet. *Türk Edebiyatı Üzerine Arařtırmalar-3, Tip Tahlilleri*. – İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991. – 184 s.
535. Kazmaz Süleyman. Türk Halk Edebiyatında rüya ve aşk bâdesi motifi // Erdem.–Ankara, 1985. -№1. – S. 21–28.
536. Köprölü Fuad. Türk Edebiyeti tarihi. – Ankara: Akçağ, 2003 . – 446 s.
537. Krohin, Julius-Kaarle Krohn. *Halk Bilimi Yöntemi*. Yayına Hazırlayan: Fikret Türkmen, (Çeviren: Günsel İçöz). – Ankara: TDK Yayınları, 1996. – 136 s.
538. Mehmet, Abdulhakim. *Çın Tömür Batur Destanı Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme*. – İzmir: TDAE, 1999. – 156 s.
539. Mitten maddaha Turk Halk anlatileri. – Ankara: Ėazi Üniversitesi THBMER yayini, 2006. – 390 s.
540. Meherrem Qasimli. Ozan ořiq saneti. – Baku: Ugur, 2003. – 308 s.
541. Nablûsi İmam. İslami rüya tabirleri ansiklopedisi. – İstanbul: Cumle yayinleri, 1996. – 1047 s.
542. Oğuz, M. Öcal. Lord Raglan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbı ve Boğaç Han // Millî Folklor. – Ankara, 1998.-№40. – S.2 – 6.
543. Oğuz, M. Öcal. Lord Raglan'ın Kahraman Kalıbı ve Basat // Millî Folklor. –Ankara, 1999. -№41. – S.2 – 8.
544. Oğuz, M. Öcal. Halk siirinde Tùr, sekil ve makam. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2001. – 104 s.
545. Ögel Bahaeddin. Türk mitolojisi. I cilt. – Ankara: Türk Tarih kurumu basimevi, 1993. – 644 s.

546. Ögel Bahaeddin. Türk mitolojisi. I cilt. – Ankara: Türk Tarih kurumu basımevi, 1995. – 610 s.
547. Özcan Aynur. Kadınlarla ilgili Özbek atasözleri. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2009. – 196 s.
548. Paksoy, Hasan B. *Alpamysh-Central Asian Identity under Russian Rule*. Hartford, Connecticut, 1989. – 172 p.
549. Raglan, Lord. Geleneksel Kahraman Kalıbı (Çeviren: Metin Ekici) // Millî Folklor. –Ankara, 1998.- №37. – S. 126 –138.
550. Reihl, Karl. *Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)*. (Çeviren: Metin Ekici).– Ankara: TDK Yayını, 2002. – 442 s.
551. Selami Fidakar. Alpamış Destanı ile Bey Böyreğ Hikâyesi Arasında Bir Karşılaştırma // Millî Folklor. – Ankara, 2001.-№51. – S. 51 – 65.
552. Türk Halk edebiyatı. 3–baskı. – Ankara: Grafiker yayınları, 1995. – 422 s.
553. Türkmen, Fikret. Manas destanı *Üzerinde İncelemeler*. – Ankara:TDK yayını, 1995. – 302 s.
554. Türkmen, Fikret. Nasriddin hoca latifelerinin şarhi. – İzmir: Akademik kitab evi, 1999. – 172 s.
555. Türkmen, Fikret. Goroglu dastanı. – İzmir, 1982. – 60 s.
556. Türkmen, Fikret. Köroğlu’nun Özbek ve Ermeni Varyantları //Köroğlu Semineri Bildirileri. – Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983. – S. 83 – 90.
557. Türkmen, Fikret. Tahir ile Zühre Hikâyesinin Anadolu ve Özbek Varyantları // TDAY–Belleten. – Ankara, 1989. – S.83 – 88.
558. Türkmen, Fikret. Köroğlu’nun Özbek Varyantları // Millî Folklor.– Ankara, 1989.- № 4. – S.8 – 9.
559. Yıldırım, Dursun. Köroğlu Destanı’nın Orta Asya Rivâyetleri //Köroğlu Semineri Bildirileri. – Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983. – S. 103 – 114.

560. Yildiz, Naciye. *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. – Ankara: TDK Yayını, 1995.
561. Yücel, Ayşe. Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri// Millî Folklor. – Ankara, 1998. -№39. – S.38 – 45.

ИНТЕРНЕТ САЙТЛАРИ

562. www.krotov.info/lib_sec.
563. www.literary.ru
564. www.snovid.ru
565. www.dreamresearch.ca
566. librarything.com
567. www.dreamtree.com
568. [http:// clem.mscd.edu](http://clem.mscd.edu)
569. www.dreamgate.com

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3 – 17
I боб. Туш ҳақидаги мифологик қарашлар ва унинг илмий ўрганилиши масалалари.....	18- 64
1.1. Туш ҳақидаги мифологик қарашлар.....	18 – 39
1.2. Тушнинг илмий ўрганилиши масалалари.....	39 – 64
II боб. Фольклорда туш талқини.....	65–125
2.1. Туш ва миф муносабати.....	65 – 85
2.2. Туш, маросим ва эпос.....	85– 101
2.3. Туш ва қўшиқ.....	101 –112
2.4. Туш ва топишмоқ.....	112 –125
III боб. Ўзбек халқ эртак ва дostonлари структурасида тушнинг тутган ўрни.....	126-186
3.1. Эртакларда туш ва туш мотиви	126 – 144
3.2. Дostonлар структурасида тушнинг тутган ўрни ва таснифи.....	144 –163
3.3. Тушнинг бошқа мотивлар билан қиёсий таҳлили.....	163 –186
IV боб. Туш семантикаси ва бадий вазифалари.....	187-237
4.1. Оғзаки ва ёзма таъбирномалардаги рамзлар талқини.....	195–203
4.2. Эртак ва дostonлардаги туш билан боғлиқ рамзлар талқини.....	204 – 237

Умумий хулосалар.....	238 – 245
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	246 – 292

Тушни ўрганиш орқали
халқимизнинг
руҳий дунёси,
маданияти тарихи
ва тафаккур тарзини
теранроқ англаб етамиз.

Жаббор ЭШОНҚУЛ

Фольклоршунос олим. 1991 йил Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетини тугатган. 1992 – 1994 йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти аспирантурасида таҳсил олган. 1996 йил «Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадиий талқини» мавзuida номзодлик диссертациясини ёқлаган. 2004 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти докторантурасини тамомлаган. 2010 йилда «Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини» мавзuida докторлик диссертациясини ҳимоя қилган.

«Асрларга тенгдош қўшиқлар» (1991), «Фольклор: образ ва талқин» (1999), «Эпик тафаккур тадрижи» (2006), «Алпомиш» достонининг изоҳли луғати» (2006), «Шабнамдаги ой акси» (2006), «Рустамхон» (2008), «Малика Айёр» (2009), «Ойчинор» (2009), «Наврўз нашидаси» (2009), «Наврўз қўшиқлари» (2010), «Ўзбек фольклори библиографияси» (2010) каби китоблар ва 70 дан ошиқ илмий мақолалар муаллифи.

jabbores@yandex.ru

ISBN 978-9943-19-127-3

